

Ушбақ Ҳаётузи

1995

1 — 2

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

64-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Уткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Тоҳир МАЛИК
(Масъул котиб)
Мурод МАНСУР
(Наср бўлими мудири)
Омон МУХТОР
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Икром ОТАМУРОД
(Назм бўлими мудири)
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФҲОН
(Мерос ва қадрият бўлими мудири)
Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ
(Мақоланавислик бўлими мудири)

МУАССИС:

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САЊЪАТ НАШРИЁТИ

Амир Темур: Бундан чиққан натижа шулдурки, бир киши Анқарадан Самарқандга қимматбаҳо моллари бидан жунаса, улар ясовулсиз, оддий юриш билан тинч-омон юра олади. Йуллардаги қароқчи, бўлангилардан омонлигини таъмин этиб қўйганман. Ҳеч бир одам у қарвонларнинг молига ёмон қўз билан қараёлмайди. Яна бир мисол: бир табоқ олтуни бир кичкина боланинг бошига қўйиб Шарқдан Ғарбга, Шимолдан Жанубга йўланса, орадан йиллар утади, кичкина бола болиғ (етук) ҳам бўлади, бошидаги олтунининг бир донасига ҳам нуқсон етмайди. У болани алдаб ёки зўрлик ишлашиб олтунини олғувчи одам менинг қўл остимда бўлмайди. Ҳеч ким эшитдими, менинг қўл остимдаги ерлардаги бир шаҳарда бир дўконнинг угрилгангани? Ёки қайси бир кишининг уйига угри босиб кирганини? Бу каби жарималар эшитилмаганининг сабаби ҳам мен тутган усул (қонун)нинг туғри эканини исботлайди. Мен фотиҳликка эришишимдан илгари ҳам угри-қароқчиларга қарши чора қўриш, доруғаларнинг (маъмурлар) очиқ қўзали бўлиши учун зўр ташаббус қилганман. Чунончи, бир доруға шаҳар амниятини ўз устига қабул қилиб олдим, у қуруқ номга вазифахур эмас, балки масъулиятли бир ўрунда турганини билмоғи, кеча-кундуз ўз вазифасининг ижросида огоҳ бўлмоғи лозимдур. Агар бир угрилик ҳодисаси зоҳир бўлса, ҳаммадан аввал доруғанинг ўзи масъул тутулади. Угри топилмаса, доруғанинг қўли кесилиб, угрининг ўрнига ўзи жаъоланади.

ЖАМОАТИ ҚЕБИЛ АҚИЛ: Негмат АМРАЙОВ, Саид АХМАД, Сурибой АХМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хушнуд ДАВРОВИ, Анвар ЖАВБОРОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Салоҳиддин М.А.А. ЖОЗИВ, Муфид МАХАММАДОВ, Шадан ИҲАЗОМ, Янарали ИЮРМАШОВ, Эркин САМАДИҚОВ, Жуманазар САЛАЕВ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Исмоил ШУҲРАТМАШИНЕВ, Шойф УСМОИХУЖАЕВ, Носир ҚОЗИЛОВ, Шукр ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФЗИДДИНОВ, Ислам ШОҲЛОМОВ, Азиз ҚАНОМОВ, Ҳамид ҒАЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

© Шарқ юлдузи № 1 — 2, 1995 й.

Эркин ВОҲИДОВ

...ЮРТИМ — САОДАТ ЎЛКАСИ

Дур бўлиб томгайми сўз...

*Дур бўлиб томгайми сўз,
Киприкка ёш инмай туриб,
Марварид бергайми дил,
Мисли садаф синмай туриб?!*

*Эл аро топгайми қадрин,
Сўз кўнгул уммонида,
Марварид тутган садафдек
Онча беркинмай туриб?!*

*Бу замон дарёси тездир,
Аҳли шеър истар зулол,
Сўз нетиб руҳбахш бўлур,
Дилкосада тинмай туриб.*

*Эй газал майдонида
Сўз тулпорин қилган ҳавас,
От сиёқига қара,
Қалбингга боқ, минмай туриб.*

*Қалб — бу оҳангар дўкони,
Унда сўз сўзонадир,
Қайда кескир бўлди шамшир,
Утга солинмай туриб.*

*Аҳли сўз, гафлат элин, сиз,
Уйғотинг бонгсўз ила,
Кемангизга сўнги йўлнинг
Бонги чолинмай туриб.*

Кел, эй Бобур, ватанга...

*Кел, эй Бобур ватанга,
Элда ёдинг, қадр шонинг бор,*

Табаррук бул заминингда
Ҳаёти жовидонинг бор.

Согинчинг, орзуйинг,
Күзёшларинг, армонларинг бунда,
Жаҳонга сизмаган
Шоир хаёлинг, бир жаҳонинг бор.

Бу юртнинг лолазорига
Сочилгандир юрак қонинг,
Шафақларда фалакни
Ўртаган ўтли фиғонинг бор.

Замонеким, низолардан
Тўйиб тарки ватан қилдинг,
Муродинг энди ҳосилдир,
Замони альямонинг бор.

Элинг, алҳамдуллиллоҳким,
Асоратдан халос бўлган,
Гузал юрт Андижонинг,
Анда руҳинг, анда жонинг бор.

На форсу, на араб,
На узга тил юртингда ҳокимдур,
Мақоми, қадрини топган
Улуғ туркий забонинг бор.

Кел, эй Бобур, ғазал ёз,
От миниб кез шоҳ Бобурдек,
Неча Бобур каби наслинг
Баҳодир, паҳлавонинг бор.

Бевафо дўстларга¹
Кошки, бўлсайдим вафосиз
Ошинолардан бўлак,
Ошинолар йўқ, нетай бу
Бевафолардан бўлак.

Битмади пешонамизга
Дусти содиқким, бу хил
Бизга бепарво, ўзига
Маҳлиёлардан бўлак.

Изладим, ҳар неча, лекин,
Топмадим бир янги дўст,

Эски ул инсофсиз, аммо,
Бериёлардан бўлак.

Дуст хато қилсин,
Қаторидан хато, лек, қилмасин,
Қилмадим бир иш агарчи,
Мен хатолардан бўлак.

Сухбаторолар, наволар
Қайда суҳбатлар аро,
Гаплар ичра энди гап йўқ
Нарх-наволардан бўлак.

То бу дам девона кўнглум
Ул вафосизларни дер,
Не қилайки, ошно йўқ
Бевафолардан бўлак.

Деманг, шоир тиниб кетди

Деманг, шоир тиниб кетди,
Сиёсатга иниб кетди

Ва ё айтмангки, мурт толдек,
Шамолларда синиб кетди.

Сиз, эй лутф баҳрида ғаввос,
У сизни соғиниб кетди,

Деманг, шоир жимиб кетди,
Ғазал ёзмай тиниб кетди.

Тиниб кетса, билингизки,
Ёғоч отга миниб кетди.

Масканим Фарғонадир

Бу ватанда бир макон бор, мен учун бир донадир,
Кўҳна Туркистон садаф бўлса, у ер дурдонадир.
Ким парихона деб айтар, ким учун Парконадир,
Шеърят таърифида уйкудаги жононадир,
У менинг уйғоқ диёрим уқтаму мардонадир,
Масканим Фарғонадир, Фарғонадир, Фарғонадир.

Чин парилар маскани, Зухрою Тоҳирлар ери,
Олиму шоир, ҳунарманд, фазли нодирлар ери,
Кўп ажиб муъжиза бунёдига қодирлар ери,
Кифтда тўн, белда қийиқ, марду баҳодирлар ери,
Мақтаниб юрдим жаҳонда, менга бу юрт онадир,
Масканим Фарғонадир, Фарғонадир, Фарғонадир.

¹ Ҳар шеърнинг ўз тарихи бўлганидек, бу шеър ҳам бир замон, бир сабаб билан ёзилган. Катта издиҳомда, сарқуш бўлиб, дўстлардан айру қолиб, уйга ёлғиз қайтганда, аламаздалик билан қоговга тушган эди.

Кечмишинг хобимга кирса, сесканиб уйғонаман,
Сочи қирқилган момом фарёдидан тулғонаман,
Шоиринг ёзмиш: «Шул айбим — мардуми

Фарғонаман»,

Шукрларким, бу фироқ андуҳига бегонаман,
Эл аро фарғоналикман, деб гурурим қонадир,
Масканим Фарғонадир, Фарғонадир, Фарғонадир.

Масканим Фарғонаю кўҳна Самарқанд ҳам маним,
Хоразм — фаҳрим, Наманган меҳрим

жоним-танним,

Ёшлигим ардоқлаган Тошкент кўнгулдан севганим,
Андижон, Сурхон, Бухоро, ўз чулим, ўз гулшаним,
Лек, десам Фарғона, дилда ўзга оташ ёнадир,
Масканим Фарғонадир, Фарғонадир, Фарғонадир.

Мустақил тинчу омон юртим саодат ўлкаси,
Келмасин бошига ҳеч ранжу балолар кўлкаси,
Ризқи бут бўлсин унинг, ер кўрмасин ҳеч елкаси,
Янгрисин оламда мен ҳурман деган — озод саси,
Бу замин оби-ҳаёт бирла тулуғ паймонадир,
Масканим Фарғонадир, Фарғонадир, Фарғонадир.

Наср

Менким, фотиҳ Темур...

Форс тилидан Абулқосим
Абдураҳим УЧҚУН таржимаси

БИРИНЧИ ФАСЛ

*Ҳудаклик даври ва Шайх
Шамсиддин наздида таҳсил*

Отамнинг номи Тарақой. Кеш шаҳрининг кам бизоат ерлик кишиларидан саналур эди. Шаҳар халқи эҳтиром қилур эдилар. Менинг туғулишимдан илгари отам туш кўрмиш. Тушида отамнинг қаршисида фариштасифат бир чиройлик киши кўрунуб, қўлидаги қиличини отамга бермишдур. Отам у кишидан қилични олиб, тўрт томонга силтаб турган ҳолда уйғонадир.

Эртаси отам одат бўйинча пешин намозини маҳалла масжидида шайх Зайниддин орқасида ўқутгандан кейин шайхнинг олдига бориб, кўрган тушини баён қилгандур. Шайх отамдан сўраб, тушни тонг вақтида кўрганини билгандан кейин, бундай таъбир қилади: «Санга Тангри таоло бир угул ато қилгайки, шамшири билан жаҳонни фатҳ қилгай ва ислом динини дунёга тарқаттой. Ўғлунгни тарбиятида гофил бўлма, кичиклигидан бошлаб Қуръон ўқусун, хат ёзишни ўрганиб, салоҳ ишлатмакни билсун», деб жавоб таъбир қилмишдур.

Шундан бир йил утуб туғулубман. Отам яна шайхнинг олдига бориб, унинг илқоси билан Темур деб ном қўюбдилар (*Отамнинг манга сўзлашича, менинг номимни қўйиш олдида шайх Қуръон тиловат қилиб турган экан ва Қуръоннинг 67-сураси «Ал-Мулк»нинг муборак оятлари ўқулуб турганини сўзлар эдилар*).

Ёшлигимдан эсимда қолган энг биринчи нарса онамнинг товушидурким, бир кун отамга қараб: «Бу угул чапақай бўлиб қолибдур, сўл қули билан иш қилмоқда», деди. Лекин тезликда маълум бўлдики, мен на ўнақай, на чапақай, балки икков қўлим билан иш қилур эдим.

Кейинги вақтда дарс ўқиш учун домлага борганимда икки

қулумда ҳам хат ёзар эдим. Йигитлик чоғларимда икки қулумда чоғиб, ўқни ҳам икки қул билан отиб ўргандим. Бугун ёшим етмишга борди. Менинг учун ўнг-сулнинг фарқи йўқдур.

Мен мадрасага борганимда шу қадар кичик эдимки, лавҳа-тахтамга мум суртуб ололмас эдим, бу ишни онам бажарар эди. Менинг аввалги домламининг номи Мулла Алибек эди. Мактабимиз маҳалла масжидида бўлгани учун болалар шўхлик қилиб намозга халал бермасун, деб намоз вақти бўлиши билан болаларни қўйиб юборар эди. Мен жуда кичик бўлганим учун мактабга онам, қўшнилари каттароқ болалари ёки хизматчилардан бирортаси билан келиб-кетар эдим. Уша замонларда от, хачир, туялар кўплицадан зич кўчалардан, раста ва бозорларнинг тўпалонидан мени ҳимоя қилиб юрган болаларга улгайиб салтанатга етганимда яхши хизматлар билан таъминладим. Улар ҳозиргача тирикдурлар.

Домламин Мулла Алибек оғзида тиши йўқлигидан ҳарфларни яхши талаффуз қилаолмас эди. Натижада шогирдлар ҳарфларни галат ўргандик. Домламин уз шогирдларини тезроқ саводхон бўлишига яхши восила (*сабаб*) калтак деб билар эди. Унда ўқийдурган болалар орасидан калтакдан бенасиб қолган биргина мен эдим, чунки нимани деса ўқуб, ёзар эдим. Бошқаларнинг қийналишига таажжуб қилар эдим. Устозимиз Мулла Алибек отамга: «Бу ўғлунигнинг хуш ҳофизаси, икки қўллаб хат ёзиши қизиқ. Ривоятларга кўра, икки қўллаб хат ёзган киши дунёга кун чиқардан кун ботаргача ҳоким ва фармонраво бўлади», деган сўзларни айттар эди.

Талабалар учун хат машқи оғир тушар эди. Мен эса уйда ҳам машқ ёзишдан завқланар эдим. Етти ёшимда Мулла Алибек мактабхонасидан чиқиб, шайх Шамсиддин деган кишининг мактабхонасига бордим.

Шайх Шамсиддин ўз шогирдларига Қуръон ўқитар ва баъзи ашъорлардан ҳам ўргатар эдилар. Машгулотни Қуръоннинг 91-сураси «Аш-шамс»дан бошлаш одати эди. Мен дастлабки кунни шу сурани муборакдан 15 оятни ёдладим. Буни кўрган шайх отамни қақриб: «Умрумда муаллимлик қилиб ўғлуңдек истеъдодли шогирдни кўрмаган эдим. Бир кундаёқ «Аш-шамс» сурасини ёдлаб олди», деди ва менга қараб «Ўқи» амрини берди. Дарҳол ўқуб бердим. Отам дуога қўл кўтариб: «Худоё,

ўғлум Темурни қизамиқ, чечак каби гўдакларга хос мараз офатлардан ўз паноҳингда сақлагил!», деб дуо қилгоч, ҳаменидаги биргина секка (*танга*)ни чиқориб шайхга: «Бу сизга бир дафъада Қуръондан бир сурани ўғлумга ўргатганингизга ҳадия», деди.

Мактабга борганимдан бир ҳафта ўтуб домламин умум талабаларга қаратиб: «Ўлтуриш одобида энг яхши ўлтуриш қайси?» деб савол қилди. Ҳар ким ҳар хил жавоб берганда, мен «Икки тиззалаб, чўкка тушиб ўлтуриш», дедим. «Нимага?» деб сўради. «Худога ибодат қилганда икки тиззалаб ўлтирила-дур, шунинг учун бу хилда ўлтуриш яхшидур», деб жавоб бердим. Шайх Шамсиддин уч қатла баланд овоз билан: «Аҳсан-та» (*Балли*), деди. Домламин гарчи маҳоратимни кўрган бўлса ҳам, оғир келтирмаслик учун Қуръон оятларини Маккаи Мукаррамада нозил бўлган кичик сураалардан ўқутуб ёдлатар эди. Мен устозимнинг оғзидан бир қатор эшитганимни такрор қилмасданоқ ёдлаб олганимни кўргач, Қуръонни бутунлай ёд олмоғимга қарор берди. Таҳсил учун қизиқиб туришим устозимни кўп завқлантирди. Таълимнинг турли йўллари билан мени синамоққа киришди.

Масалан: Бир кун устозим менга хитоб қилиб: «Темур, Қуръонда ўттиз олтинчи муборак сура «Ёсин»дур. Оятлари 83 дур ва Маккаи Мукаррамада нозил бўлгандур. Мен ушбу суранни бир бор ўқуб бераман. Сўнгра ўзинг ёд қилишга урунасан», деб ўқий бошлади. «Ёсин. Вал Қуръонил ҳаким», деб тўхтади ва мендан: «Ёсин»нинг маъноси нима?» деб сўради. Мен: «Ё» араб тилида ҳарфи нидодур, аммо «син»нинг маъносини билмасман», деб жавоб бердим.

Устозим: «Син»нинг маъноси инсон демақдур, фақат бир инсонга итлоқ (*нисбат*) ўлинур», деди. Мен ўз-ўзимга «син» алифбо ҳарфлари жумласидан бўлатуриб, «инсон» маъноси берилишига тушунмоқ учун ёшим гайри мусоид эди. Шайх Шамсиддин сураи «Ёсин»ни бир бор ўқуб бергандан кейин ўзум бир неча бор Қуръонга қараб ўқудум, сўнгра ёдлаб олдим.

Уша вақтларда ўқишим пешин намозигача давом этар эди. Пешин намозини устозим билан ўқигандан кейин яйловга чиқиб кетар эдим. Чунки отам менга бизни ота-боболаримиз гоятда ботир-зўр кишилар ўтган, сен ҳам уларнинг ўрнини

Сиз муҳтарам муштарийларимиз диққатига ҳавола этилаётган мазкур асарни соҳибқирон Амир Темур 71 ёшларида ўз қўллари билан ёзганлар. Бу асарнинг чигатойча (эски ўзбек) тилида яратилгани ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд эди. Бу ҳақда Вамбери ҳам ёзиб ўтган. Аммо унинг кейинги тақдиридан, тарихидан беҳабар эдик. Эътиборингизга ҳавола этилаётган асарга асос қилинган «Манам Темурни жаҳонкушо» деган нусха Забиҳуллоҳ Мансурийнинг франсузчадан форсийга қилган таржимасидур. Франсузча нусхани эса тарихшунос Марсел Брайвон таржима қилган. Инглиз тилида Англиядаги Оксфорд университети тадқиқотчиларидан профессор Воят Ёрдами билан 1783 йилда китоб қилиб тарқатилган.

Бу китобга эса илгари Адан волийси бўлиб турган Жаъфар

пошшо қўлидаги ягона нусха асос қилинган. Жаъфар пошшо вафот қилгандан кейин ворислари қўлида қолган бу китобдан бир нусха кўчуруб олган киши Ҳиндистонга олиб борган экан. Ҳиндистондаги инглиз зобитларидан бири эса бу китобни ўз юртига олиб кетган. Бу уша Жаъфар пошшо ворисларидан кўчирилган нусхами ёки ундан ҳам бошқа нусхалар бор эдими, аниқланмади.

Ҳар ҳолда, китобнинг тадқиқи шу ерга қадар етиб боргани маълум. Франсузчага таржима қилган Марсел Брайвон ҳам бу масалада тадқиқот ўтказиб, Амир Темур ўзи ёзган чигатойчанинг айнан таржимаси эканлигига қаноатланиб, бу китоб Амир Темурга оид тарихларнинг ягона ишончли нусхаси деб эътироф этган.

тутмоқ учун салоҳ ишлатиш фанларига ошино бўлишинг керак, деб тавсия қилар эди.

Кешнинг атрофидаги ўтлуқ яйловларда от-йилқи галалари куп булур эди. Бизда ҳам кичикроқ йилқи галаси бўлуб, мен мадрасадан чиққанимдан кейин шу йилқи галалари бор жойга келур эдим ва отларга минишни, ҳатто ўша ердаги кишиларнинг ёрдами билан ярим ваҳший йилқиларни ҳам тутуб, минмоқ йўлларини урганар эдим. Менга буларни ўргатган киши шундай дер эди: «Йилқиларнинг орқасидан борсанг, тепар, олдиан борсанг, тишлар, бундай отни ёнбошидан бориб, чап томонидан бўлса, чап қўл билан, унг томонидан бўлса, унг қўл билан отнинг ёлидан тутиб, тезлик билан ўзингни сиртига ол, ҳайвонни ҳар қанча югурганига қарама, ёлни қўлдан чиқорма, агар ёл қўлдан чиқса, ерга қаттиқ йиқилиш ёки оёғи остида қолиш хатари бор. От устида ўринлашиб олгандан кейин икки тиззалаб отни сиқиб туриб ёлни қўйиб юборилса, қанча ваҳший от бўлса ҳам, чопиб-чопиб бориб ўзи ювошиб қолади», дер эди.

Мен қайси бир йилқини минмоқчи бўлсам, ҳайвоннинг қаттиқ қаршилигига учрар эдим. Миниб олганимдан кейин жонивор от жони борича чопар, охири тўхтаб туриб, икки олдинги оёқларини кўтариб иргишлар ёки орқа оёқлари билан жуфтақ отиб мени ағдармоқчи бўлуб урунар эди.

Оқибат мен голиб келганимдан кейин от ҳам ювошланиб қолар эди.

Мен яйловларда биргина от миниш эмас, ўқ отишни ҳам машқ қилар эдим. Аввал бошлаб собит нишонларга ўқ отиб юрдим. Кейинчалик ўргатувчининг ёрдами билан от чопиб туриб ўқ отишга бошладим. От чопган ҳолда унга, сўлда, олдинда, орқада — қайси томонда бўлсун, мўлжалга урмоқни ўргандим. Лекин билагим кучсиз бўлгани, сабабли отилган ўқлар маҳдуд фосиладин тажовуз қилмас эди. Шунинг учун ўргатувчи киши: «Ҳали сен ёшсан, улгайиб, қўлларингга қувват кирганда, ўқларингни ҳам узоқ масофаларга етказа оласан», деб тасалли берар эди.

Ушал куники, шайх Шамсиддин менга сураи «Ёсин»ни ўргатди, мен пешиндан кейин яйловга чиқиб кетдим.

Эртаси устоз мендан: «Ёсин»ни ўқиб бера оласанми?» деб

Мана шу далилларга суяниб туриб, биз ҳам бу китобни бошқа тарихлардан имтиёзлик деган қаноатдамиз.

Мазкур таржимаи ҳол, шубҳасиз, бебаҳо ва беқиёс манбаъдир. Тарихий қиймати юксак, айни чоқда, адабий-баддий жиҳатдан ҳам эътиборга молик асар. Аммо уни ўқиш жараёнида аввалдан охиригача ҳеч унутмаслик керакки, қўлимиздаги нусха асл матн эмасдир, таржимадир. Таржима бўлганда ҳам, юқорида эслатилагидек, бир неча тилдан ва бир неча қўлдан ўтиб келган таржимадир. Айниқса, Ғарб мутаржимлари Амир Темури матнининг руҳиятини айнан бера олганларига қафолатимиз йўқ. Қолаверса, улар Ғарб нуқтаи назари ва руҳиятидан чиқиб келиб, сўз қўлаётганда буюк бобомиз Сўзининг айни муқобилини эмас, балки узлари Амир Темури сиймосида кўргилари келган хусусиятларни ифодаловчи сўзларни танаган бу-

суради. Мен сурани бошдан-оёқ ўқуб бердим. Шайх бу кун ҳам яна аввалги каби уч марта баланд овоз билан: «Аҳсанга», деди. Шундай қилиб, уч йилда Қуръони Каримни тамоман ёдлаб олдим. Шу муносабат билан домлам бошда ўлароқ шаҳарнинг катталари — уламолари ва маҳалла-қўйларимиз иштироки ила зиёфат берилди. Отам уламоларга мендан имтиҳон олиб кўрмоғини режа эткандя, улар мени ҳар жой, ҳар сурадан ўқутуб кўриб қаноатлангач, таҳсин қилишдилар ва менинг номимга ҳофизлик унвонини қўшимча қилишдилар. Шу мажлис охирида устозим шайх Шамсиддин отамга мурожаат қилиб, «Мен ўтлунгга ўз билганимни ўқутдим. Эмди бошқа бир устоз қўлида асрори улуми илоҳий ва ҳикмати башарийга ошино бўлмоғи лозим», деди. Отам Шайх Шамсиддинга бир от ва бир йилқи бериб дуо олгандан кейин мени Абдуллоҳ Қўтбнинг мадрасасига элтиб қўйган эди. Абдуллоҳ Қўтб олим, ориф ва куп парҳезкор киши эди. Шаҳар улуғлари ва ашрофларнинг ўгуллари шу зотда ўқур эдилар. Менинг кун сайин усиб турган қадди-қоматим, ёшлик зеболигининг чеҳрадаги аксини кўрганлар, Мовароуннаҳр йигитлари ичида бемисолсан, дер эдилар. Юртимизнинг шарқ томонида яшаётган туркларнинг талабаларидан биз билан бирга ўқуб турган Йўлдош исмлик бир йигит ҳам бор эди. Менга ўзини яқин тутиб, бир нарсаларни дер эдики, у сўзларни такрорлашдан уятаман. Ҳарҳолда унинг ночор ахлоқи менга сезилиб қолган эди. Унинг сўзлари шариатимизга ва Чингизхон ясасига солиштириб кўрганда, улуи ҳукми берилмоғи лозим эди. Бинобарин, Йўлдошни бу хаёлдан қайтариш учун куп урундим. Лекин у ўзининг паҳлавонлигига ишониб, шариат ва яса ҳукмларини кўзга илмас эди. Мен мадраса таҳсилдан кейин от чопиб, ўқ отиб, найза санчиб, қилич машқ қилиш учун яйловимизга яқин бир ерда бир омборхонага лавозимотларимни қўяр эдим. У ерга бориб, тиркашни белимга боглаб, ўқ-ёйни кўтариб, йилқилар орасидан бир отни миниб югуриб туриб қийғоч¹ урмоқ ҳозирлигини кўриб турганимда, Йўлдош менга яқин келиб: «Темур, сен менга безътинолик билан боқасан, мен сени нақадар яхши кўрга-

¹ Қийғоч урушлик — от чопиб турганда тезлик билан от бошини қайтариб орқага ўқ отишликдур.

лишлари мумкин. Шундай деб гумон қилишга ҳақдимиз, чунки анъанавий шарқона ёзувга бирмунча ёт бўлган шақлий унсурлар билан бир қаторда, буюк Жаҳонгирнинг ўзи эътироф этган юксак маданияти, олий даражадаги билими ва эзгу ниятларига зимдан соя ташлаб қўядиган тасвирлар ҳам аралашиб юрибди. Лекин, афсуски, асл туркий матн қўлимизда бўлмагани учун солиштириш ва тозалаш имконимиз йўқ. Шу боис бориға барака тилаб ва улут бобомизга ҳурматан ҳамда зукко ўқувчиаримизнинг фаҳм-фаросатларига ишонган ҳолда матнни асосан ўзгартирмасдан эътибор қилишимиз керак.

Асарнинг бир метёрда ўқилишини таъмин этмоқ учун тушуниш мушкул бўлган айрим сўзларининг изоҳини ўша сўздан кейин қавс ичида беришни лозим топдик.

нимни билмайсанми? Мадрасадаги талабалар орасидан биргина сени танладим, сен хурсанд бўлишинг керак, биласанми, менинг отам хон», деганидаёқ, бошқа бир сўзга утказмай, ўқ билан кўкрагига урдим. У орқамчасига йиқилиб, бир неча дақиқадан сўнг тириклик билан хайрлашди. Йулдош менинг қўлимда ўлган биринчи киши эди. Бир муддат унинг лошига қараб турдим, вужудимда ҳеч қандай ўзгариш ҳис қилмадим. Уни ўлдиришда ўзимни ҳақлик билар эдим.

ИККИНЧИ ФАСЛ

Йигитлик даври, уруш фанларини ўрганиш

Бир оздан кейин отамни воқеадан хабардор қилдим. Отам шошиб: «Ёмон иш бўлди. Отаси биздан ўглининг қонини талаб нима муомаллада бўлмай экан?» деди. Мен отамга хитобан: «Ўғлингизни шунингдек мунҳариф йигитларнинг номуносиб сўзларига таҳаммул қилиб туришига рози бўласизми?» дедим. Отам мағрурона тус олиб: «Ўғлим, албатта рози бўлмасан, аммо мени хабардор қилганингда, отасига айтиб уни танбех қилур эдим. Эмди Йулдошнинг отаси интиқом олиш учун ҳозирлик куришдан булак чораси йўқ», деди.

Йулдошнинг ёмонлигидан мадраса шогирдларининг хабари бор, ҳатто улар бу бетамизнинг жазосини беришга мени даъват этар эдилар. Бу нуқта ҳам отамга маълум бўлгандан кейин: «Хайр, муллаваччалар шаҳодат берсалар, Йулдошнинг отаси биздан интиқом ололмас», деб хулоса чиқарди. Устозимиз Абдуллоҳ Қутб мени бир хилватга чақириб Йулдошнинг ўлуми хусусида таҳқиқ қилди. Мен Йулдошнинг бузуқ нияти билан утган муомалаларини бир-бир сўзлаб бердим. Устозимиз шогирдларини бир-бир тилатиб бу ҳақдаги сўзларини суриштириб, сўзимнинг тўғрилиги шохидлар билан исбот бўлгандан кейин: «Шариат ва Чингизхон ясади буйинча, ул бадкирдорни ўлдириш лозим», деб фатво берди. Йулдош отасининг даъвосига биноан шаҳар доругаси ҳам келиб, шохидлардан баёнот олгандан кейин Йулдошнинг отасига: «Сен ўглиннинг қонини талаб қилишдан воз кеч, ўглинг уз гуноҳига яраша жазо топибдур», деди. Йулдошнинг отаси зоҳиран хун талаб қилолмаса ҳам, то тирик бор, мени ўлдириш учун фурсат кутди, аммо муяссар бўлолмади. Мен ўлғайган сари ўзимда бошқача бир мазийят ҳис қилар эдимки, бошқаларда ул нарса йўқ эди.

Мен ўн олти ёшга борганимда уз тендошимдан ҳеч қайси бирлари менинг билан мубораза майдонида куч синаша олмас эди. Ўқ отишсак, менинг ўқимга етқузиша олмас эдилар. Камонимни кўтариб ўқ отган чоғимда, ўқ кўздан гойиб бўлуб, бир мунча вақтдан кейин ерга тушар эди. Менинг севганим — чаққонлик эди. Менинг кўнгул очиш уйинларимдан бири — уч отни ёндоштириб чопиб, биринчидан учинчига ва учинчидан биринчисига салчиб миниш эди. Яйловда отларга тақа қоқмас эдик. Фақат миник отларни ўзум ёлғуз тақалар эдим. Бу ишнинг қанчалик оғирлигини ҳамиша от миниб юрганлар биладилар.

Уйинлардан яна бири — бошормон чопиб кетиб турган отда, эгар устидан отнинг ёнбошига тушуб, кўздан пинҳон булуур эдим. Кейинги урушларда менга шу услуб асқотди.

Душманнинг ўқи билан от улса ҳам, мен ўзимни сақлаб қолар эдим. Мен биргина от минмоқда эмас, сувда сузмоқда ҳам маҳоратим ортиқ эди. Масалан, Жайхун дарёси ҳам баҳор вақтларида тошқин бўлади. Тошқин замонларида дарёнинг бу тарафидан у тарафига сузуб утар эдим. Тошқиннинг уйнаб оқишлари хатарлик бўлса ҳам, оқимга қараб сузуб бориб қуруққа чиқиб олар эдим. Яна бир турли уйин эса каманд ташлаш эди. Ярим ёввойи отлардан бирини қасд қилганимда, унга тўғри от солиб бормасдан, ўзимни бошқа отнинг қасдида кўрсатаман-да, пайтни қочирмасдан уша мулжалданган от буйнига камандни отганимда, жонивор каманд ҳалқалари буйнига қандай тушиб қолганини сезмай қоларди.

Баъзи одамлар кун бўйи от қўлаб юриб, қасд қилганини тўтолмай, вақт зоеъ қилар эди. Менинг қўлимга тушган ярим ёввойи отлар ҳар қанча уриниб қўлумдан қочиб қутула олмас эдики, оғзига юган-сўлиқ солиб, хоҳлаган жойимга олиб кетар эдим.

Ўн олти ёшимда тиб илми билан илми нужумдан бошқа илмларни билишга муваффақ бўлдим. Тиб ва нужум илмларига ёшлигимдан безътино бўлганим учун, ҳоло ёшим етмишга етди, бу икки илмдан бебаҳрадурман.

Уша вақтларда отам эскигина бир масжидга олиб борди. Масжид ёнида бизнинг боболаримиз қабри бўлуур эди. Отам менга оҳиста таништириб, йўл-йўриқ кўрсата бошлади:

«Эй ўғлим Темур, биз чигатой аймақидан бўламиз, дастлабки бобомиз эса Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғилларидур. Бизлардан энг аввал мусулмон бўлган одам Қарочар Нуён деган бир кишидур. Чигатойхонга куёв бўлганлиги учун Қурагон атайдурлар. Бу лақаб бизнинг хонадонимизга хос бўлгани учун сен ҳам мендан кейин Қурагон лақабини кўтарасан,— деди ва қабрга ишора қилиб:— Булар бизнинг аждодларимиз бўладилар. Ҳаммалари мусулмон кишилардурлар. Сен ҳам шулардек самимият билан дини мубини Исломга боғлиқ бўлишинг керак. «Дунёда дини Муҳаммадий (соллаллоҳу алайҳи васаллам)дан ўзга яхши дин йўқдур. Ислом дини дунё ва охиратни назарда тутган диндур. Пайгамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)га умматликни бажо этмоқ учун суннатларини бажармоққа интил, уламои киромадни ҳурмат қилгил, оқил ва донишманд кишилар суҳбатига бўлгил, қўлингдан келса, масжид ва мадрасалар бино қилгил, бойликларингдан масжид ва мадрасага вақф чиқаргил, бу дунёнинг зоҳирий жилвасига алданма, гар алдансанг, зар деб қувонганинг заҳар бўлиб чиқадур. Эй ўғлум Темур, бу кўналарда ўн олтинчи баҳорни утказуб турсанг ҳам, қад-қоматинг йигирма ёшдаги йигитлардан-да кўркамроғ кўринадур, кўкрагининг кенгайиши, билакларининг йўгон ва кучлилиги эл-аймоғимизнинг пойдорлигидан намунадир, уйланишинг керак», деди. Отамга жавобан:

«Мен илм таҳсил қилмоқ, от минмоқ, қилич-найза, ўқ-ёй каби нарсаларга шавқим зиёда бўлгани учун ҳозир хотунлар билан алоқа қилмоққа рағбатим йўқ», дедим. Отам қувонган тус олди эса-да, менга хитобан: «Таажжуб,— деб тўхтаб қолди, сўнгра:— йигитнинг уйланмоқ учун майли бўлмаслиги!— деб, ҳайрат оилан деди:— Сен санаб ўтган илм-фундуларга хотун олиш тўсқунлик қилмайди. Эр киши йигитликнинг аввалги вақтида уйланса, булган фарзандларида бошқача мазийян бўлади», деди. Мен отамга мурожаат қилиб, мени машгул қилиб турган қилич силташ, найза ушлаш фанларида яхшироқ малака ҳосил қилиб олгунимча яна икки йил фурсат бермоғини ўтундим. Мен ўз тушунишимда уйланиш жисмоний қувватнинг озайишига сабаб бўлади, деб ўйлаган эканман. Кейинги вақтларда Султониядаги масиҳий Усқуф билан музокара орасида ўз иштибоҳимни англадим.¹

Ушал вақтдаги воқеалардан яна бири шулки: Самарқандга бормоқчи бўлдум, устозим Абдуллоҳ Қутб билан ҳам сўзлашиб, ижозатларини олганимда, Абдуллоҳ Қутб Самарқандда шўхратлик пирлардан Амир Кулол билан нома ёзиб бергач, «Номани берсанг, сени яхши таважжуҳ билан кутуб олади», дедилар. Амир Кулол исмига дарж бўлган амирлик мансабида эмас, урафолар зумрасидандур. Кулоллик касби билан ўтгани учун ҳунармандлар пиримиз деб эҳтиром қиладилар. У кишининг мухозораларидан бир қанча муридлари ва муътақидлари мустафид бўлуб турар эдилар.

Мен Самарқандга борганимдан кейин хордуқ чиқардим, ҳаммомга тушдим, сўнгра Амир Кулол ҳузурига бориб, Абдуллоҳ Қутб ёзиб берган хатни бердим. Амир Кулолни биринчи кўрушим эди. Саксон ёшларда бор, узун оқ соқолик, кўзлари чақнаб турган жозибадор бир киши эди.

Мен Амир Кулолга мулоқот учун кирдим, кўрушдим, Абдуллоҳ Қутб берган номани сунуб, этакроғда — бўсога ёнида ўлтурдим. Амир Кулол номани ўқуб бўлуб диққат билан менга кўз ташлади: «Кел, йигит, ёнимга ўлтур, сени яқиндан яхшироқ кўрай», деб марҳамат қилгач, ёнларига бориб ўлтурдим. Менга хитобан: «Мен отангининг исминини эшитганман, аммо ўзини кўрганим йўқ. Абдуллоҳ Қутбнинг ёзишига қараганда, сен Қуръонни тамом ёд билар эмишсан ва яна донги чиққан араб, ажам шуароларининг шеърини ўқур эмишсан», дедилар. Мен тасдиқлаб жавоб берганимдан кейин: «Аъшини шеърларини ҳам биласанми?» деб сурадилар.²

¹ Султонияда махсус бўлгонлар жумласидан бир масиҳий Усқуф Амир Темур борасида қизиқарли бир хотира қолдирган эди. Марсел Брайвон Париж миллий кутубхонасидан қўлга келтириб ушбу китобни охирига улаштириб қўйгандур. Яна Забихуллоҳ Мансурий бу китобни француз тилидан форсий тилга ўтургандек, Усқуф хотирасини биринчи дафъа ўлароқ форсий тилга ўтуриб таратмоқда бўлгонлигини қайд қилгандур. (Форсий мутаржим).

² Аъши — араб шоирларининг машҳурларидандур. Форс шоири Манучеҳри унинг баъзи шеърларини форс тилига таржима қилиб ёки айни шеърнинг матнини арабийсида ўз шеърига қўшиб ёзган.

Мен жавобан: «Йўқ, у кишининг шеърларини ўқумадим», деганимда, у киши: «Нима учун ўқумадинг?» дедилар. Мен айтдим: «У кишининг шеърлари аксари газал ва ташбибдур, мен ташбиб шеърларидан нафрат қиламан», дедим (*ташбиб — йигитлик шеърлари бўлуб, маъноларда ҳусн, қад-қомат, зеболикдан баҳс қилади*).

Амир Кулол: «Сен бир фозил йигит бўлатуриб ташбиб газаллардан нафрат қилишинг қизиқ, ташбиб шеър шуароларга урфони асрорларига бир василадур. Қош, кўз, хол, май, маъшуқ каби истилоҳотларни билмак урафоларга хос бўлуб, бу сулуқдан ташқаридаги кишилар бундаги рамузотларга маҳрами роз бўлмаслар», деб Аъши газалидан бирини ўқидилар. Мен бетўхтов ушал ўқугон ун байтни такрор ўқуб бердим. Мажлис орасидан бир киши туруб: «Аъшининг газаллари халқ орасида маъруфдур. Хусусан, арабийни биладургонларнинг барчаси оз-кўп биладур. Бу йигит ҳам улар жумласидандур, лекин менинг арабийда янги бир шеърим бор, бу кунгача шеъримни ҳеч кимга ўқугоним йўқ ва ҳеч кимнинг ҳам хабари йўқдур, шу шеърни бу йигитга ўқуб бераман, бир дафъа ўқугонимда қайтиб ўқуб бера олса, воқеан хориқул одат ёд олиш қобилиятига эга бўлган бўлур», деб ўз шеърини ўқиди. У киши етти байлик шеърни ўқуб тамом қилиши билан мен дарҳол такрор ўқуб бердим. Мажлис аҳли тамом сукутга кетдилар. Амир Кулол қўлини бошимга қўйган ҳолда юзумга диққат билан боқиб, мажлисдагиларга хитобан: «Мен бу йигитнинг пешонасида улутворлик кўраман, бу йигит бир мақомга етгайки, мундан илгари ҳеч кишига муяссар бўлмагон бўлғой, мен каби яшаган одамга бу йигитнинг сутуват ва азаматини кўрушлик имкони бўлмаса ҳам, аҳли мажлисдан тирик қолгонларидан Темур номли йигитнинг оламгирлигини кўрган ва эшитганлари бўлғой», дегандан кейин ходимига буюриб, бир табақда тўқоч (*кулча*) олдиртириб келиб, тўқочлардан етти донасини менга бера туриб: «Кешга борганимда ушбу тўқочларни ҳар биридан бир оз еб, қолгонини сақлаб қўйгил, келажакда дунёнинг етти иқлими ҳаммаси сеники бўлғой», дедилар. Амир Кулол билан мулоқотда бўлганимда тарихи ҳижрийга етти юз эллик икки эди. Мен бу кишининг сўзларини ҳақиқатга улашиб кетишлигини ҳеч тасаввур қилмаган эдим. Қайтиб Кешга келганимда отам изоҳ бердилар: «Амир Кулол бир марди бузруквор ва каромат соҳиби эмиш». Отам ҳам ул киши берган дастурларини амалга оширмоғим учун таъкидладилар. Ушал кунларда Орифи биллоҳ аталган қари чолнинг сўзларига тушуна олма-сам ҳам, бу кунларда Амир Кулол айтган сўзлари ҳақиқатга улашиб, дунёнинг етти иқлими менга мутеъ бўлди. Отам уша замоннинг моҳир устодларидан Самир Тархон деган бир кишини юқори даражали ва фанний тариқада қилич чопмоқни ўргатиш учун менга даъват қилди.

Самир Тархон биринчи кундаёқ ун қўлумни аргамчи билан баданимга чаплаб боғлаб қўюб, менга қараб: «Темур, энди бир қўллик киши бўлдинг. Уруш майдонида ҳарифлар қилич-

лашар экан, нариги тарафнинг керакли булган ўнг қўлини ишдан чиқаришга қолишади. Бунга бир ўқ ёки бир найза ҳамласи кифоя қилади. Шундай вақтда ўнг қўлни ишлатиб юрганлар учун, ҳар қандоқ мубориз баҳодири бўлса ҳам, ўлиқдан фарқи бўлмай қолади. Аммо чап қўл билан ҳам қилич чопа билган кишилар бу ҳолдан шошмайди, иккинчи қўлни ишлатиш билан икки кишилик ўринни эгаллайди», деди. Мен илгари хатни чап қўл билан ёзиб, баъзан қиличчи ҳам чап қўл билан ишлатган бўлсам ҳам, Самир Тархон чап қўл билан бутун аслаҳаларни комил тариқада ишлатишни яхши ўргатди. Кейинги уруш майдонларида чап қўлумни ишлатмоқ билан неча қатла таҳликадан жон қутқардим. Мен амирлик маснадида ултурганимда Самир Тархон кексайиб, тишлари тушуб қолгонидан гўшт, қатиқ нон, хиёр (*бодиринг*) каби нарсаларни чайнаб ея олмас эди. Мен собиқдаги хизматларини унутмадим. Умр бўйи роҳатда ҳаёт кечирिशлиги учун эҳтиёжотларини доим етарлик даражада таъминлаб турдим. Ундан бошқа устозларим, ёр-дустларимни назарда тутиб, лойиқларини мансаб ва ёки кесилмас маош билан таъминладим.

Гарчи Қуръони Каримда «Ас-синну бис-синни вал узну бил-узну», (*Тиш тиш билан, қулоқ қулоқ билан*) деб буюрган бўлса ҳам, йигитлик даврларимдаги душманларимдан қасос олмадим. Чунки улар ўз вақтида менга зўргина душман эдилар. Вақтики Шарқу Гарбни олганимдан кейин, улар ҳақир ва нотавон бўлиб қолдилар. Куч ва қувватимга таяниб улардан ўч олмоқни ўзимга ор билдим.

Айни юқорида ёзганим каби, Самир Тархон қўл остида аслаҳа ишлатишни ўрганиш замонларида ўнг қўлумни боғлаб қуюб машқ қилдирар, чап қўлумда бемалоллик билан қилич чопа олсам ҳам, ўнг қўлумда бир оз нуноқлик бор эди. Куп машқ қилиш билан икки қўлум баробар аслаҳа ишлатишга ўрганди. Кейинроғда Анқора атрофида Боязид Елдириим билан қарама-қарши мубориза (*жанг*) қилмоққа чақирганимда олти миш олти ёшда эдим. Ҳар икки тараф қушунига ортуқча талафот етказмаслик учун иккимиз мубориза қилиб, қайси биримиз ўлсак, у қушун мағлуб саналсун, деган назарияни ўртага ташладим. Мен икки қўлаб қилич урганим учун галаба қиламан, деб ишонар эдим. У эса гоятда кучга тўлган ва ботирлик даврида бўлса ҳам, менга муқобил бўлишга журъат қилмади.

Ҳар қалай мен йигитлик даврининг иқтисосига кўра, от чопмоқ, ўқ отмоқ, қилич ва найза урмоқ ва кураш тушмоққа харис бўлсам-да, илм таҳсилида гофил турмадим. Уша онларда форсий тилидаги «Маснавий» (*Мавлоно Жалолиддин Румийнинг таълифидур*) яна бири «Гулшани роз» (*Шайх Маҳмуд Шабустарийнинг таълифидур*) машҳур бўлиб, ҳар икки китоб ҳам шетрий усулда ёзилган эди. Мавлавийнинг «Маснавий»сини ўқушлиқдан қаттиг мутанаффир (*безор*) бўлдум, аммо «Гулшани роз»ни ўқиш менинг учун лаззат бағишлар эди.

«Маснавий»дан нафрат қилганимнинг сабаби шул эдики,

Жалолиддин Румий ўз китобида мазоҳибнинг (*мазҳаб*) барчасини овоз деб таъриф қилгондур, ҳар қандай дин бўлса бўлсун — унга эҳтиром қилиш лозим, ҳеч қайсиларини бир-бирига мазийяти (*ортиқ жойи*) йўқ, деган эътиқоддадур. Мен эса, таассуб юзасидан эмас, балки далил юзасидан дини Исломни барча динлардан юқори деб биламан. Исломнинг аҳком ва қонунларини мусавий (*яҳудий*), исавий (*насроний*) динларнинг қонунарига солиштириб кўрилса, Исломнинг олий мартабада эканлиги яққол кўрунуб туради. Мусавий динида фақат дунёга таважжўх (*юзланиш*) бўлиб, ўлумдан сўнг ҳаёт йўқ, деб тушунадилар. Исавийлар эса, фақат охиратга таважжўлари боғланиб, умури дунёвийга ҳеч қандай урун қўйилмаган. Дунёнинг ҳаёти ёлғиз бир ваҳм — хаёл деб эътиқод қиладурлар. Ислом қонунлари буйича, пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг уммати исломияга берган таълимларида, дунё ва охиратнинг фикрида бўлмоқлик тавсия қилингандур. Маҳмуд Шабустарий агарчи етти имом шиаларидан бўлса ҳам, ўз китобида худо, мабдаъ, маод ақидаларини баҳс қилгани учун яхшигина таъсир қолдирди.¹

Мен Озарбойжонга мусаллат (*голиб*) бўлганимда... Маҳмуд Шабустарийнинг китоби менга қолдирган таъсирига эҳтироман Шабустар халқини риоят қилдим.

Мен Шабустарга борганимда, аҳолилар қочиб кетган эдилар. «Шабустар халқининг мол-жонлари омондур», деб атрофга жар солдирдим. Шаҳар халқи менинг ёлгон сўзламаслигимга эътиқодлари бор учун ҳаммалари ўз жойларига қайтиб келдилар. Мен Шабустар шаҳрида тургувчи эр-хотунларнинг ададини олмоққа буюрдим. Натижада 3891 адад эр-хотун борлиги маълум бўлди. Ҳар бир эр-хотунга беш мисқолдан олту бермоққа амр бердим. Бу шаҳар халқига жами бўлуб 18505 мисқол олтин тақсим қилиб бердим. Мени бу тақсимоти ҳадияларим сабабини мулозимларим ва амирларим билмадилар. Мен ҳам уларга сабабини билдирмадим ва айтмаслигим керак эди, чунки авом ун-нос билгинларнинг ниятини пайқай олмаслар. Бу нуқтани Шабустар халқи ҳам бу кунгача сабабини тушунолмагандир. Вақтики «Гулшани роз»ни ўқудум, менга гомуз (*яширин*) турган ҳикматларнинг ҳал бўлишига сабаб бўлди. Мен ўша муаллиф тақдири учун қилган ишимни бу кун биринчи марта изҳор қилишимдур.

¹ «Шиа ҳафт имоми» деб Исмоилия мазҳабига муътақид шиаларни айтиладур. Маҳмуд Шабустарий бу тоифадан эмаслиги собитдур. Аммо исмоилиялар ҳар бир киши ориф, сўфий машраб бўлса, чунончи Шайх Аттор, Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Азиз Насафий, Шайх Маҳмуд Шабустарий — буларнинг ҳаммаларини исмоилиялар уларидан деб эътиқод қиладурлар. Ваҳоланки, ундай эмасдур. Бинобарин, Амир Темур ҳам исмоилияларни шул каби шоиотлари таъсирида қолгон бўлса керак. Менинг мақсадим мазҳабларни яхши-ёмон деб қазоват қилиш эмас, балки бир мутаржимга тавзиҳи лозим бўлган нуқталарни зикр қилиб ўтмоқдур. Бу билан таржима мубҳам қолмаслиги кутилгандур. (Форсий мутаржим.)

Ун саккиз ёшга борганимда, отам барча ишларини менга ҳавола қилиб, қолгон умрларини гўшанишинлик билан ўтказмоққа қарор бердилар. Илгари арз қилиб ўтгоним қаби отам кичик ер соҳиби бўлуб, ортиқча сарватимиз (*бойлигимиз*), йўқ эди. Мен форс шоири Саъдийнинг: «Инсон дунёда токи тирик бор, сарват ортдириш билан илм ўрганиши лозим, чунки нодонлар кишини мол-жоҳларини назарда тутуб эҳтиром қилади. Оқилу донолар эса инсонни илм ва ҳунари юзидан эҳтиромни вожиб деб билади», деган сўзига биноан отамнинг бойлигига бойлик қўшмоқ учун бирор машғулотта эҳтиёжим бўлганлигидан Мовароуннаҳр умароларидан бирининг олдидан хизмат қилишни лозим топдим.

УЧИНЧИ ФАСЛ

Амир Ёҳмоқнинг хизматида

Ўшал вақтларда Самарқандда етмиш ёшлар чамасида Амир Ёҳмоқ исми бир амир бўлур эди. Унинг икки ўгли ўлдирилганлиги учун ўринбосарликни бошқармоққа ўз ога-иниларидан қолгон бир ўғулдан бошқа киши йўқ эди. Амир ўз жияини суиқасд қилиб ўлдауриб қўйишидан ҳам андиша қилар эди.

Амир Ёҳмоқ билан отамнинг танишлигидан фойдаланиб, унинг хизматида бўлишлик мақсадим борлигини васила билан эшиттирдим. Амир Ёҳмоқ мувофақат (*ҳамфикр*) қилиб, мени ўз ҳузурига чақиртирди. Амир мен билан кўришар экан, менга таажжуб билан боқиб: «Тарақойни сенингдек етишган ўгли бор экан деб билмаган эдим,— деб маънолик кўз ташлаб: — Нималар қўлингдан келади», деб сўради. Мен жавобига: «Қалам ишлари ва қилич урушга яхши маҳоратим бор, сизнинг девонингиз ва қўшунларингизни идора эта оламан», дедим. Амир Ёҳмоқ турушимга қайта кўз солгандан кейин: «Сен ёш йигитсан, девон ишларини бошқалар қилсун, қўшунни сенга топшурай, сен идора қилгил», деди.

Ун тўққиз ёшимда Самарқанд шаҳрида Амир Ёҳмоқнинг қўшунини идора қилиш уҳдасини (*мажбурият*) устумга олдим. Ўша вақтларда Амир Ёҳмоқ қўшунларига бош қўмондон Кулар Камол исми элик ёшлар чамасидаги семиз бир одам эди.

Мен Амир Ёҳмоқ фармони билан қўшун устига борганимда, Кулар Камол менга бир оз истеҳзо назари билан боқиб, сарбозларга қараб: «Амир Ёҳмоқ бизга яхши бир бесоқол юборибдур. Бундан буён хушхўйлик билан кун кечирамиз», деди. Унинг бу сўзи мен учун кўп оғир тушди. Қиличимни қинидан сугуриб: «Мен сенинг бу беҳуда ярамас сўзинг учун яхшигина жозойингни бераман. Ўзимнинг ким эканлигимни сенга билдириб қўяман», деб ҳамла қилдим. Менинг бу ҳаракатимдан ўз жонини хавф остида кўрган Кулар Камол ҳам қилич сугуриб мен томон юруб кела бошлади. Унинг оғир ҳаракати мен учун қулай шикор эканлигини сезиб қолдим. Биринчи ҳамладаёқ қилични чап томонидан ишлатиб бўйнига солганимда, қилич

қон томири билан баробар ҳалқумини кесиб, бўйун сунгагига бориб тақалди. Бўйнидан қон тирқираб чиқар экан, ерга йиқилди. Бир лаҳза ўтиб ўлди. Мен қонли қиличимни унинг либосига артиб, сарбозларга қараб: «Менким Темур, Тарақойнинг ўгли, Кеш шаҳридан бўламан. Бу соатдан тортиб сизларга бош қўмондондурман. Сизлар менга итоат қилишларингиз керак. Кимки амримга бўйсунмас экан, ушбу қиличим орқали ҳалок бўлгусидур», дедим. Сарбозлар бир-бирларига қарашиб, сукут қилишдилар. Шу билан менинг сиёсатим уларга зўр таъсир берганини билдим.

Баъзи одамлар менинг хушрўй ва зебо йигитларнинг иф-фат-номусларини сақлаш ва ҳимоя қилиш учун олиб бораётган қаттиқ сиёсатимни танқид қилишсалар керак. Тўғриси, ким буласа бўлсун, чиройли йигитларнинг иззат-нафсига иҳонат (*тахқир*) келтиргувчи бўлса, ўлдурур эдим.

Инсон учун ҳусн ва зеболик Тангри таолонинг неъматларидандур. Баъзи баджинс, бебош кишилар чиройли йигитларнинг содаллигига офатдур. Менинг бу дастурда қаттиқ туришим ёш йигитлар учун қониқарлик амният (*тинчлик*) келтурди.

Кулар Камолни ўлдурганимдан кейин Амир Ёҳмоқ мени ўз ҳузурига чорлаб: «Мени ўзбилармон, нолайиқ кишидан қўтқардинг», деб хурсандлик билан табриклади.

Мен вақтдан фойдаланиб арз қилдим: «Қўшунингиз низомсиз, паришон ҳолдадур. Агар ижозат берсангиз, қўшунни низом билан ташкил қилсам», дедим. Амир Ёҳмоқ комил эътиمود қилди: «Ўз билганингни қил», деб амр берди.

Мен қўшун ташкили учун ун кишилик булакка «ўнбоши», юз кишилик афрод учун «юзбоши» ва ҳар бир минг аскарга «мингбоши» тайинлаб, ҳар булакнинг аҳамиятига кўра лаёқатли кишиларни тайинладим. Илгари бу қўшунда еб-ичиб бекор ётишдан бошқа, аскарый тамрин (*машқ*) номига ҳеч бир иш йўқ эди. Мен эса, аскарларни ҳар куни ялангликка олиб чиқиб, бир неча соат ҳарбий машқ ва тамринда бўлишларини амр қилдим.

Беш вақт намозни тарк қилмай ўз вақтида ўқишларига диққат қилдим. Дангасаланиб қолган аскарларга буйруқларим оғир келишини ҳам билар эдим. Бир-икки ҳафта оғир кўринса ҳам, секин-секин кўнукиб қолишларига ишонар эдим. Дарҳақиқат, қўшун ҳарбий таълим ва тамринларни ҳам, намозларини ҳам ўз вақтида адо қилишга ўрганди.

Мен хизматта шомил (*етарли*) бўлганимдан бир ой муддат кейин Амир Ёҳмоқни раёларидан (*риоя қилувчилар*) чўлда чорвачилик қилиб кун кечирадиган одамлар қорахитойлар элатидан шикоятланиб, Амир Ёҳмоққа арз қилиб келдилар. Уларнинг шикояти: Самарқанднинг шимол томонида яшаётган қорахитой тоифаси буларни чорва молларига ҳамла қилиб келиб, чўпонлардан уч кишини ўлдуруб, олти минг бош қўйни ҳайдаб кетганлигини билдириб эдилар.

Амир Ёҳмоқнинг атрофидаги амалдорлар орасидан мен бу босқинчи ўтриларга яхшилаб адаб бериб қўйиш билан олган

қўйларни қайтариб келиш учун дов талаб бўлиб чиқдим. Амир менга қараб: «Эй Темур, бу қорахитой элати кўп хатарли тоифадур. Истаган вақтларида йигирма минг салоҳлик кишини майдонга ҳозирлаб биладурлар», деб хавфланиш кўрсатди. Мен Амирдан ражо қилдим: «Агар қўшуннинг отлиқ кишиларидан икки юз отлиқни олиб боришга ижозат берсангиз, қўйларни қайтариб келишим муҳаққақдур (*ҳақиқат*)», дедим. Амир Ёҳмоқ таажжуби ошганидан: «Йигирма минг кишилик тоифага икки юз отлиқ билан уруш очасанми?» деди. Мен: «Ўғриларга танбиҳ бериб, қўйларни қайтариб келишга икки юз киши кифоя қилади», деб қатъий жавоб бердим. Ўша кун икки юз отлиқ аскар билан Самарқанднинг шимолига йўл олдим. Қорахитойларни ўтуроқ жойи Самарқанддан йигирма тош узоқликда экан. Маълум жойга борганимдан кейин қабила улдулари — оқсоқолларни чақиртириб келиб, ўзумни Амир Ёҳмоқ қўшунининг бошлиғи эканлигимни билдириб, бўлган воқеани қўйидагича очиқладим: «Сизлардан бир неча авбош (*бебош*) кишиларингиз бориб, Амир Ёҳмоқ раёбларидан уч нафар чўпонни ўлдаур, олти минг бош қўйни ҳайдаб келубдур. Қўйларни саломат қайтариб бериш билан у қотиларни ҳам менга топшурасизлар», деганимда, жавоб беришдики: «Қорахитой элати ўн бир қабиладур. Сизларнинг қўйларингизни қайси бирлари олиб келганини билмаймиз». Мен уларнинг ҳийласига йўл бермай, кескинлик билан айтдим: «Ҳар бир қабиланинг ўғри, тўғриси узига маълумдур. Ўғриларни менга топширинглр, сизлар билан ишим йўқ», дедим. Улар: «Биз ўғриларни танитаймиз», деб инкор қилдилар. Мен уларга юмшоқлик билан муомалада бўлишимдан натижа чиқмаслигини пайқадим. Уларга қараб қатъийлик билан: «Мен сизларга эшиттириб бир марта сураи «Фотиха»ни ўқуб тутатганимча муҳлат бераман. Агар шу фурсатда ўғриларингизнинг исми-расми билан жойларини очиқ билдирмасангизлар, ҳаммаларингизни қиличнинг даמידан ўтказаман», дедим.

Сўзумни эшитганлар ичидан узун соқоли чол, қизил юзли семиз бир одам қаҳқаҳа билан кулиб: «Сабр қил, ҳовлиқма, бундай сўзлар холо сендан узоқ, ҳар қачон соқолинг бизнинг соқолимизча бўлса, ондин кейин бу йўсинда лоф урсанг ярашади», деди. Мен унинг сўзини эшитиб бўлуб, ёнимдаги нафарларимга уни овулдан ташқари чиқаришга буюрдим. Аскарлардан бир нечаси уни ташқарига олиб чиқиб, ерга ўтқузуб, ўзлари йироқ турдилар. Бошқа қорахитой кишилари менинг нима қилишимни биямас эдилар. Мен унгача оз бир ҳаракат қилишга муҳлат бермасдан, Самир Тархон таълимотига мувофиқ, тамом қувватимни билагимга келтуруб, йилдиримдек бир ҳаракат билан қиличимни унинг бўйнига солдим. Қилич зарбидан қорахитойликнинг калласи чўрт узулуб ерга тушди. ...Шу дам қорахитойликдан тўрт кишиси бирдан менинг устумга ҳам-

ла қилганини пайқамай қолибман. Охирги лаҳзада ўзумни хар қайси тариха билан мудофаа қилишга омода бўлдум. Сарбозлардан бирининг ёрдам қилишларига рози бўлмай, «Сизлар томоша кўринглр», дедим.

Мен икки қўл билан қўш қилич бўлуб, тўрт кишига ҳамла қилдим. Икки қўлимдаги қиличларни шундай усталик ва чаққонлик билан ишлатдимки, моҳир тикувчилар ҳам қўлларидаги иғналарини бу қадар тез қўлай олмасалар керак. Қиличларим бир қисми бежон эмас, балки қўлларимнинг аъзоларидан ҳисобланар, қайси тарафни ирода қилсам, бирдек айланар эди. Ҳануз орадан бир дақиқа ўтмай туриб, тўрт кишидан бирининг қўли яраланиб, қиличи ерга тушди. Қолгонларининг юзларидан кўрқинч ва даҳшат аломатлари билиниб турар эди. Булар яраланиб енгилишларини ва ё ўлишларини билдилар шекилли, улардан бири турк тилида мендан омонлиг тилади. Мен эса: «Қиличларингни ерга ташлаб, бир четта чиқинглр», деб амр бердим. Бир лаҳзадан кейин қолгон иккиси ҳам турк тилида омонлиг тилаб, қиличларини ташлаб чеккалаб қолдилар. Менинг амрим билан сарбозларим қорахитойларнинг қиличларини йигиб олиб, асирларни овул ичига ҳайдаб кирдилар. Мажруҳларининг қўлидан қон оқиб тургани учун қолгон учовига буюриб, жароҳатли қўлни боғлаштирдим. Сўнгра уларга айтдим: «Мана энди сизлар менинг ким эканлигимни билдинглар. Энди, ўғриларни кимлар ва қайси қабиладан эканлигини айтиб бермасангиз, улим билан жазолайман», дедим.

Улар ражо қилиб: «Биз ўғриларнинг исмларини билмаймиз, фақат оқ марбуж¹ қабиласидан эканлигини биламиз», дедилар. «Оқ марбуж қабиласининг бошлиғи ким?» деб сурадим. «Жавдат Гулту», деб жавоб билдиришди. Мен уларга тушунтириб: «Сизларни гаров унвонидан ўзим билан бирга оқ марбуж қабиласига олиб бораман. Менга ёлгон сўзлаб, алдамаган бўлсангизлар, озод қилишим мумкиндир», дедим. Сарбозларга бу тўрт кишини отларингизга мингаштириб, оқ марбуж қабиласи томонга юринглр, деб буюриб, уларни йўлга солдим. Аср намози пайтларида қабила устига етиб бордик. Дарҳақиқат, шу жой оқ марбуж қабиласининг юрти экан. У ерда дастлаб дуч келган одамдан: «Жавдат Гулту қайси жойда туради?» деб сурадим. У одам қўли билан бир нуқтага ишорат қилиб: «Ҳов ўша оқ қуббали овулни кўрасанми? Ўшал овул Жавдат Гултунинг жойи», деди.

Мен қабила бошлиғини гафлатда босмоқ учун аскарларим билан от чошиб, кўз юмуб очгунча қорахитойлар ўрдасига босиб кирдим. Ул ерда тақрибан олтмиш ёшлардаги ола соқол бир киши билан икки ўтул, бир хотун киши ўлтурганини кўрдим ва оқсоқол одам қабила раиси эканлигини пайқадим. Икки ўглини тутмоқ учун аскарларга буюрдим. Чунки ўрдутоҳнинг кўриниши буюкгина бир ўрдутоҳ эканлигини сезиш мумкин

¹ «Оқ марбуж» деб овулларнинг устида кўтарилган мўри янглиг нарсани айтар эмишлар.

эди. Агар керакли тадбирни тездан кўриб олмасам, қабила халқи бизни муҳосарага (қамал) олиб қўйишлари эҳтимолдан йироқ кўрунмас эди. Қабила халқи ўрдугоҳда нималар бўлиб турганини билгунча. Жавдат Гулту билан икки йигит ўглини боғлаб, ўрдугоҳдан ташқари чиқдик. Мен бу ўрдугоҳда ҳеч бўлмаса уч минг салоҳли киши бор деб тахмин қилган эдим. Шу ҳолда ўзумнинг ботирлигимга кўнглим туқ бўлса ҳам, сарбозларга кўнглум тўлмас эди. Шунинг учун қабила раисини икки ўгли билан ўрдугоҳдан узоқроқ ерга элтиб, ўзимни Жавдат Гултуга танитдим. У эса мендан: «Нима талаб қиласан?» деб сўради. Мен унга: «Сенинг қабиладанга қарашли кишилар Амир Ёҳмоқ раоёларидан олти минг дона қўй угураб, уч нафар чўпонни ўлдуруб келгандур. Мен шу қўйлар билан уч одамнинг хун баҳосини олмоқ учун келдим», дедим. Жавдат Гулту: «Менинг хабарим йўқ», деб инкор қилди. Мен унга бундай дедим: «Сен қабила раисидурсан. оқ марбуж халқи сендан ижозат олмасдан Самарқанддек жойга бориб Амир Ёҳмоқнинг қўйларини олиб, чўпонларини ўлдуруб кела олмаслар. Бу ҳақда сенинг хабаринг ва мувофақатинг булиши лозим. Сўзинг қисқаси, қўйларни қайтариш билан уч одамнинг хун баҳосини адо қилсанг, хўб, акс ҳолда, шундай қилишга мажбур бўламанки, кўз олдинда икки ўглингни бошини кесаман, ундан кейин сени ўлдираман», деганимда, Жавдат Гулту сукут қилди. Мен яна айтдим: «Биласанми, икки ўглунгни кўз олдинда нима учун ўлдираман? Асли иллат шулки, икки ўглинг бошда туруб, уларнинг фармони билан бу ўтрилик ишлангандур. Агар сен чин мусулмон бўлсанг, Қуръон ўқусанг, аҳкоми илоҳийга биноан икки ўглингни ўзинг ўлдирмоққа буюрмогинг керак», дедим. Жавдат Гулту менга қараб: «Оё биласанми, шу қабилада урушга ёрайдургон қанча одам бор?» деди. «Билмайман», дедим. У мағрурона тус олди ва: «Бу оқ марбуж қабиласига қарашли беш минг нафар салоҳлик одам бор, агар сен мен билан икки ўглумни ўлдургудек бўлсанг, улар сени ва Амир Ёҳмоқни ўлдуруб талон қилиб келади», деди. Мен унга қўпол қилиб: «Қабиладан юз минг бўлса ҳам, қўйларни тамоман қўлумга олиб, уч нафарнинг хун баҳосини олмай қўймасман», дедим. Менинг таҳдидларим унга таъсир қилмай турар эди. Сарбозларимга Жавдат Гултунинг катта ўгли буйнига аргамчини сиртмоқ қилиб солиб, икки тарафдан тортмоққа буюрдим. Сарбозлар дарҳол мен буюрганни амалга оширдилар.

Жавдат Гулту ўглининг қўл-оёқлари патираб қолди. Буни кўргандан кейин: «Қўйларингни қайтараман, хун баҳоларини ҳам бераман», деб ялингани тушди. Маҳкумни бўшатишга амр бердим. Аргамчини ечиб олгунча бўғулуб ўлган экан. Жавдат Гулту ўглининг лошини (*мурдаеси*) кўриб, йиглай бошлади.

Мен қиличимни чиқармай, қини билан унинг орқасига бир-икки секин-секин уруб: «Эй номард, шунчалик бегайрат экансан, нимага ўтрилик қилдинг? Агар ўзинг билан қолгон ўглунинг ҳаётини истар экансан, Амир Ёҳмоқнинг қўйлари билан

чўпонларнинг хун баҳосини бер», дедим. Жавдат Гулту: «Чўпонларнинг хун баҳоси қанча бўлади?» деб сўради. Мен: «Қуръони Каримда саҳван (*хато бирла*) ўлдурган бўлса, бир одам учун юз дона туя тўлайди, деб кўрсатилгандур. Сен эса, чўпонларни қасддан ўлдургондурсан, бинобарин, ҳар одамга уч юз донадан туя баҳоси тўламогинг лозимдур, шунинг учун уч нафарга тўққиз юз дона туя берасан», дедим. Жавдат Гулту: «Менинг тўққиз юз дона туям йўқ», деди. «Хўп, ундай бўлса йилқи отларинг куп, туя ўрнига от берсанг ҳам бўлади», дедим. Жавдат Гулту яна ҳийла йўлини тутмоққа уруниб: «Галадаги йилқилар қабиляникидур, менинг хусусий отларим бу миқдорни ташкил қилмайди», деди. «Майли, бу аъадни қабиладан тўларсан», дедим. Жавдат Гулту ноилож рози бўлди ва йўлдан ўтуб турган оқ марбуж қабиласининг кишиларидан бирини тўхтатди-да: «Сен қабилага бориб айт, тезлик билан угурланиб келинган олти минг қўй билан уч нафар чўпоннинг бадалига, тўққиз юз дона от ҳозирласунлар. Шу нарсалар келмаса, мени ўглум билан ўлдурадурлар», деб қабила оқсоқолларига жарчи юборди. Қабила аҳли қўй, отларни батамом олиб келиб топширгандан кейин ҳам эҳтиёт чораси учун ота ва ўғулни бўшатмадим. Юз нафар аскарларим билан қўй, отларни Самарқандга жўнатдим. Улардан саломат боргани хабарини олганимдан кейин Жавдат Гулту билан ўглини бўшатдим.

Мен қолган юз нафар аскарларим билан Самарқанд томон жўнадим. Ҳануз қорахитой элатларига қарашли ердан чиқиб кетмаган эдим, бир овулнинг олдида гузал қизга кўзим тушиб қолди. Қиз эса, бизнинг аскарлар ўтушини тамошо қилиб турар эди. Менинг бу вақтга қадар ҳеч нарсадан даҳшатланмаган, титрамаган юрагимга бу қизни кўриш билан бир титроқ тушди. Менинг ҳаётимда биринчи марта ўлароқ, бу қадар ўзгариш пайдо қилган ул сарв санубар қизнинг туруши ихтиёрсиз ҳолда Шамсиддин Муҳаммад Шерозийнинг бир байтини пирилатарди:

Маро ишқи сияҳ чашмон зи дилберун нахоҳад шу
Қазои осмон аст, ин дигар гун нахоҳад шу.¹

Мен овул ёнидан ўтуб бўлуб орқамга қарадим. Қиз ҳамон менга тикилганча қараб турар эди. Токи кўзумдан гойиб бўлгунча, менинг ҳам кўзум орқада эди. Қиз кўзимдан гойиб бўлгандан кейин вужудимда ул қизни хотирдан чиқара олмайдиргон бир ўзгариш олдида енгилган эдим. Бу тасодифдан илгари мен ўзимни енгилмас куч-қувватта эга эканлигимга қувонар эдим. Бу қадар ўзгариш ҳосил булиши, гузаликка мағлуб бўлишимни хотирга олмаганим учун, ўз нафсим олдида гурурим

¹ Қаро кўзларнинг ишқи тоабад чиқмас бу кўнглумдан бўлунмас ўзга тадбири қазои осмондур бу.

синди, ҳақир ва хижолат бўлдум. Бу хижолатлик шу қадар таъсир бермоқда эдики, ўз-ўзимни қилич билан ёриб юбориш фикрига қадар уйлаб чиқдим. Ҳарҳолда, Самарқандга бориб, менга буюрилган хизматни адо қилиш ҳақидаги таҳрирларимни Ёҳмоққа арз этдим. Амир Ёҳмоқ хизматимни тақдирлаб, бир юз дона от бермоқда экан, бундай деди: «Қабиладан олинган қўй, отлар келганда сенинг қилган ишларингга таажжубландим, сендан бошқа ҳар қандай ишбилармон, кўҳна сол, мудаббирлар ҳам бу ишни уҳдасидан чиқа олмас эди», деди. Амир Ёҳмоқ мени шу қадар тақдирлаб рози бўлган бўлса ҳам, мен ўзимдан норози эдим. Чунки ҳануз исмини ҳам билмаган бир қиз хаёли қалбимда эди.

Мен Кеш шаҳридаги қариндош-уруғларимни зиёрат қилиб келиш баҳонаси билан Амирдан бир неча кунлик ижозат сўрадим. Амир ҳам хурсандлик билан жавоб берди. Кешга бориб, Абдуллоҳ Қутбга мулоқот бўлдум. У киши: «Кўз тегмасун, хўб яхши кўркем паҳлавон йигит бўлубсан», деб қаршилади. Суҳбат орасида Абдуллоҳ Қутбга воқеани бир-бир баён қилиб, ўзим нима ўқубат ва жазога сазовор бўлишимни сўрадим. Абдуллоҳ Қутб: «Нима учун ўз ҳаётингга хотима бермакни хоҳлайсан?» деди. Мен бир қизни куриш билан гудаклардек ожизнотавон қолгоним учун ўз нафсимдан шарманда ва хижолатлигимни билдиргач, Абдуллоҳ Қутб менга бузрукона мулоим кўз ташлаб, секин сўзлай бошлади: «Ўғлим, бу сенинг вужудингдаги инқилоб, бир инқилобдурким, Тангри таборак ва таоло барча ўтил-қизларнинг ниҳодида фитратан (*табиатида яратилган*) вужудга келтиргондур. Ушбу гаризаи фитрий туйғусининг таҳрики (*ҳаракати*) билан эр-хотунлик риштаси боғланиб, инсон наслининг кўпайишига сабаб бўладур. Агар шу инқилоб бўлмаса эди, ҳеч эркак хотун олмас, ҳеч хотун ҳам эрга тегмас эди. Бу ҳақда хижолат тортишнинг ҳожаги йўқ. Эркак ва хотунлар ўз бошидан бу бир инқилоб ва ҳаяжон даврини ўтказмоғи табиийдур. Эмди сен воқеани отангга баён қилиб, ўша қизни олиб беришликни талаб қилгил», деди. Мен бу ҳақда бир оз уялдим. Ҳаё голиб келгани учун: «Отамга сўзлашдан уяламан ва бу баҳсни очишга журъат қила олмайман», дедим.¹

Абдуллоҳ Қутб мени тасдиқлаб: «Рост айтасан, оталар олдида одоб билан турмоғлик керак, — деди ва давом этиб: — Андоғ бўлса, мен бугун отангинг ҳузурига бориб айтаман, ўша қизни сенга олиб берсун», деди. Абдуллоҳ Қутб ва отамнинг тасдиқларидан кейин ўша қизга уйландим. Жаҳонгир, Шайх Умар, Мирон Шоҳларга она булди. Бу ҳодиса менга зўр истиқомат берди, изтиробларим кечди. Амир Ёҳмоқ қўшунини идора қилишда истиқорр билан вазифаларимни адо қилиб бордим.

¹ У замоннинг йигитлари ҳар қанча қахрамон бўлуб кетганда ҳам, оталари олдида ҳар нарсани сўзлашдан ибод қилар, бугунги ёшлар каби ҳар нарсани оталарига сўзламас, балки бир восита орқали оталарига арз этар эди. (*Мутаржим.*)

ТўРТИНЧИ ФАСЛ

Амир Ёҳмоқнинг вафоти. Арслон билан ниЗО

756 ҳижрий йилида¹ мен йигирма ёшларда бўлсам ҳам, мендан ёши улутроқ, эскидан паҳлавонликини ўзига хос чолаб юрганлар билан курашиб қолсам, йиқитар эдим. Панжалошиб қолгудек бўлсак, менга баробар чиқадаургон киши ҳам йўқ эди. Мансабдорлар, сарбозлар Амир Ёҳмоқдан кўра менинг сутуватимдан кўрқар ва менга кўпроқ итоат қилишар эдилар.

Сарбозларга жума намозини улут Жомеъларда ўқиш учун ижозат берсам ҳам, қолгон олти кунни ҳарбий таълим ва тамрин билан ўтказиб, ўрдутоҳда туришар эди. Бир оз илгариде Амир Ёҳмоқнинг Арслон деган жиянидан андишаси борлигини изҳор қилиб эдим. Арслон деганимиз Амир Ёҳмоқнинг улган биродарининг углидур. Арслоннинг отаси улганда Амир Ёҳмоқ акасининг тамом амволларини мусодара қилгани учун Арслонга ҳеч бир яровлик нарса (*бойлик*) қолмагандур. Шу сабабдан Арслон ўз амакисига нисбатан юрагида адоват сақлаб келар эди. Мен Амир Ёҳмоқ қўшинларини янгидан ташкил қилиб, аскарий итоатни юргузуб, аскар ва давлат орамлари орасида нуфуз қозонганимдан Арслон ташвишланар, бу ташвиши изоласи учун амакисига: «Темурни қўшиндан ҳайдаб юборинг. Агар шу нуфузи билан ўрнида турса, бир кун эмас бир кун аскарларни давлатга қарши ишлатиш ва хазиналарни ўзига тобеъ қилиб олишга ўтиши мумкин», деб юрганини эшитган эдим.

Амир Ёҳмоқ 756 йили робиъул аввалда истисқо касаллиги билан вафот этди. Унинг жасади ҳануз ердан кўтарилмаган эди, мутаваффийнинг ягона вориси бўлиш Арслон улут мажмуъдаги мансабдорлар, аскарий кишилар орасида менга қараб: «Эй Темур Тарақой угли, шу соатдан бошлаб сени аскарий хизматдан бўшатдим. Амирликнинг бошқа соҳаларига қатнаш-тирмаслик учун доирадан ҳайдадим», деди. Арслоннинг умум орасида менга жазо ўрнида қўлаган сўзи ботишмади, ўзимга иҳонат деб билдим. Агар мени бир ёқага олиб, сени ишдан азл этдим, деса ҳеч гап йўқ эди. Чунки Ислои аҳкоми, варосат қонуни билан мутаваффий амакисининг ўрнига амир бўлмоғига эътирозим йўқ эди. Фақат умум олдида, давлат арбоблари кўзида мени ҳайдаганини енгилгина сўз билан эълон этишини юрагимга сигдира олмадим. Мен ҳам унга қараб баланд овоз билан: «Сен амирлик русумини билмайсан ва йўлида ишлатолмайсан», деганимда, гурурланиб: «Мен Амир Арслонман», деди. «Сенда лаёқат бўлса, улутлик мақомига лойиқ иш қилмоқни ҳам билар эдинг. Оё юқори рутбалик бир мансаб эгаси паст рутбалик мансабдорлар олдида ҳайдаладими? Мабодо бирор журм содир бўлганда ҳам кичик мансабдорлар олдида жазо берилмаслигини билмасмидинг?» дедим. Амир Арслон ўз ёни-

¹ Милодий буйича, 1355 йил (*Мутаржим*).

дагиларга қараб: «Бу болани боргоҳимдан чиқаринглар, беҳаё густоҳ», деб гуауранди. Йигитлигимнинг йигирма ёшдаги нашъасига мустағроқ эдим. Унинг бу дашномига узумни тўхта-толмай қилич сугуриб, Арслонга ҳамла қилдим.

У ердаги мансабдорлар Арслонни ҳимоя қилиш учун қилич кўтариб йўлимни тўсмоқчи бўлишдилар. Улар менинг қилич-бозилқдаги маҳоратимни билсалар эди, ўз жонларини таҳликага ташлаб йўлумни тўсмас эдилар.

Йўлумни тўсганлардан бирининг илк ҳамладаёқ қўлини терисига осилтириб қўйдим. Ерга тушган қиличини олиб, икки қўлумда икки қилич билан Арслонга қараб қичқирдим: «Агар сен ростдан Амир Арслон бўлуб, амирликка қобилиятли бўлсанг, мен етиб боргунча турган ерингни ташлаб қочмайсан», дедим. Унинг билан мен турган жойнинг орасидаги бир мунча масофани қилич билан тўсуб турган мансабдорлар бўлса ҳам, уларни ёриб ўтуб кетиш учун тўсқун бўлуб турган мансабдорлар қиличимнинг зарбидан ерга йиқилдилар. Тамом вужудим мансабдорлар қони билан рангин, икки қиличимдан қон томиб турган ҳолда Арслонга яқин бордим. Рангида ранг қолмабдур. Мендаги ҳайбатни кўрган Арслон қочиб кетди. Мен ўша орадаги афсар ва сарбозларга қараб: «Агар мард бўлсаларингиз ва мардикка арзигулик қобилиятга лойиқ бўлсаларингиз, мени яна аввалги каби бош қўмондон деб танигайсизлар. Арслон каби кўрқоқ одамларга бош эгмасликларингиз лозим. Сизларнинг маошларингиз ва ёки тақоиди улуш (*ҳисса*)ларингизни мен ўзум яхшироқ таъмин қиламан», дедим. Улар ерда ўлуб ётган тўрт киши билан саккиз нафар ярадорларга қараб: «Бизларнинг маошларимиз кесилмаган ҳолда етиб турадургон бўлса, албатта, сенга итоат қиламиз», деб қавл беришди (*байъат қилишди*). Ўша кундан бошлаб ёлғуз қўшун бошлиғи эмас, марҳум Амир Ёҳмоқдан қолган амволларнинг ҳам идорасига мен уҳдадор бўлуб қолдим. Амир Арслон бир тарафдан кўрқунч, яна бир тарафдан хижолатлигини ошқора этишга журъат қилолмаса ҳам, мен улуглик тариқасини амада кўрсатиб, амакисидан қолган молни икки тақсим қилдим. Бир қисмини унга (*Амир Арслонга*) ажратиб қўуб, қолган қисмини қўшуннинг харажатига сақладим. Амир Арслон амакисининг биргина вориси бўлса ҳам, мусулмон бўлмагани учун ва мен билан уруш ҳолинда бўлгани учун шаръан кофир ҳарби аталиб, унинг молларини забт қилмоғим лозим эди. Бироқ амакисининг дўстлик муносабатини назарга олиб, Арслоннинг ҳаётини таъминламоқ қасди билан ярим ҳисса молни унга ажратдим. Орадан муддатлар ўтиб, мен қудрат ва азамат авжига етишганимда, менга бир хат ёзиб: «Сенинг худойинг бандаларининг гуноҳини ўтадур эмиш, бугун сен ҳам ер юзида худонинг муқтадир бандаларидан бўлуб қолдинг, менинг гуноҳимни кечиб, тавбамни қабул қилгил», дейдур. Мен унга ёзган жавобимда: «Мен сенинг тавбангни қабул қиламан. Аммо сен менга афсарлар ҳузурида берган иҳонатингни унутма омайман, чунки қилич зарбасидан етган жароҳат тузалиб би-

тиб кетса ҳам, тилдан етган захм ҳаргиз тузалмайди», деб тавбасини қабул қилдим.

Эй менинг бу эсдаликларимни ўқугувчилар! Мен йигитлик вақтимдан тортиб дин ва мазҳабга кўп алоқалик эдим. Уруш майдонидан булак вақтларда намозимни қазо қилмадим. Қимор ўйнамадим, лабимни ичкулик майга теккузмадим. Ҳамиша уламоларга эҳтиром қилдим. Аксар вақтларда уламоларнинг машвара, фатволарига маржаъ (*ишонарли таянчиқ*) мен эдим. Шариат аҳкомларини ўз мавқеъида ижро қилар эдим. Ҳар қачон уламолар йигилиб мажлис ташкил қилсалар, мажлисда ҳал этилмоқчи бўлунган масъалага далил учун Қуръон оятларини ўқур эдим. Чунки Қуръонни ўқуб яхши тушунар эдим. Шунинг учун мажлислардаги далилга лойиқ оятларни ўқуб, уларни муддаоларидаги оятлар билан қаноатлантирар эдим.

Ҳиндустон футуҳотида ҳинду олимларидан бири: «Сен мусулмон бўлсанг, нима учун эронийларни қатли ом қилдинг», деганида: «Мен ҳар киши мусулмон бўла туриб, диндан қайтса, ул киши бутпараст — мушрикдан ҳам ёмон ҳисобланиши ва шариат ҳукми билан ўлдурулиши лозимдур», деб жавоб бердим.¹

Мен футуҳотларим асносида бир кўча масжид ясамоқ учун усталарга амр қилдим. Бу кўча масжид яғочдан солиниб битказилди. Йигирма беш аравага юклатиб юрар эдим. Арава юра олмайдиган жойларга эса тўрт юз от ёки хачирга юкланар эди. Масжиднинг икки минораси бор эди. Бириси ранги кўк бўлиб, маънода Оллоҳнинг қудратнамолигига таъбир бўлса, иккинчиси қирмизи бўлуб, ер юзи ва бани башар ҳокимиятининг белгиси эди. Худди шу каби масжид ҳам икки хил ранг билан бўялган эди. Бориб тушган ерларимда муаззин минорага чиқиб азон айтар, мен эса жамоат билан масжидда намозимни ўтар эдим. Ҳозир ушбу ёзиб турган вақтда (*ҳаётимда кечирган воқеолар*) Чин юртларига бормоқ қасдидадурман. Чин бутхоналарини масжидга айлантираман, иншоолоҳ. Мен билан бирга урушда ўлганларнинг шаҳидлар даражасида эканлигига ишонаман. Уларнинг мартабалари садри Ислоом шаҳидлари билан баробардур. Чунки мен Ислоом динининг тавсиаси (кенгайиши) учун урушмоқдаман. Мен билан бирга урушганлар албатта мужоҳиди фисабиллоҳдурлар (*Олоҳ йўлида курашувчилар*).

Мовароуннаҳрда қудратимнинг кенгайиб кетишига сабаб бир жирга² тариқасидаги шикор эди.

757 йилнинг куз фасли, 21 ёшда эдим. Сарбозлардан бир қанчасини саҳро қайвонотларини ҳайдашлик учун чўлга чиқардим. Ўзум бир қанча мансабдорлар билан Самарқанднинг ши-моли-ғарб томонидаги бир минтақага бориб, жиргадан қочган

¹ Амир Темур шу ерда шиларни муртад деб билади. Бу эса бадиҳий иштибоҳ қилингандур. (Мутаржим Забиҳуллоҳ Мансурий.)

² Жирга — катта бир минтақа атрофини ураб туриб ов-шикор қилиш.

хайвонлар йўлини тўсиб шикор қилмоқ қасдида эдим. Биз ул ерга бориб ов қилмоқчи бўлганимизда, ул ерда яшаб турган Гурулга исми бир қабила бизни манъ қилиб: «Бу ерлар бизларга тааллуқли бўлгани учун бу жойда сизларнинг шикор қилиш ҳақларингиз йўқ», деб жиддий тўсқунлик қилдилар.

Мен у ён-бу ёнга қарадим. Ҳеч ерда уларнинг мулкياتини исбот қиладургон аломат кўрмадим. Бинобарин, уларга айтдим: «Сўзларингизнинг исботи учун ҳужжатларингиз бўлсун, ҳеч бўлмаса бирор юрт, овул ёки зироат майдони, ҳеч бўлмаса етиштурган бирор туп дарахтингиз ҳам йўқ. Шунинг учун бу ерни чўл деб аталади. Лоақал бу ерда бирорга чодир тиккан бўлсангиз эди, сизларни кўчманчи демак мумкин бўлув эди. Қайси далил билан бу ерлар бизники, деб иддао қиласизлар?» дедим. Улар менинг сўзларимга аҳамият бермасдан: «Бу ер бизнинг еримиздур. Ҳар ким бу ердан истифода этмакка урунса, бу уруниш шикор қилиш усулида бўлса ҳам, уддурамиз. Агар тирик қолишни истаганлар бўлса, жарима тўлаш билан ўз ҳаётини қутқариши мумкин», дедилар. Биз фақат олти нафар бўлиб, улар эллик нафардан ортиқ киши эдилар. Бизга қарашли жиргачилар узоқроқда бўлгани учун ёрдамга етиб келишларининг ҳам имкони йўқ эди. Ҳамроҳларим менинг кўрган тадбиримга эътимом этар, жойи келса, эллик нафарга қарши уруш очишга ботинмогимни билар эдилар. Мен эса, улар билан урушмоқни ҳаёлимга келтирмас эдим. Гарчи улар ўз даъволарини исбот қила олмасалар ҳам, балки оталаридан қолгандур, деган ҳаёл билан уларга айтдим: «Ундоғ бўлса, қилган шикоримизни сизларга ташлаб кетайлик. Шу билан сизлар бизлардан рози бўлсангизлар!» дедим. Улар қатъийлик билан: «Биз сенинг шикорингга муҳтож эмасмиз. Ушбу минтақани шикорга истеъмоқ қилганинг учун бир минг тилло жарима беришинг керак», дедилар. «Биз шикор қилгани келганимиз учун сизлар билан муомала қилишга тилла олиб келмаган эдик», дедим. Улар: «Ундай бўлса, биз сизларнинг қўл-оёқларингизни боглаб, қабилага олиб борамиз. Минг тиллони олиб келиб топширгандан кейин жонларингизни қутқазиб кетасизлар, акс ҳолда, ўлдирамиз», дедилар. Булар билан битишмоқ қийин бўлганидан кейин йўлдошларимга: «Урушга ҳозир бўлинглар», дедим. Бизлар шикор қилмоқ қасдида пиёда бўлуб турган эдик. Уқ-ёйларимиз бор эди. Бир неча адад ўқни оғзимга тишлаган ҳолда бир сапчиб ўзумни от устига олдим. Рафиқларим отта минишда мен каби чаққон қўлланолмас эдилар. Буни кўрган гурултойлар уларни отта миндирмаслик чорасига тушуб қолдилар. Мен ўқларимдан бирини шиддат билан отдим. Гурултойлардан бирининг орқасига санчилди, дарҳол фарёд билан ерга йиқилди. Иккинчи ўқум чинқириб фазони ёрганча бориб қабиладан яна бирининг бўтзига ёпишди, ул ҳам ерга йиқилди. Гурултойлар кўрдиларки, икки лаҳзада икки нафарлари йиқилди. Шерикларимни кўюб, менга ҳамма қилишди. Менинг маҳоратларимдан бири — ўқни оғзимда тишлаб турган бўлсам ҳам, камоннинг зидини тортиб қорага отгунимча кўз юмуб очиш-

лик қадар фурсат ўтар эди. Бу эса, йигитлик замонининг қувватидан далил эди.

Гурултойлар ҳужумини ўзумга еткўзмай туруб, тўрт нафарини ўқумга ҳадаф қилдим. Уч нафари отдан ерга йиқилди. Яна бири ўз отига тарозу бўлиб осилиб қолди. Бироқ ўқ отмоқ учун фурсат қолмаганини пайқадим. Ҳалиги отга осилиб қолган гурултойнинг оти ёнимдан ўтар экан, унинг қиличини белдан суғуриб олиб, отимнинг тизгинини тишлаб, икки қўллаб қиличбозликка кирдим. Гурултойларда ўқ-ёй йўқ бўлуб фақат қилич билан ҳамма қилур эдилар. Улар менга ҳужум қилишдан фойдаланган шерикларим отларига миниб олиб, гурултойларни ўққа тутдилар. Минган отим Хоразм отлари наслидан бўлгани учун бошқа отларнинг икки қадамига баробар тушар эди. Бу отлардаги мумаййизотларни (*фарқларни*) отбоз кишилар яхши биладилар. Отимнинг баландлиги қилич чопмоқда душман устига мусаллат бўлмогимни қўлайлаштирар эди. Тизгинни тишлаб олганимча ўнг-сўлга идора қилишга ўнгайлик бериб қилич урмоқда нақадар қудратим борлигини ўша кунни яна бир қат имтиҳондан утказдимки, менинг қилич чопишим билан бошқаларнинг қилич чопишини ёш болаларнинг қилич ўйнаши билан бир йигитнинг қилич урушига ўхшатиш кифоя қилар эди.

Мен қилич уриш фанининг икир-чикирларига комил бўлганим ҳолда, улар менинг усулимни билмас эдилар. Мен урган душман ерга йиқилар ёки қаттиқ мажруҳ бўлиб, иккинчи қаршимга чиқолмайдиган ҳолга келар эди...

Сизким, менинг бу ёзувларимни ўқимоқдасиз, билингки, ҳар бир истеъдод Тангри томонидан берилган атоёлардандур. Аммо сиз уни тарбия қилишингиз лозимдур. Мен икки қўллаб қилич урушим ҳам Тангрининг атосидур. Агар уни тарбия қилмаган бўлсам, бошқа оддий кишилардан фарқим бўлмаган бўлув эди. Эллик отлиқ кишининг устига ҳамма қилишдан кўрқмадим. Билиб, кўриб туриб ўлумни истиқбол қилиш қудратим борлигини ҳам пайқадим. Билдимки, ҳар бир инсон ўлумни кўз олдига тутиб, кўрқмасдан қадамини илгари ташлар экан, ул киши баҳодир деб таъриф қилишга арзийди. Агар бир киши кўрқувни эҳсос қилар эса, ул кишини шужоъ (*ботир*) деб таниб бўлмас.

Ҳамроҳларим гурултой отлиқларини ўққа тутсалар ҳам, тўдага яқинлашсалар улар билан тан-батан урушга аралашиб кетишларидан кўрқар эдилар. Шундай бўлса ҳам, уларнинг ўқ отиб туришлари мен учун қатта ёрдам бўлдики, душман отлиқларига зарбалар етиб турар эди. Шу билан гурултой отлиқлари ваҳшатланиб, майдондан қочмоққа турдилар. Улар ўз қабилаларига қараб қочганлари учун биз уларни таъқиб қилмадик.

Агар орқаларидан қўвлаб борсак, тамом қабила халқи билан масоф қилишга тўғри келар эди. Гурултойлардан 22 киши ўлган ва ярадор бўлган эди. Бизлар уларнинг аслаҳаларини

Бухоро шахриини негиз тасарфуф қилдим?

ганимат олиб қайтдик. Мен ўша кунга қадар ўзумни бир маҳоратлик инсон деб юрган бўлсам ҳам, бу воқеадан кейин Оллоҳ таоло мени бир маъмулий инсон эмас, балки бир ҳукмрон, фармонраво ҳайсиятида яратган экан. Агар шу илоҳий атиядан истифода қилмасам, куфрони неъмат қилгон бўлмайман, деган ақидада бўлдум. Ўзумга ўзум хитобан: «Эй Темур, шунча журъат, қудрат эгаси бўла туриб, Амир Ёҳмоқдан қолгон кичкина бир қўшунни бошлиги булб турмоқ билан ихтифо қилсанми? Агар сен бундай бир маҳдуд ҳаётга ихтифо қилгудек бўсанг, Саъдий Шерозий деганидек, ганж ва давлат бошида туруб, очликда ҳаёт кечирган, Худонинг неъматларини кўруб юрмагандек булурсан. Бобонг Чингизда сендаги мазоёларнинг ярми бўлмаса ҳам, хоқонликка етди. Сен ундан кўра юқорироқ мартабада бўлишинг керак. Бу қудрат ва ботирликки, сенда бордир, Мовароуннаҳрнинг барчасига ҳукмрон бўлишинг керак. Ундан сўнг ўз қудратинг ҳудудини шарқ, гарбнинг фармонраволигига кенгайтиб, дунё буйича муқтадир (*қодир*) бир киши бўлмогинг лозим», дер эдим.

Шикордан қайтганимдан кейин мен бошқа бир киши бўлуб қолдим. Бу кунгача деярли мартаба эгаси булб, Самарқанд аҳолиси эҳтиромимга қойил бўлганликларига қувониб юрган эдим. Кейинча, Худойим мени ер юзига подшоҳ бўлмоқ учун яратган, унинг машийятида пайравлик қилмогим керак, деган ақидага кўчдим. Шикордан қайтганимда Оллоҳ таоло менга ўгул фарзанд берди. Яхши ният билан унинг номини Жаҳонгир деб қўйдим.

Шу вақтдаги Самарқанд қўшунни икки минг кишилик бўлгани учун, менинг юриш ниятимга кифоя қилмас эди. Самарқанд буйича ҳашаматли кўрунган бу қўшун қудратли ўрдуларга қиёс қилинганда бетаъсир бўлуб қолар эди. Қудратли ўрау ташлик қилмоқлик кўп мол, давлатга ҳожат тушургони учун ўз амлоқларимни сотмоққа тўхтадим.

Филҳол, амвол-амлоқларимни сотиб, кучлик бир қўшун ижодига киришдим. Шуни ҳам ўқугувчиларимга арз этиб ўтайки, агар мандан бошқа киши бўлса, шундай ҳолда икки минг аскарга таяниб туриб босмачилик ва ёки Самарқанд аҳолисини талон қилишга киришар эди. Аммо менинг мусулмонлигим, шариати исломияга қаттиқ эътиқодда бўлишим ўғрилик, босмачилик ва ё шаҳру чўлларга чиқиб халқ молини талон-тарож қилиб бойлик тўплашга йўл бермасди. Сотмоқчи бўлган хусусий амлоқларим жуда маргуб эди. Менинг амлоқларни сотиш қароримни англаган халқ: «Бу амлоқлар меҳнатсиз, қўлга текин келган. Бу тентак бунинг қадрини ҳам билмайди», деб мени нодонликка ҳукм қилишар эдилар. Гарчи арзон сотган бўлсам ҳам, бу амлоқлардан қирқ минг танга тилло жамладим. Мен дарҳол ижара тариқида сарбоз тўпламоққа уриндим. Йигирмадан йигирми беш ёшгача бўлган йигитларни саралаб олдим. Менинг Амир Ёҳмоқ қўшунинида юриб олган тажрибаларим 20-25 ёшдагиларга ҳарбий ишларни ўргатиб, истеъдодли кишилар ҳозирламоқда асқотди.

Оллоҳ таоло инсонларни яратганда бирмунча хусусиятларни ҳам лаёқатини қўшуб яратгандур. Жумладан, илм таҳсили, ҳунар ўрганиш, жисмоний куч-қувватдан истифода қилиш, шунингдек, уруш буюмларини мухталиф (*ҳар хил*) услублар билан қўлланиш истеъдодларини бергани учун қўлумдаги йигитларни тарбиялашда ўзум таълим олган равишини қўладим.

Ҳар бир инсон фитрий истеъдодга моликдур. Бу инсонни нотавон ва нодон қолишлиги бир мураббий ва муршидга йўлқўлмаганлиги, агар дучор бўлса ҳам, ҳаёт қийинчилигига дуч келган ва ёки яқин кишилар томонидан илм ва ҳунар фазилатига тарғиб ва ташвиқ бўлмай, муҳал бир ҳаёт кечиришга ўралашиб қолганлар кўпдур. Маълумки, билгин илм ўрганиши билан, тавонолик эса ишга бадан ўргатиш билан ҳосил бўлур.

Мен қўл остимдаги сарбозларни қабул қилган кунимдан бошлаб шариат қонунларига эҳтиром ва урф-одатларга риоят қилишлари учун кўп диққат қилдим. Мен бу кунларда етмиш ёшдан тажовуз этмақдадурман (*ошмоқдадурман*), шариат қонунлари, боболаримизнинг урф-одатлари назаримда буюк аҳамият олган ва диққатга сазовордур. Бу ҳақда уларга ҳурмат билан қараш, аҳамият беришга қоимдурман. Шуни ҳам ёдлар эдимки, бир инсон ўзининг иқлимидан бошқа бир тарафларда юрар экан ва бир нуқтада истиқомат қилолмас экан, унинг бўлундуги узоқ кенг мамлакатлардаги умаро ва раоёларининг итоат ва фармонбардор ҳолда бўлишига ишончи бўлиши керакдур. Бу эса ҳамма жойда бирдек қонун — шариат урфини риоят қилиб ўз мажъъида ижро қилмоқ билан ҳосил бўладур. Вақтики узоқ жойлардаги кенг мамолик мафтуҳаларида бу қонун ижро этилур экан, худди мен ўша ерда шахсан ҳозир турганим каби туюлар эди. Қудратга етган кунимдан бошлаб бу кунгача ҳар иш қилган бўлсам, қонун бўйинча қилдим.

Бобом Чингиз ўз ишини муштумзўрлик ва хушнот (*қаттиққул*) билан илгари олиб борган бўлса, мен ўз ижроотларимда халқни мутеъ ва фармонбардор сақлаб қолиш учун шариат ва урфини дастурулаамал қилиб, қарорларимнинг ижроси умум ўртасида муноқашасиз амалга оширилишига очик йўл қўйдим. Шу билан бирга, сарбозларнинг тарбиятида асосан қонунга итоатли бўлмоқлиғни, фаризаларни амалга оширишда тахаллуф қилгувчиларга эса жазони тайинладим. Сарбозларни умумий емак билан таъминладим. Аскарый таълим-тарбияни давом эттирар эканман, ўзум аскарлар билан бирга бир саҳрода бўлиб турушимни таълим учун таъсирлик ҳисобладим. Кунлик тартиб бўйинча сарбозлар тушгача таълим билан (*турт соатча*) машгул бўлгандан кейин тушлик истироҳат ичида емакларини еб, намози пешинини ҳам ўқуб олади. Кечки таълим кун ботишга қадар давом этади. Ҳаво иссиг бўлгон фасларда фақат асрдан кейин кун боткунгача таълим олишади. Шу тартибни ҳозиргача, ҳар жойда бўлсам, тадбиқ этмоқдаман.

Сарбозларнинг ўз катталарига итоат қилиши учун аввалги васила — катталарнинг баҳодир бўлишигина эмас, улар ҳарбий қонунларни яхши билган моҳир бўлмоғи ҳам лозимдур. Бу ҳақда урбак бўлмоқ учун таълим урунларига бориб ўзум ҳам ўқ отар эдим. Найза санчиб кўрсатар, қилич силтар эдим. Сарбозлар мен каби салоҳ ишлатмоққа жиддий киришганларини кўрар эдим.

758 ҳижрий йилда йигирма икки ёшда эдим. Шу вақтларда чўлда кузатувчилик билан юрган йигитларимдан олти нафарини Бухоро амирининг йигитлари ўлдуриб кетибдур. Мен бу ҳақда шариат қонунларига мурожаат қилиб: «Бир киши саҳван ўлдурилса бир юз туя хун баҳоси тўламоғи буюрилса, қасдан ўлдурилган одамнинг хун баҳоси ворисларнинг талабига боғлиқдур», деган мазмунга таяниб Бухоро амирига хат ёздим. Мактуб ўз номимдан бўлиб, тубандагилар ёзилган эди: «Воқеани ўз кўзлари билан кўрган шоҳидларнинг шаҳодатига қараганда, сизга қарашли йигитларингиздан элик нафари иштираки билан менга қарашли йигитлардан олти нафарни ўлдуриб кетилгандур. Ўлган йигитларимнинг ҳар бир нафари учун уч минг тиллодан ҳисоблаб хун баҳосини юборишингиз керак. Бунинг имкони бўлмаганда уша элик кишини менга юборурсиз. Уларни шариат амрига мувофиқ ўлдуруб, қасос олмогим лозимдур», дедим.

Бухоро амири менга юборган номада: «Гуноҳ сизнинг йигитларингиздадур. Бу мунозаъни қўзғамасалар, ўлдурулмас эдилар», деб жавоб берди. «Бухоро амири ўз сўзидан ҳақликмикан?» деган фикр билан воқеани қайтадан текширдим. Аввалда гумон қилинган эдики, «сарбозлари ўз амирига ёлгон арз кўтарганмикан?» деб, натижада гумоним тўғри бўлиб чиқди.

Мен ўз эътиқодимда ноҳақ бўхтонни улуг гуноҳ деб билман. Мен каби Исломи динига чин эътиқод билан бўйун эгиб тургучи бир киши бировларга бўхтон қилмоқдан чекинмоғим лозим келур эди. Бухоро амири ўз сарбозларидан ўтган гуноҳ масъулиятини тан олмай, ёлгон сўзлар билан уларни мудоффа қилмоқчи бўлди. Ҳақиқатга шариат назари билан қаралгудек бўлса, шариат ўғри, қотилни Худонинг душмани демасдан, ёлгончини Худонинг душмани деб таъбир қилгандур.

Исломи динида ёлгончиликдан улуг гуноҳ йўқ. Шундай бўла туриб, иккинчи мактубимга жавоб ҳам бермади. Шунинг учун мен Бухорога ҳамла қилмоққа қарор қилдим. Шаввол (*барот*) ойининг 3-куни, 758-ҳижрийда Самарқанддан Бухорога қўшун сурдум. Аскарларнинг минган отидан бошқа ҳар бирига яна бир дондан етак от бердимки, аскарний юришда эҳтиёт шундай бўлмоғи лозим эди. Балки бир отга бир мўнча йўлни бир кунда босдуруш оғир келади, шундай вақтларда етакни алмаштириш мумкиндур. Ўз тажрибаларимга асосан тез юрдим. Ҳеч ким хабар топмасиданоқ Бухорога етиб боришни қасд қилдим.

Бухоронинг мустаҳкам қалъаси бизнинг боришимиздан хабар топса, шаҳар дарвозасини беркитишини, йўлларда ҳам ха-

бар олгучи қоровуллари бўлишини билар эдим. Бинобарин, сарбозларимга кечаси Бухорога ҳужум қилиш амрини берган эдим. Кечанда отларни кишнатмаслик учун «сунбул ўт-тойиб» деган гиёҳдан аскарларга тарқатган эдимки, лозим вақтда отларнинг бурнига шул гиёҳдан ҳидлатиб қўйулса, от кишнамас эди.

Аскар тарбиясидаги от беҳуда кишнамас ҳам, узог йўлдан ободликка кирган ҳайвоннинг кишнаб юбориси Бухоро қалъасидаги посбоналарнинг диққат билан ташқарига мулоҳаза қилишларига сабаб бўлур эди. Мабодо дарвозани беркитиб олсалар ҳам, қўчқорбош¹ билан уруб дарвозани синдириб ичкарига кириш учун аскарларда истеъдод комил эди.

Бухоро шаҳрига яқин борганимиздан ҳеч ким хабар топмади. Отлар ҳам кишнамадилар. Кечалиқда шаҳар дарвозаси банда бўлгани учун дарвозани қўчқорбош билан уруб синдиришга буюрдим. Аскарларнинг бир қисми дарвозани синдиришди, яна бир қисми шотулар билан ҳисор устига чиқа бошладилар. Бизни Бухоро шаҳрига киришимиз шундай кутилмаган воқеа буддики, қаршимизда ҳеч қандай муқовмат кўрмадик. Аммо дарвозадан кирган, қалъа устида юрган сарбозларнинг гавғоси арқда тинчгина ётган Бухоро амирини безовта қилди. У арқ дарвозаларини маҳкамлашга амр берган бўлса ҳам, мен эрта кундаёқ аркни муҳосара қилиш, атрофни жиддий муроқаб қилишни (*кузатишни*) сарбозларимга амр қилган эдим. Уруш ва муҳосара тўғрисида илмим етарли бўлгани учун ҳар бир ҳукумат истиқоматгоҳи аркларнинг ер остидан ташқарига очган яширин йўли ҳам бўлишини эҳтимондан узоқда тутмаган эдим. Бу ерости йўллари орқали ташқаридан ёрдам олиб кириш, емак-ичмак ташиш ва ёки ичкаридан ташқарига қочиб кетиш чоралари кўрилмаган қалъалар ҳарбий нуқтаи назарда аҳамиятсиз ҳисобланади. Бухоро қалъаси аҳамиятли қалъаларнинг бири бўлиб танилгани учун шаҳар ташқарисидан ерости йўлининг чиқиш учини топиш, ундан чиқувчини отишга буйруқ берган бўлсам ҳам, Бухоро амирини ўша кечадёқ қочиб кетмаса керак, деб ҳисоблар эдим. Чунки вақт кечаси бўлгани учун бирор соатли муддат ичида қўшунимнинг ҳисобини олиб бўлмас, буни таъкидламоқ учун ҳеч бўлмаганда тонггача сабр қилмоғи лозим тугилар. Агар ўз қувватини ожиз кўрса, ундан кейин қочиб ҳаракатини кўрса керак, деб тахмин қилар эдим. Эртаси кун ёришганда Бухоро амири аркнинг буржида туриб менга хитоб қилди: «Бу ерга нимага келдинг, мендан нима тилайсан?!» Мен унга жавобан: «Сенга мактуб йўллаб, сарбозларимнинг хун баҳосини сўрадим. Сен эса унинг адосига ҳозирлигингни билдирмай, инкор қилдинг ва мени бу ерга қўшун тортиб келишга мажбур этдинг. Энди қайтиб чиқиб кетмоғимни истасанг, беш юз минг мисқол тилло таъвиз беришинг керак ёки шу маблағ муқобилинда амлоқамволларингни ҳисоблаб бермогинг керак», дедим.

¹ «Қўчқорбош» деб қаттиқ ёғочдан ҳозирланган хариларни айтади. 40-50 киши харини шиддат билан дарвозага урса, дарвоза ағдарилиб тушади. (Форсий мутаржим.)

Бухоро амири: «Сураган молларингни бермасам, нима қиласан?» деди. Мен дарҳол жавоб бердим: «Агар шу нарсаларни топшурмасанг, сарбозларимни уддирган қотил, деб ўзингни қасос учун ўддираман». У: «Сарбозларингни мен уддирмадим», деди.

«Сен ўз қўлинг билан сарбозларимни уддурмаган бўлсанг ҳам, сенинг амринг билан юрадургон аскарларинг уддиргондур. Сен эса у қотилларга паноҳ бериш билан уларнинг жарималарига шерик бўлганинг учун ўлдурулишинг керак. Сени уддиргандан кейин Бухоронинг ҳокими сифатим билан бутун амволларингни тасарруф қилишга комил ҳақлик бўламан», дедим. Бухоро амири: «Агар мени ўлдиришга қудратинг етса, ўлдуриб амволимни тасарруф қил», деб бурждан гойиб бўлди.

Икки соатдан кейин бир тарафдан гавго овози эшитилди. Сарбозларим шаҳар ташқарисидан бир мунча кишини тутуб олиб келдилар. Асирлар ичидан Бухоро амирини танидим. Қалъа ташқарисидаги ерости йўлини пойлаб турган аскарларимдан хабарсиз ҳолда ўз атрофидаги мансабдорлари билан ушбу нақбдан қочиб қутулмоқчи экан, сарбозларимнинг қўлига тушгандур. Бухоро амири ўзини асир сифатида билмай, эски ҳукмронлиги эътибори билан мен талаб қилган беш юз минг мисқол тиллонинг муқобилида ўз амвол ва амлоқларидан бериш билан ўзини озод этмоғимни ва Бухоро шаҳрини бўшатиб чиқиб кетмоғимни талаб қилди. Мен унга айтдим: «Бутун эрта билан хун баҳоси ва аскарий чиқимларим ўвазига беш юз минг мисқол тилоо талаб қилганимда, сен Бухоронинг озод амири эдинг, ҳозир эса менга асирдурсан, жонинг, молинг, ҳукмининг ҳаммаси менга таалмуқдур. Бу ҳақда мен ўз қароримни бермақда озоддурман. Вақт утгандан кейинги сўзларинг ўринсиздур». Сарбозларимга амр бердим: Бухоро амири бошлиқ мансабдорларни, ўзимга қарашли мансабдорлар мажмуаси назарида ерга ўтқиздилар. Қиличимни сугуриб бир силтаганимда Бухоро амирининг боши узулиб ерга тушди. Амирларига берилган жазодан интибоҳ олган бухороликларнинг менга итоат қилишдан бош тортмасликларини тушунар эдим...

Бухоро амирини уддурганимдан кейин тамом амволларини тасарруф қилдим. Нақлга (*арава*) қобилиятли молларни Самарқандга жўнатдим ва Бухоро шаҳри қалъасини бузуб юборишга буйруқ бердим, токи бундан кейин менинг муқобилимда ҳеч киши тараддуд қилиб, қалъа банд бўла олмасун. Бу усулни сунгги футуҳотларимда ҳам ишлатиб, қайси бир қалъани олсам, бузуб юборишни қўладим.

Бухоро ҳукуматига мансабдорларимдан бирини тайинлаб, Ислом қонунига мувофиқ идора қилишни тавсия этдим. Бирор мушқула рўй бериб, нима қилишни билмаган тақдирда мендан сўраб ҳал қилишни таъкидладим.

Бухородан Самарқандга қайтганимдан бир оз кейин ажойиб бир туш кўрдим. Тушумда менинг муқобилимда бир шоту турганмиш. Шотунинг икки оёғи ерда турган бўлса ҳам, юқориси

ҳеч нарсага суялмаган, ҳавода турар эмиш. Менга тахаййур таъсир қилиб: «Ажабо, бу шотунинг юқориси бир нарсага суялмасам ҳам йиқилмай турубдур?» деб ўз-ўзимга савол бермоқда эдим. Бир тарафдан: «Эй Темур, юқорига чиқил», деб овоз келди. Мен жавобан: «Бу шотунинг юқориси бир нарсага суялмаганини кўрмайсанми? Бу ҳолда юқорига чиқиб бўлмайди, йиқилиб кетади», дедим. Ҳалиги овоз қайтадан бундай деди: «Эй Темур, кўрқасанми?» «Кимки ақл изидан юрар экан, уни кўрқоқ дейилмайди, шунингдек, ботирман деб киши ўзини утга ҳам ташламайди», деб жавоб бердим. Товуш эгаси такроран: «Мен сенга юқори чиқ, деб айтаман, шоту йиқилмайди», деди. Мен эҳтиётлик билан оёғимни шотуга қўйиб кўрдим. Маҳкам эканлигига эътимод этгач, юқорига ўрлаб кетдим. Юқорирода чап оёғимнинг қутулгон каби (*эркин ҳолда*) иш кўрмаётганини сезсам ҳам, огриқи борлиги маълум бўлмас эди. Аммо чап оёғимдан истифода қилоқ мумкин эмас эди. «Ҳа, нимага тўхтадинг? Юқорига чиқмайсанми?» деб овоз келди. «Чап оёғим иш бермай қолди», дедим. Товуш эгаси: «Чап оёғинг юқори чиқмоғингга монез бўлмайди, чиқавер», деди. Мен унинг сўзи билан юқори чиқишга тиришдим. Чап оёғимни судраб бўлса ҳам, юқори чиқмоқ имкони бор экан. Бирдан ўнг қўлим иш бермай қолди. Тиришиб юриб панжаларим иш бермасам ҳам юқори чиқдим. Поялар тугади. Ҳалиги товуш: «Қанча поя чиққанингни биласанми?» деб сўради ва яна: «Билмаганинг яхши», деб илова қилди: «Шунинг ҳар пояси бир йиллик умрингга далолат қилди. То ҳаёт борсан, қадр — манзилатинг ошади, паст бўлмайди. Ҳамиша уламо ва аҳли фанларнинг, шуароларнинг кўнглини кўтариб, уларга эҳтиром билан муомала қилгил. Агар сенга душманлик қилсалар ҳам, хотирларини сақла, озор берма, ҳатто кофир бўлсалар ҳам риоят қил», деди ҳалиги товуш. Бу насихатларни товуш соҳибидан эшитгандан кейин уйғондим. Бутун шул кўрган тушумдан қирқ саккиз йил ўтгандур. Эмди у тушни яхши таъбир қилиб биламан.

Мен ушбу қирқ саккиз йил ичида тараққий қилдим. Кун сайин қудратим, давлатим ошиб борди. Дунёнинг зўравонлари менинг муқобилимда бошларини ерга қўйдилар ёки бошлари кесилди. Бу қирқ саккиз йилда бир лаҳза ҳам қудратим, сарватимдан шикоятчи бўлмадим. Ишларим ўз чоғлаганим каби илгарилади. Мана эмди Чин туфрोगини фатҳ этмак учун азм қилдим. Худо хоҳласа, Чин мамлакатини бошдан-оёғ тасарруф қилурман. (*Иншооллоҳ.*)

Чап оёғимнинг шоту устида ишдан қолишининг таъбири шундай чиқдики, бир майдонда қизиқ урушиб турганимда чап оёғим қаттиқ мажруҳ бўлди. Ҳозиргача оқсаб юраман. Ўнг қўлимнинг ишдан қолиши эса, Тухтамишнинг урушида оғир яраланган эди. Ўша кундан буён панжаларим майли хотиримга мувофиқ иш бермайди, ҳозир ушбу саргузаштларимни ҳам чап қўлим билан ёзиб турубман. Ўнг қўлим билан қалам тутолмасам ҳам, қилич қабзасини яхши тутиб ишлатиб биламан. Чунки елкам, тирсагим, билагимда ноқислик йўқ. Ўшал тушни

кўрганимдан қирқ саккиз йил ўтди. Бир юз етмиш икки бор захмландим. Аммо ҳаргиз огригидан инграмадим. Огриқ сезилса ҳам, ноламини киши эшитмасун, деб тишимни тишимга қўюб турар эдим. Тушумдаги берилган башоратга кўра, уламоларнинг хотирларини сақлаб, шуаро ва аҳли фанларни мусулмон, кофир демай иноят қилур эдим. Шамсиддин Муҳаммад Шерозийдек мусулмон бўлатуриб муртад бўлган бўлсалар ҳам, иноятимдан маҳрум қолмас эдилар.

Мен Шерозга дохил бўлганимдан кейин уламолар билан мажлис барпо қилмасдан бурун, Шамсиддин Муҳаммадни олиб келинлар, бир кўрай, деб буюрдим. Бир оз фурсатдан кейин бир қари, бели букилган, бир кўзидан сув оқиб турган кишини ҳузуримга олиб келдилар: «Шамсиддин Муҳаммад Шерозий сиз бўласизми?» деб сўрадим. «Бале, мен бўламан», деб жавоб берди узоқ умр кўрган кекса киши. Мен унга: «Сиз газаларингизнинг бирида айтибсизки:

«Худоро, мухтасиб, моро бо овози дафу най бахш,
Ки сози шаръ з-ин афсона беқонун нахоҳад шуд»¹.

Шоир Шерозий: «Бале, эй амири фотиҳ, мен ушбу шеърни айтган эдим», деди. «Сиз бу шеърингизнинг динга ихонат келтуришини биласизми?» дедим. Жавоб бердики: «Менинг қасдим динни ихонат қилиш эмас, бу шеърдаги афсонадан муродим — даф ва найнинг овози эди. Даф ва най овози аҳамиятсиз бир нарсадурки, диннинг арконларига ҳеч қандай тазалзул (зилила) келтиролмайди, демоқчи эдим». Мен унга: «Ундог эмас, бу шеърингизда очиқдан-очиқ динга ихонат қилгансиз, — дедим-да, ундан сўрадим: — Ўз ашғорларингизда ёдлаган Самарқанд, Бухорони кўрушга майлингиз борми?» дедим. У менга қараб: «Эй амири фотиҳ, йигитлик чоғида Самарқанд ва Бухорони кўриш орзуида бўлур эдим. Эмди қаридим. Сафарга чиқсам, мақсадга етолмай ўлуб қолишим мумкин. Мабодо етиб борганимда ҳам, қайтиб гўзал юртим Шерозни кўролмай қолмогим эҳтимоли бор», деди. Мен: «Эй Шамсиддин Муҳаммад, сиз Шероздан бошқа жойни² кўрмаганингиз учун, тасаввур қиласизки, Шероздан гўзал жой дунёда йўқ деб. Сизнинг Шерозингиз менинг Самарқандимга қараганда кичик, аҳамиятсиз бир нарсадир», дедим. Мен Шамсиддин Муҳаммадга Самарқандни таништириш учун: «Самарқанд илгаридан тортиб дунёнинг гўзал шаҳарларидан эди. Мен уни яна ҳам гўзаллаштир-

¹ Таржимаси: Кечуртил мухтасиб, Тангри чун овози дафу най ким, шариат созини қонунсиз этмас буйла афсона.

Яъни: Эй мухтасиб (шариат қонуларини назорат қилувчи), Худо ҳаққи, бизларни даф ва най (музыка асбоблари) овози учун кечиргилким, шариат сози (асбоби)нинг ушбу афсонаси қонунсиз эмасдир. Шоир бу ўринда «қонун» сузи ила ҳам мусиқа асбобига, ҳам шариат қонунига ишора этмоқда. Демоқчики, шариатни тамсилан соз деб тасаввур қилсак, унинг тугал ва мукамал булиши учун қонун лозимдир. (Таҳр.)

² Амир Темур Шерозни «Сароз» деб ёзган. (Марсел Брайвон.)

дим ва дунёнинг обод шаҳарларидан қилдим. Масалан, сизнинг Шерозингизда бир дона каттароқ жомеъ ва олти дона масжидингиз бўлса, Самарқандда икки юздан зиёда катта масжиди жомеъ бор, ҳар қайси жомеънинг ўртаси уч ёки тўрт гулхона билан безатилган, гумбазларининг устига тилло билан ой шакли қундуриланган. Шаҳар ёнидаги тепаликка чиқиб шаҳарни кўрсангиз, шаҳар жомеъларидан ташқари боғу бўстонларнинг яшнаб туриши билан жаннатни тамошо қилгандек бўласиз», дедим. Аммо Шамсиддин Муҳаммад қарилигини пеш қилиб, ўз шаҳрини қўйиб қолган умрини Самарқандда ўтказишга рози бўлмади. Бу одам қолган умрини ўз шаҳрида кечурушини лойиқ топдим. Бу одам менинг назаримда муртад бўлса ҳам, унинг аҳволини фақирликдан чиқариб, фаровон ҳаёт кечирмоғи учун бир минг динор тилло бердим.

Илгари ёзиб ўтган туш воқеасидан кейин то ҳозиргача до-нишманд уламо, шуаро, аҳли санъат, ҳунарманд одамларига мен тарафдан озор етмади. Ҳар вақт бир мустаҳкам шаҳарни қаҳр ва ғалаба билан тассарруф қилсам, сукконларини (аҳолисини) қатли ом қилмоққа мажбур бўлиб қолсам, аҳли илм, аҳли ҳунарларни ўлудан сақлашга амр берар эдим. Бирор галат билан бу одамларга азият етиб қолмаслиги учун шахсан ўзум муроқабада бўлур эдим. Баъзан бундай одамларни бир ерга тўшлаб, қатли ом битгунча яхши сақлаб, кейин қўйиб юборар эдим. Ҳунармандларни эса, ҳар маконга борса бориб яхши ҳаёт кечирмаклари учун ҳожатлари ижросида керакли бўлган моддий, маънавий ёрдамларимни аямас эдим. Уларга таъкидлаб, ҳар жойда бўлсалар ҳам, бемалол рафоҳият билан (бахтли) ҳаёт кечирмоқларининг орзуида эканлигимни билдирар эдим. Ҳунармандларгина эмас, кофир бўлсун, мусулмон бўлсун уламоларни ўзимга яқин тутар, ҳурматларини бажо келтурар эдим. Масалан, Султониядаги масиҳийларнинг усқуфи менга кўп носазо гапларни ҳам қилди. Бу одам илгари Наҳчивондаги армяналар пешвоси бўлуб турар эди. Кейинроқ Султонияга келиб қолгондур. Шу жойда ҳузуримга келди, кўрушдум. Муҳаббат билан кутуб, ўз ёнимда ўлтургуздум. Уруш таъсиби билан Султонияда емак ашёлари камёблиги менга маълум эди. Бинобарин, унга газо (овқат) қўйдурдум. Емакни еб, қоринни тўйгузуб бўлгандан кейин миннатдорликнинг ўрнига носазо этиб бошлади: «Эй Амир Темур, сен, мусулмонман, худога ақидам бор деб идао қиласан. Нима учун мунчалар қон тўкасан, худонинг бандаларини ўлдурасан?» деди.

«Ҳар ким мусулмон бўлуб туруб диндан қайтган бўлса, Ислом динида буларни вожибул қатл (қатлга маҳкум) деб биладур. Шунинг учун ўлдурдум ва ўлдураман», деб жавоб бердим.

Усқуф яна сўради: «Сен Арманистонда бир мунча кишиларни ўлдуруб юбординг. Улар ҳам диндан қайтган ҳисобланармиди?» Унинг саволига шундай жавоб бердим: «Улар мусулмон эмас, ҳарбий кофир эдилар. Улар мусулмонларга ҳийла-найранг қилиб уруш очгани учун ҳарбий кофир деб аталадур. Қайси бир нарсаларни баҳона қилиб, мусулмонларга

уруш очган кофирларни уддирмоқ лозимдур.— Илова қилиб яна айтдимки: Сен масиҳий бўлсанг ҳам, уламолар табақасидан бўлганинг учун сени эҳтиром қиламан. Агар уламо бўлсанг эди, амрим билан кўзумнинг олдида терингни суюб олар эдилар. Мендан бошқа жойда бир подшоҳни иҳонат қилган кишилар нима жазога учраганини ўзинг яхши биласан. Уламоликни ҳурмат қилганим учун сени кечирдим», дедим. Ускуф мендан ўз қилган номуносиб равиясига узр баён қилди. Мувофақотим билан Самарқандга борди. Бир неча замон Самарқандда тургандан кейин, қўлига нома бериб, Магриб (ғарбий Оврупа) улкаларидаги фаранг подшоҳларидан бирининг қошига элчи унвонида йўлладим.

Мен Бухородан қайтиб келиб бир муддат ўтуб эди, эшитдимки, Бухоро амири дўстларидан, Мовароуннаҳр амирларидан беш нафари муттаҳид (*бирлашиб*) бўлуб, юз минг қўшун тузуб, Самарқандга ҳамла қилиб, мени уддирмоқчи бўлубдурлар. Мен давлат ишларида, аскарий идора усулида, ўзумнинг шахсий ботирлигим, қўрқмаслигимда эътимодим бўлса ҳам, Оллоҳ таолонинг ҳар бир куч-қувватдан қавийроғ (*кучлироқ*), ҳар бир мудаббирдан тадбирлироқ эканлигига иймоним комил эди. Ҳар бир оқил, гарчи аскарый қуввати зиёда бўлса ҳам, Оллоҳ таолодан имдод талаб қилмоғи ҳам эътиқодимдан эди. Олдимдан утгон урушларда ҳам Оллоҳнинг менга берган ёрдами билар эдим. Худодан беҳабар, ўзига эътимод қилган мағрур авбошлар Оллоҳ таолонинг марҳаматидан баҳраманд бўлишга сазовор эмас эдилар. Оллоҳ таолога ҳар ишни тафвиз қилиш билан бир вақтда, муқобилдаги душманга лойиқ тадбир курмакни ёдимдан чиқармадим. Душманга душманча ҳаракатда бўлиш учун фикрлар қилдим.

Ақлим, фикримча, ул беш нафар амир юз минг қўшунни ҳозирлаб Самарқандга ҳужум қилишдан илгари ёлғуз ҳолиндан фойдаланиб, айрим-айрим нобуд қилмоғим керак эди. Шунга тездан қарор бердим ва Самарқанд ҳукуматини Шер Баҳодир деган муътомид (*ишончли*) афсаримга топшуруб, ўзум қўшунга бош бўлуб, Жайхун канорида Термизга етиб келдим. Жайхун дарёсининг тошқин вақти эди. Тугён қилиб турган дарёдан от билан эмас, фил билан ҳам ўтиш мутааззур эди. Канорда кема, қайиқ кўрунмади. Қўшунда эҳтиёт учун кема-қайиқлар ҳам бошқа лавозимотлар қаторида ҳозир турмоғи лозим эканлигини ўша ҳолда пайқадим. Хусусан, Мовароуннаҳрда бу каби дарёлар куп бўлгани учун қўшунга муҳим зарурат эканлиги аниқланди. Турган жойимда Шер Баҳодирга хат ёздим. Тезлик билан қўшунни от ва лавозимотлари билан дарёдан ўтқузадургон салоҳияти бор қайиқлар ясапти юборишини таъкидлаб амр қилдим ва қўшумча қилиб, қайиқлар парча ҳолинда дарё бўйига аробага юклаб келтурулуб, сўнгра қурулуб дарёга солиш назарда тутулсун, деб таъкидладим. Дарё бўйида узоқ туруб қолишни маслаҳат деб билмаганим учун сарбозларни дарё бўйлаб шимол ва жанубга юбордим ва қайси жойда қайиқ,

кема кўрунса, Термизга юборилишини буюрдим. Тез кунда аскарларни дарёдан ўтказишга лойиқ қайиқлар жамланди. Вақтни қочирмасдан, бир куннинг ичида бутун аскарни дарёдан ўтказдим. Ундан суръат билан ҳаракат қилиб, менга қарши Самарқандга ҳамла қилмоқчи бўлганларнинг бири бўлмиш Амир Газонфар устига қараб йўл олдим. Ҳануз мен унинг ерига қадам қўймасданоқ вақтни ганимат билиб қочган экан. Унинг ташлаб қочган мол-амволлари, от, мол, қўйлари, хайма, хиргоҳларини забт қилдим. Унга тобеъ бўлганлар менга қарши салоҳ кўтармаганлиги учун қон тўкмадим. Иккинчи марҳалада (*давр*) амир Лиик Тутун ҳукм сурган минтақага бордим. Бу ҳам ўша беш кишилик иттифоқнинг бири эди. Аммо мусулмон эмас эди. Амир Лиик Тутуннинг аскари тўрт минг нафар эди. Менинг ҳам аскарим тўрт минг нафар бўлса ҳам, бобом Чингизнинг усулича, ҳар бир аскарга бир донадан етак от берган эдимки, суръат билан аскар юргузишда бу усулнинг фойдаси маълумдур. Баъзи урушларда муқобилдаги душман менинг узоқда эканлигимни назарда тутуб ҳисобда ҳам озгошиб қолади. Мен от алмаштириб юргузиш билан гофил турган душманнинг устига бориб қоламан. Душман афродлари маънавиятларини йўқотиб мағлубиятга учрайди. Шу ҳақда ўтган бир мисолни арз этаман:

Бир вақт Хуросон пойтахти бўлмиш Сабзавор ўлкасини тасарруф қилмоқ қасдида Бухородан йигирма кунда Сабзаворга етиб бордим. Чунки бу узун йўлни кеча-кундузлаб от алмаштириб босганим учун гайри мунтазира (*кутулмаган*) воқеа бўлди. Сабзавор қалъасидан ташқари қишлоқлардаги ўтроқлар шаҳарга ўзини ололмай ҳам қолди...

...Бухородаги усулим бўйича Сабзавор шаҳар қалъасини буздурдим. Билишимча, Сабзавор шаҳридан қочган, ҳануз жазосини топмаганлар бор эди. Уларни қўлга тушурмак учун қўшунни жўнашга амр берган каби кўрундум. Қўшун шаҳардан чиқди ва бир кун ўтқузуб яна шаҳарга кирдим. Қочганларни тутуб, жазосини бердим.

759 ҳижрий йили 22-зул-ҳижжада амир Лиик Тутуннинг аскарлари билан менинг аскарларим орасида уруш бошланди. Тўрт минг кишилик қўшунимдан етак отларни орқада сақлаб туришга икки юзини чиқарган эдим. Ўзум билан қолган уч минг саккиз юз кишилик қўшун билан амир Лиик Тутунга ҳамла қилмоқчи эдим.

Жангчилик усулида аскарнинг турган жойи тўрт томондан қўққус келиб қоладургон душмanning ҳужумидан чиқа оладургон жойда бўлиши лозимдур. Аскарим билан ҳиёдатнинг ўрни бир жилга орасида бўлуб, аскарни истаган жиҳатларимга йўлаш имкони бор эди. Сўнгра буладургон уруш режасини тузуб, язнам (*поччам*) Ҳусайнга беш юз аскар бериб, ҳарбий тадбир нуқтаи назариндан тубандагича топшириқ бердим: «Сен уруш қизиган вақтда аскарларинг билан бир тарафга қараб қочасан. Сени қўлаб чиққанлар уз тудасидан айрилган-

дан кейин бирдан қийгоч уруб (*қайрилиб*), душманни ўққа тутасан. Ундан кейин ўзингни душманнинг орқа сафига урасан». Қолган зобитларимга буюрдим: «Аскарларимиз душман отлиқларини пиёда қилиш учун найза билан уларнинг отларини ўддуришга киришсун. Душман пиёда урушмоққа мажбур бўлсун», деб амр қилдим. Чунки уруш майдонида отлиқлардан кўра пиёдаларни тезроқ мағлуб қилиш мумкин бўлув эди. Биз бу урушда душмандан ганимат оладургон отлардан маҳрум бўлсак ҳам, душманни тамом мағлуб қилиб галаба қозонмоқ ундан муҳим эди. Таълимотимга мувофиқ аскарларим душман отлиқларига найза билан ҳамла қилиб, кўп отларини нобуд қилиб турган пайтда почтам Ҳусайн бир тарафга қараб қочиб берди. Мен уни қувлаш учун Амир Лиик Тутун икки юз аскар юборар деб тахмин қилган эдим. Қарасам, Ҳусайннинг орқасидан қарийб бир минг отлиқ қуваб кетди. Биз эса, жиддият билан душман отлиқларига қилган ҳамлаимизни бўшатмадик.

Эй ўқувчи, агар сен марди майдон бўлиб, уруш кишиси бўлсанг, биласанки, урушда душманнинг отига ҳамла қилиб, нобуд қилмоғлик қўрқоқлик, номардик эмас. Уруш қайси тариқа билан бўлса, душманнинг бир томонини ожизлатмоқ билан галаба қозонмоқдур. Пиёда аскарни забун қилмоқ отлиқ хасмни йиқитмоқдан осонроғдур. Пиёда қолган аскар қочиб ҳам қутула олмайду. Душман пиёдаларини маълум қилиш учун мансабдорларимдан Нусратали исми бирини юз киши билан юбордим. Ярим соатдан кейин кўрсам, Нусратали сарбозлари билан амир Лиик Тутуннинг пиёдаларини пода сургандек қуваб юриб ўддирар эдилар. Ўзларини қандай мудофаа қилишини билмай қолган пиёдалар ваҳшатли дод-фарёд билан қочар эдилар.

Менинг отлиқларим кўзига чумолича кўринмай қолган душманга омон бермай, етган жойида қилич ёки найза билан ҳалок қилур эдилар. Мен шу майдонда ҳарбий ишни бажариш лаёқатимни синовдан ўтказур эканман, ёлғизгина ўз лаёқатим туфайлидан нусрат қозонган бўлмай, муқобилимдаги душманнинг лаёқатсизлиги ҳам мени зафар топмоғимга ёрдамчи бўлганини билдим. Бундан ташқари, душманнинг ўрунсиз шухратига, ваҳимали ва донгдор исмлари билан чиқарган овозаларига ҳам адданмаслик керак эканлигига тушундим.

Амир Лиик Тутун ҳам Мовароуннаҳрнинг донгдор амирларидан бири эди. У ҳар вақт отта минган чогида, унинг эҳтироми учун тўққуз кўтоснинг думи боғланган аламни (*байроқ*) эҳтизозга келтурур эдилар. Амир Лиик Тутун ўзини турк салотинларининг аслзодаларидан деб илдоо қилиб, узидан бошқа эл-улусга аҳамият бермас эди. Бу киши шунча гердаиб: «Ана ва ла гойрий» (*Мен, фақат мен*), дегани билан қўшунларига уруш фанларини таълим беролмаган лаёқатсиз, шухратпараст бир амир эканлиги равшан бўлиб чиқди.

Масалан: менинг отлиқ аскарларим унинг пиёдалари устига ҳамла қилиб борганда, улар қандай қилиб ўзларини мудофаа қилиш усулини билмай, отлиқларнинг олдига тушуб сайёдга учраган товушқон галасидек қочар эди. Улар отлиқларнинг ҳу-

жумидан сақланиш учун бир ерга ййгилиб, найзаларини қўлларига тутган ҳолда мудофаа шаклини кўрушлари керак эди. Амир Лиик Тутуннинг пиёдаларини кўрув, бу урушда галаба қозонмоғимга кўнглим гувоҳлик берди. Нимага деганда, муқобилимда урушиб турган кишилар нотавон, қўрқоқ, хотун киши сифатли эди.

Эй менинг саргузаштимни ўқувчилар, бу ҳақиқатга тушуниб олингларки, ҳар қачон сарбозлар майдондан қочганини кўрсангиз, унинг бошлигининг нолайиқлиги, қўрқоқлиги аломатидур. Сарбоз деган — қўмондоннинг намунасидаур. Қўмондоннинг нақадар лаёқатга эга эканлигини кўрсатувчи бир кўзгудур. Лаёқатли, ботир қўшин бошлигининг қўл остида қўрқоқ, лаёқатсиз сарбоз бўлмас ва бўлмоғи амри маҳолдур. Амир Лиик Тутун умрини еб-ичиб, айш-нўш билан ўтказмай, қўшунни яхши тарбия қилганида, қўшунни бу шаклда тор-мор бўлмас эди. Мен бу майдондан яхши ибрат олдим. Билдимки, аскар тарбиясида бепарво бўлмай, имкон борича жиддийлик кўрсатмоғим керак экан. Амир Лиик Тутун қўшундаги нотавонлик у амирнинг танбаллиги натижасидур, деб тушундим. Уруш тутатгандан кейин Нусраталига буюрдим, ҳар кун намози бомдодни ўқуб бўлгандан кейин ушбу шеърни баланд овоз билан ўқугой:

«Набинад чу чашмам бажуз гарди рамз,
Ҳаром аст бар жони ман жоми базм»¹.

Почтам Ҳусайн лашкарлари ҳам ўз вазифасини яхши тутатиб, бизга келиб қўшулди. Мен агар Амир Лиик Тутун сарбозларининг бу қадар нотавонликларини билганимда, уни овозга қилиб, бу вазифага буюрмас эдим. Ҳусайн қайтиб келиб, Амир Лиик Тутун қўшунининг орқасидан ҳамла қилгандан кейин, душман қўшунига майдон тор бўлуб қолган эди. Аммо Ҳусайн шу жангда ўлди. Унинг жасадини майдондан чиқариш билан Самарқандга элтиб дафн қилишга буюрдим. Ҳусайннинг унумли хизматидан бири шу бўлдики, душманнинг орқасидан ураб, қочишига имкон бермади. Агар тўсулуб қолмаганда, душман аллақачон жон қутқазмоқ кўйига тушар эди. Амир Лиик Тутун қорачагина келган, қирқ ёшларда, зирҳ (темир кўйлак) кийиб, бошига мағфар кўйиб олган бир киши эди. Менинг ҳам мағфарим бор эди, аммо зирҳ киймаган эдим. Унинг урнига хафтон (*совут остидан кийиладиган тўн*) кийиб олган эдим. (Мен зирҳдан кўра, хафтонни муносиб тутаман). Чунки бир неча урушда зирҳни тешиб юборган бўлсам ҳам, хафтонни тешолмаганман. Тажрибада маълум бўлдики, хафтон баданни қилич ва найза зарбидан сақланишга қобилиятлик эди. Уруш давом этмоғида Амир Лиик Тутун ёнидаги сарбозлари билан уруш бошида бор эди.

Ёнимдаги мансабдорларим ва сарбозларим билан Амир Лиик Тутунга яқин борганимда туркий тил билан: «Ў йигит,

¹ Агар кўрмас экан кўзум гарди рамз,
Ҳаром ўлгуси жонима жоми базм.

ким бўласан, отинг нима?» деб балан овоз билан сўради. Мен форсий тил билан: «Маро мо мимон номи марги ту кард», дедим. Амир Лиик Тутун туркий тил билан: «Нима деганингни билмайман», деди. Мен туркий тил билан юқоридаги мисрани: «Онам қўймиш исмимнинг маъноси санга ажадур», деб таржимасини билдирдим-да, отнинг юганини тишлаб, иккала қўлимга қилич олиб ҳамла қилдим. Амир Лиик Тутун атрофидаги сарбозлардан бир қанчаси шу биринчи ҳамладаёқ нобуд бўлди. Мен ўзумни унга яқинроқ етказиб бордим, унинг атрофидагилар менга бир неча қайта каманд ташлаган бўсалар ҳам, камандларини қиличлаб кесиб ташладим. Амир Лиик Тутун бўлса, ўша нотавон сарбозларидек бир қўллаб қилич чопар эди. Мен Лиик Тутуннинг зарбасини чап қўлум билан қайтариб, унги қўлумдаги қилич билан узини чошиб юбормоқчи бўлдим. Лекин у кийган зирх билан мағфари зўр монеълик бериб турар эди. Бироқ уни чап қўлумдаги қиличга машгул қилиб туруб, унги қўлумдаги қилични бир силтаганимда бир оёғи кесилиб тушди. У қорача келган киши отига энкайиб қолди. Иккинчи зарбам эса, унинг чап қўлини кесиб тушди. Амир Лиик Тутун узини от устида тутолмай, ерга йиқиляб тушди. Ёнимдагиларга буюрдим: «Унинг калласини найзага санчиб эълон қилинглар. Амирнинг ўлганини билсалар, уруш тезроқ тугайди». Найза учида ўз амирларининг калласини кўрган сарбозларда ваҳшат пайдо бўлуб, майдонни ташлаб қоча бошладилар. Қочганларни тутушга аскар йўлладим. Ҳануз пешин намозининг вақти бўлмай туруб, уруш ҳам тугади.

Амир Лиик Тутунга қарашли ерлар талон қилинсун, хотунлар асира сифати билан тирик олиб келунсун, деб ёрлиг чиқардим. Ўзум мағфар ва хафтонларимни, қонга беланган этугумни ҳам чиқариб, пешин намозига таҳорат олдим. Ўша вақтда кўча масжидимни қурдургоним йўқ эди. Намозни ўқуб, бу фатҳ осонлик билан муяссар бўлгани учун Оллоҳ таолога шукрлар қилдим. Горатта борган аскарлар икки кундан кейин ганимат моллари билан беш минг бир юз хотун келтурдилар. Қўшунимдаги ҳар бир нафарга бир донадан (*канизак*) бердим. Кофира бўлгонлари сабабли ошиб қолгонини Самарқандга юбориб соттирдим.

Амир Лиик Тутун билан бўлган урушда менга қарашли мансабдор, сарбозлардан беш юз йигирма киши улди. Бунинг натижаси улароқ Мовароуннаҳр умароларининг менга қарши тузган иттиҳодларини ўз жойида барбод этиб юбордим ва бундан кейин ҳам менинг зиддимга иттиҳод тузишга ботина олмайдигон қилиб қўйдим. Урушдан қайтиб Самарқандга борганимда, икки муҳтарам киши Самарқандга келди, деб хабар беришдилар. Уларнинг на ерлик эканликларини сўрадим. «Чап қўл ўлкаларидан эмиш»,¹ деб жавоб беришдилар. Шунингдек, уларнинг бири Шом (*Дамашқ*) шаҳрида, яна бири Ҳалабда су-

қунат қилур эканлар. Буларнинг бири Камолиддин деб аталган ва яна бири Арабшоҳ деб танилган кишилар эди. Буларнинг фарзандлари менинг ҳаққимда китоб ёзар, деб хаёлимга ҳам келмас эди.¹ Бутун ёшим етмишга борганда тамом воқеаларни кўз олдимда кўраман. Бу икки мусофир донишмандлар 765 ҳижрий йили жумадус-сонийда Самарқандга келган эдилар. Фарзандлари ҳам йўқ эди. Фақатгина чап вилоят уламоларига мансуб эдилар. Уларни айрим-айрим ўз наздимда таом емакка даъват қилдим. Аввал ҳалаблик Камолиддинни такаиф қилдим. Ҳузуримга кирганда, эҳтироми учун урнимдан туруб бориб кўрушдум. Қўлидан тутуб, мажлиснинг тўрига ўтқуздум. Таомдан кейин унинг илмий савияси на қадар эканлигини билмак учун: «Нух тўфони қайси вақт бошланиб, қачонгача давом этди?» деб сўрадим. Камолиддин жавоб берди: «Нух тўфонининг бошланиши билан туташи тарихи маълум эмас. Аммо бир кўрур (*ун миллион*) сана давом қилган эмиш», деди. «Бу узоқ йиллар ичида Нух алайҳиссалом билан бирга ҳайвонлар ҳам баробар яшадиларми?» дедим. Камолиддин жавоб берди: «Нух ва унинг кемаси ва зикр этилган жониворлар бир урфоний масъаладур. Нух бу узун саналар узлуксиз ёмғир ёғиши билан ҳаёт кечиролмас эди. Нух ва ҳайвонлар ҳаёт кечирай эди, демакдан мурод — Оллоҳ таоло инсон ва ҳайвонларни сув билан туфрордан халқ қилди демақдур», деди.

Камолиддиннинг фаҳмига офарин дедим. Чунки мен бу масъалани Абдуллоҳ Қутбдан эшитиб билган эдим. Камолиддин хулосасида Нух тўфони узоқ мuddат ёққан ёмғурдан иборатдур, ҳозирги кўриб турганимиз денгиз, муҳитлардан ҳам кўпроқ ер юзи сув бўлиб қолди. Яна узоқ йиллар ичида ўша сувларни туфрор билан босилиб кетиши натижасида ер юзида қуруқлик, жазирама ва ярим жазирамалар пайдо бўлди, деган маъно чиқар эди.

Бундан кейин Арабшоҳни таомга чақирдим. Емакдан кейинги суҳбатда «рижолул гайб» ибораси устида баҳс олиб бормоқ учун: «Рижолул гайб кимлар, улар 353 ааддан ошмас, кам ҳам бўлмас, дунё аларнинг вужуди билан қоим эмиш. Улар йўқ бўлсалар, дунё ҳам уртадан йўқ булар эмиш. Шу гаплар ростми — тўғрими?» деб сўрадим. Арабшоҳ шундай сўз бошлади: «Эй Амири Самарқанд ва Бухоро, рижолул гайб истилоҳи (атамаси) авомун-носнинг (*авом халқ*) фаҳмига яраша тушунмоқ учун вазъ этилган калимадур. Мурод эса, кўзга кўринмаган моддаларнинг ишоратидур. Бу моддаларни авомга тушунтирмоқ учун авомнинг илмий савияси бўлмоғи лозим келадур. Шунинг учун «рижолул гайб» деб қисқа жумлалар билан иктифо этилгандур. Аслан, инсон кўзига кўринмаган бу 353 аадд Оллоҳнинг махлуқотларидур.¹ Ҳақиқатан шу «гайб»лар

¹ Камолиддиннинг угли Низомиддин менинг воқеаларимга тааллуқ «Зафарнома», деб китоб ёзган бўлса, Арабшоҳнинг угли Ибни Арабшоҳ деб шуҳратланган киши «Ажойибул мақдур фи навоиб Темур» деб бир китоб ёзган эмиш. Ҳануз тугатмабдур. Шахсан у китобни кўрганам йўқ, фақат исмини эшитдим.

¹ Ўша замонларда «Чап қўл» деб Сурияни, «Ўнг қўл» деб Яманни киноя қилур эдилар. (Форсий мутаржим.)

ҳаёт ила мураккабдурки, булардан бирининг кам бўлуб қолмоғи дунё ҳаётида ноқислик кўрсатиб қўядур. Шунинг учун кам ё зиёда бўлмаслиги лозимдур (*«Яфъалуллоҳу ма яшаъ»*). Бутун ер юзидан бошқа дунё йўқдурки, бундан баъзисини ортиқча деб чиқариб ташланса, ёки кам бўлуб қолганда, у дунёдан келтуруб нуқсонини тўлдуруб қўйилса. Шунинг учун ҳаёт оламига даркор бўлган бу қувват (*модда*)лар кам бўлмас, зиёда ҳам бўлмас. Риждолул ғайб шундай истилоҳий таъбирдур».

Мен Арабшоҳга: «Аҳсанта, Аҳсанта», деб тақдирладим. Маълум бўлдики, чап ўлкаларнинг донишмандлари ҳам Бухоро уламоларидан кам эмас эканлар, камчиликлари йўқ экан, деб тушундим. Улар Самарқандда турган муддатлари ичида ўз меҳмоним деб яхши эҳтиромларини қилиб турдим. Юртларига кетмоқчи бўлганларида бир донадан улоқ, беш юз динордан тилло бердим.

ОПТИНЧИ ФАСЛ

Тошканд уруши

Мен ўз ҳаётим воқеаларини кунлик ҳолинда муфассал ёзаман десам ип каби жуда узундурки, умрим ҳам кифоя қилмаса керак. Натижада мақсад ёзилиб бўлмай чала қолиши эҳтимоли ҳам бордур. Шунинг учун деярли кўзга кўрунарли катта ҳаводисларга тезроқ етмак қасди ила шарҳи ҳолимни қисқароқ қилиб ўтаман. 760 ҳижрий йилдан 771 гача (*1369 мелодий*. — *М. Брайвон.*) Мовароуннаҳрни ўз тасарруфимга олдим. Қўл остимдаги ерларнинг бир томони ваҳшийлар (Сибиринё — форсий мутаржим.) ери бўлса, бир томони дарёи Обисуқунга (дарёи Мозандарон.² — форсий мутаржим.) етар эди. Катта урушлардан бири Тошканд уруши эди. Чап оёғим ҳам уша урушда мажруҳ бўлди. Ушандан бери оқсоқланиб юраман. Илгари Тошкандни қўл остимга олганимдан кейин Ўлжайтув Муҳаммад Қуллуқни ҳоким қилган эдим. У вақтда яна қайта келиб урушмогимни тасаввур қилмаган эдим. Ўлжайтув Муҳаммад Қуллуқ Тошкандда икки йил ҳоким бўлиш билан кўпгина мол, пулга эга бўлуб, менга қарши қўшун тузуб, исён қилгани учун қайтиб Тошкандга қўшун тортиб келмоққа мажбур бўлдум.

768 йили шаввол ойида етмиш минг сарбоз билан бориб Тошканд қалъасини муҳосара қилиб тушдум. Шаҳар халқини Ўлжайтувга қарши қўзғалмоққа даъват қилган бўлсам ҳам, унга қарши чиқмаганларидан кейин шаҳарнинг шимол ва жануб тарафларидан икки нақб (*ер ости йули*) кавлаб, қўргоннинг остидан чиқармоққа амр бердим. Бизнинг нақб кавлаб турганимизни бел, кетмонлар зарбасидан ҳам билиб олишлари мумкин эди. Оддий бир инсон ҳам кечаси қулогини ерга қўйиб энгаш-

¹ Бу кунда аносирлар атом, молекула деб таъбир этгучи моддаларни у пайтларда қувват, риждолул ғайб деб тушунганлар.

² Жўгрофияларимизда мутаржим атаган ном йўқ бўлгани учун Халиж арабни «Мозандарон дарёси» дейдиларми, деб гумон қиламан. — Муҳаррир.

са, асбобларнинг ишлаб турганини билиб турар эди. Шунинг учун Ўлжайтув Муҳаммад Қуллуқ сарбозларига буйруқ тушуриб: «Нақблар тешигини очиш билан аскарларини ўлдуриб, тешилган жойини тўсуб юборинглар», деди.

18-шаввол кунини нақбчиларимиз икки ришта нақбни шимол ва жанубдан қалъа девори остига етгуздилар. Шу замондаёқ қўмондонларимга эртаси кун туғуши билан шаҳарга ҳамла қилмоқ учун аскарлар ҳозир бўлсун, деб буюрдим. Тонг отиб қоронгулик кўтарилиши билан нақбларнинг интиҳосига икки қопдан борут (портлатиш моддаси) тўқдурдум. Бир филикка ўзум, яна бирига Шербаҳодир, қулумиз билан ўт бердик. Дунёни бузгудек даҳшатли овоз кўтарилиб, хисорнинг икки чети ағдарилиб тушди. Бузилган ердан отлиқлар ўтолмаслиги учун пиёдаларни йўладим, уларнинг бир қисмига тездан дарвозани очиб юборишни буюрдим. Буйругимни амалга ошируш-тилар. Отлиқлар шаҳарга кирдилар. Ўлжайтувни қочирмаслик учун шаҳар ташқарисидан кузатиб тургувчиларни тарқатдим. Ўзум ҳам шаҳар ичига кирдим. Ишониб хизмат буюрганларимдан хоин бўлуб чиқса, душман билан бирикса, йигитлигимдан тортиб қаттиқ жазолаш учун тириклайин терисини шиламан. Ўлжайтув бор кучи билан шаҳарнинг мудофаасига киришди. Мен ҳам икки қўл билан қилич урушни бошлаган эдим. Душманнинг зарбалари таъсир қилмасун учун мағфар, тўрт ойна кийими билан мағфуз эдим.¹

Икки ёнимдаги сарбозларим ҳам мени сақлаш учун атрофимдан келадургонларини ўлдуруб, яхши урушиб турганда, чап тарафимдаги ўлдурулди. Унинг ўрнини яна бир сарбоз келиб тутгунча, чап оёғимнинг устига қаттиқ бир болта тушганини эҳсос қилдим. Зарбанинг қаттиқлигидан чап оёғим узуб эрга тушди, деб гумон қилдим. Шу пайтда сарбозларимдан бири чап ёнимни ишгол қилди. Оёғимга етган шиддатлик болта зарбига ҳеч қандоғ, ақалли инграниш қилмадим. Чидам билан тураверганим учун мажруҳ бўлганимни ёнимдагилар ҳам сезмади. «Урушқоқ Баҳодир» деган ном урушда қўрқоқлик қилиб эмас, баҳодирлик билан урушиб, сарбозларини ўлумга тутиб бериб, маъракани кечиб юргувчига берилди, деб билар эдим. Шиддатли зарбаларга чидаб туруши ҳам лозим экан. Масалан: Бир одамни ўлдургон кампирнинг ҳам гердайишга ҳаққи бор, аммо баҳодир деганимиз шу кампир каби одам ўлдуруб, гердайиб ном олиши эмас, балки ўлум шиддати мақомидаги зарбага ҳам таҳаммул қилиб, майдоннинг бузулишига сабаб бўлмаслигини кўзда тугуши ҳам лозимдур. Шунинг учун ёнимдагилар оёғимдан оқиб турган қонни кўруб қолмагунча, мажруҳлигимни сезмадилар. Орада сарбозлардан бири «чап оёгингиздан қон оқмоқда, мажруҳ бўлганга ўхшайди», деб интибоҳ берса ҳам, бепарволикка солиндим. Чунки мени-

¹ Тўрт ойна кийими: Темир ва пулат аралаштирилган қаттиқ моддадан тўрт чок асосинда ясалиб, кийим шакалга киргизиладур. Кўруниш тарафи ялтироқ модда билан сайқал берилгани учун қуёш шуъласи билан ойна каби жило берадур. «Чор ойнак» аталадур. (Форсий мутаржим.)

нг майдонда турушим аскарларга катта маънавий қувват ба- гишлайди. Менинг уларга кўруниб турушим шиддат ва ши- жоат билан вазифаларини адо қилмоқларининг боиси булур эди.

Аскарларимга тирик тутушга амр берганимни сезган Ўл- жайтув ўзини тирик қўлга тушмоғини мудофаа қилди, натижа- да улди. Унинг ёнида мустаҳкам турган, собиқда менинг эъти- модлик кишиларимдан бўлган уч киши тирик қўлга тушди. Уларнинг терилари сўйилмоқда экан, жон бердилар. Тошқанд халқига урушдан оддин мурожаат қилсам ҳам, қулоқ солмай, исёнга иштирок этганлари учун қатли ом қилиб, молларини талон қилишга буюрдим. Хотунлар билан ёш болаларни асир қилиш билан чекландим. Уларни урушга иштирок этган аскар ва мансабдорларга тақсим қилиб бердим... Уруш ўша 19-шав- волнинг аср вақтларида тамом бўлди. Отдан тушмоқчи бўлга- нимда оёғимдаги иллат сабабли тушолмадим. Шаҳардан ташқа- ридаги ўрдугоҳимга боргач, сарбозлар ёрдами билан отдан ту- шурдилар. Уруш кийимларимни ечиб фахс (*текширган*) қилган табиблар: «Тиззангизнинг бошидаги сўнғак қаттиқ зарба еб- дур, сўнғак битиб тузалгунча бир ерда қимирламай ётishingиз керак», дедилар. «Ётмасдан юраверсам, нима бўлади?» деб сў- раганимда: «Йўл юрсангиз, касал шақоқдусга айланади, оёгин- гиз бир умр чўлоқ бўлуб қолади», дедилар. У кеча хаймада қолдим. Эртаси шаҳарни ўз кўзум билан кўриш учун тахтира- вон билан шаҳарга кирдим. Сарбозлар ҳануз гораат қилмоқ билан овора эдилар. Кўчада ётган ўлуқлар орасида хотунлар- нинг ҳам ўлуб ётганини кўруб, амримга итоат этмаганликлари сабабини сўрадим. Жавоб бердиларки: «Булар хотун кишилиқ- да туравермай, бизга қарши салоҳ кўтаргандур. Асир тушмак- дан ўлумни яхши кўрганидан ўлдурилди», дедилар.

Эй менинг ёзганимни ўқуб турган кишилар! Амир Темур шариат қонунини яхши билиб туриб, нима учун Тошқанд аҳо- лисини қатли омга буюрди, деманглар.

Маълумки, ҳар бир ҳукуматнинг қонунари бор. Бу қонун ёлғиз менда эмас, бутун дунё бўйида тасдиқ этилиб юргузилган- дур. Масалан, ҳар бир давлат аҳолиси ўз ҳукуматида эҳтироман унинг амру фармонларини ҳам тутушлари, халқнинг мол-пулла- ри, тинчлигини ҳам ҳурмат қилишлари лозимдур, мабодо баъзи бир ашрорлар исён қилиб, халқнинг пул-моли, ирзи-номуслари- га таарруз етқузмасун. Агар шундай бўлган ҳолда, исённи бости- риш ҳукуматнинг вазифасидур. Буни адо қила олмаган ҳукумат халқнинг хизматида барпо бўлмай, ўша ашрорларга йўл бергув- чи жонсиз бир давлат эътибор қилинадур. Модомики, Ўлжайтув исён қилди, унинг исёнига қўшулмаслик учун халққа мурожаат қилдим. Ўлжайтувга қўшулиб менга қарши исённи давом этди- риш билан кифояланмай, Ўлжайтувдан кейин ҳам хотунларнинг майдонда бўлиши юртни исёндан тозалаш учун қатли ом билан жазолаш тўғри топилур эди. Иккинчи тарафдан, бошқа вилоят- лар ҳам бундан ибрат олиб, шул каби исённинг такрорланмасли- гига асос буладур. Шуни ҳам яширмасдан айтиб ўтиш керакки,

одамлар кайфу сафо учун ичкилик ичади ва лаззат ҳис этади. Мен эса, ичкилик ичмайман, аммо ўз душманларимга шиддатли жазо беришдан лаззатланаман... Менга хилоф чиққанлар жал- лодларим қўлига топширилади. Ҳар ким қилган гуноҳларининг жазосини тортади. Бу кунда маош дафтарларимда исмлари ёзилган. Иш қилсун-қилмасун, маошлари узулмай юруб турган уч минг нафар жаллодим бор. Менинг ёки ҳокимларнинг амри билан мужримларга (*жиноятчиларга*) шулар жазо беради. Бун- дан чиққан нағжа шулдурки, бир киши Анқорадан Самарқанд- га қимматбаҳо моллари билан жўнаса, улар ясовулсиз, оддий юриш билан тинч-омон юра олар эди. Йўллардаги қароқчи, бўлангилардан омонлигини таъмин этиб қўйганман. Ҳеч бир одам у карвонларнинг молига ёмон кўз билан қараёлмади. Яна бир мисол: бир табақ олтунни бир кичкина боланинг бошига қўйиб Шарқдан Ғарбга, Шимолдан Жанубга йўланса, орадан йиллар утади, кичкина бола болиг (*егук*) ҳам бўлади, бошидаги олтуннинг бир донасига ҳам нуқсон етмайди. У болани алдаб ёки зурлик ишлатиб олтунини олгувчи одам менинг қўл остимда бўлмайди. Ҳеч ким эшитдими, менинг қўл остимдаги ерлардаги бир шаҳарда бир дўконнинг ўтирланганини? Ёки қайси бир кишининг уйига ўғри босиб кирганини? Бу каби жорималар эшитилмаганининг сабаби ҳам мен тутган усул (қонун)нинг тўғри эканлигини исботлайди. Мен фотиҳликка эришишимдан илгари ҳам ўғри-қароқчиларга қарши чора кўриш, доругалар- нинг (*маъмурлар*) очик кўзли бўлиши учун зўр ташаббус қил- ганман. Чунончи, бир доруга шаҳар амниятини ўз устига қабул қилиб олдим, у қуруқ номга вазифаўр эмас, балки масъулият- ли бир ўрунда турганини билмоғи, кеча-кундуз ўз вазифасининг ижросида огоҳ бўлмоғи лозимдур. Агар бир ўғрилик ҳодисаси зоҳир бўлса, ҳаммадан аввал доруганинг ўзи масъул тутулади. Ўғри топилмаса, доруганинг қўли кесилиб, ўғрининг ўрнига ўзи жазоланади. Кўп тажрибалар билан исботи кўрулган эдики, доруга ўғри билан бирикмаса ё ўз вазифасига эҳмол қилмаса, ўғрилик воқеъ бўлмайди. Шунинг учун доругага ҳам жиддий масъулият қўйулиши билан кенг вилоятларимнинг ҳеч бир жойида ўғри, қароқчи қолмади. Сўнгра мамлакатни хунук кўр- сатувчи омилнинг яна бири гадоликдур. Гадоларни йўқ қилмоқ учун унинг иқтисодий аҳволини таъминлаш лозимдур. Бу нуқ- тани назарга олиб, мустаҳиқ гадоларни етарли ҳолда маош билан таъмин этдим. Бу жумла орасига кирган ожизлар, кўр, чўлоқ, қарилик сабаби билан ишдан қолганлар, иқтисодий аҳво- ли ночорлардур. Яна бир турли гадолар бордурки, пул-моли булатуруб гадоликни санъат қиладур. Буларга ҳам жиддий амр билан огоҳлик бердим. Гадоликни касб қилувчилар ёки мендан маош олиб туриб, яна гадолик қиладургонларга раҳмсиз ҳолда жазо беришимни билдириб қўйдим. Ишларга қудрати етмаган гадоларни иш ва ҳунар билан таъминлаш чорасини кўрдум. Яна бир табақам пайгамбарзодалар ҳам бор, уларнинг ҳам нубуват (*пайгамбарлик*) оиласига етишадургонларини маош билан таъминладим. Мендан илгари ўтган мусулмон ҳокимлари бунга

кўз солмагандур. Баъзи иқлимларда ўн минглаб одам қувти-
лоямут (*кун утказишлик*) учун гадолик қилгандур. Мен эса,
шариат амрига мувофиқ, пайгамбаримизга насаб билан эриш-
ганлар учун ҳазина молининг бешдан бирини айириб қўйиб, шу
маблағ билан уларни гадоликдан ҳам қутқаздим. Ва байти Расу-
лulloҳга қилинадургон эҳтиромимни ўз ерига етқуздум. Илгари
вақтларда ҳукуматларга қарашли қора сурон ва гизма (*яса-
вулбоши*)лар халқнинг устига юк бўлуб яшар эди. Ҳатто емаклар-
рини халқдан олур эдилар. Мен бундай ишларнинг йулини
қатъиян тўсуб, етарли маош бердим. Мабодо бирортаси эски
феълени қилгудек бўлса, унинг рутубатига эътибор бермас-
дан ўлум жазосини бердим. Сўнгра аскар ва зобитларим дўкон-
лардан олган ашёларининг пулини бермаса ёки белгиланган
нархдан кам берган, сотувчини норози қилган бўлса, шикоят
келиши ҳамон ўлумга бузурдим. Шу йўсинда тартиб ўрнатиш
билан юртлар ободон, халқ тинчлик ва ором билан ҳаёт кечир-
ди. Эй угулларим! Мен сизларга васият қиламанки, мenden
кейин қайси бирларингиз салтанатта эришсангиз, қароқчилар-
га, доругларга, гизмаларга ҳушёр бўлинглар. Кейинги иккиси
ҳукумат маъмури бўлсалар ҳам, ўгри-қароқчилар билан тил
бириктиришлари кўп кўрулган тоифалардандурлар. Агар булар-
га ўлум жазоси берилмаса, бутун давлатни барбод қилишлари
мумкин.

Сўнгра гадоликни касб қилиб олганлар бордур. Буларга
ҳам раҳм қилманглар. Уларнинг ўрнига пайгамбар авлодлари-
ни, улаомларни, шуароларни ва ҳунар арбобларини эҳтиром
қилинглар ва ҳимоя қилинглар. Шароб ичмоқдан парҳез қи-
линглар. Чунки шароб уммул-хабоисдур. Агар шаробхўрликка
урганиб қолсангизлар, вилоятларимиз қўлдан кетадур.

Тошканд шаҳридаги урушда салоҳ ишлатишга қудрати ет-
ган эр кишилар билан салоҳ кутарган хотунлар ҳам ўлдурил-
ди. Қарилар билан балоғатта етмаган болалар омон қолди. Ёш
хотунларни етушича аскар афродига тақсим қилинди. Тош-
канд шаҳри урушидан кейин одатим буйунча қалъани буздур-
иб юбордим. Ўлжайтув Муҳаммад Қулуққа қарашлик мол-
амволларни Самарқандга олиб кетдим. Шаҳарни (Тошкандни)
иккинчи марта қўлумга олгандан кейин Мовароуннаҳрда мен-
га тобеъ бўлмаган жой қолмади. Ундан кейин етти йилгача бу
ерларнинг ободонлигига киришдим. Шу жумладан, Самарқанд-
да олий даражали масжидлар бино қилдим. Шаҳарни гузал
бир тусга киргиздим. Бухоро, Тошканд шаҳарларини ҳам кен-
гайтириб, янги тарзда ясадим. Сайхун ва Жайхун сувларидан
деҳқонларни таъминладим. Кўпгина очилмаган ерларни очиб,
зироат майдонларини кенгайтирдим. Зироатчиликка кўп эъти-
бор бердимки, ҳар қандай ерни экинсиз қолдирмаслик чораси-
ни кўрдим. Деҳқонлар ҳам мамнунлик билан бундан истифода
этмакка, маҳсулотларни кўпайтиришга кўнгул қўйди, натижа-
да бир дона бугдой уругидан икки юздан тўрт юз донагача
ҳосил олмоқларига эришилди. Бунинг соясида Мовароуннаҳр

халқи фаровон ҳаётга улашиб, бой бўлиб кетди. 775 йил маҳ-
сулогини қиёс қилсам, шундай бўлдики, маҳсулотга оғборлар
тўлуб кетгандан, ўлтурадургон уйларига ҳам бугдой тўлди-
роққа мажбур бўлдилар. Кўп маҳсулотни йиғиштиришга одам
етишмай, қиш кунлари қор остида қолиб кетган маҳсуллар
ҳам кўп бўлди.

770 йилдан 777 йилгача ўтган етти йил ичида вазият кўп
ўзгарди. Халқнинг бахт-саодатда бой-бадавлат яшаши менга
ҳам асар қилиб, менинг рағбатим хотунларга нисбатан кўпроқ
бўлуб қолди. Илгари икки хотуним бор эди, шу етти йил ичида
тўртта бўлди. Лекин яна ҳам рағбатимнинг зиёдалиги мени
ҳайратда қолдирар эди. Бироқ мусулмон бўлганим, тўрт хотун-
дан зиёда хотун олмоққа шариатим йўл бермагани учун, фик-
ҳан тўғри кўрсатилмиш канизақлардан бир нечасини ҳам сақ-
ладим. Мен бу ўюн, айш-ишратга мағлуб бўлганимча, иккинчи
томондан танбаллик ҳам зўрайиб кетди. Гарчи бу етти йил
ичида улуг уруш бўлмаган бўлса ҳам, бекор турмай, юртни
обод қилишга ҳаракат қилдим. Обисуқун дарёси билан ваҳ-
шийлар ери ўртасидаги бепоён чўлларга сув чиқариб, боғу
бўстонга айлангандим эса-да, бугун етмиш ёшнинг остонасида
туруб қарасам, ўша етти йил орасида айш-ишрат билан хотун-
лар орасида зоеъ қилган умрумга хижолатдурман. Ўша етти
йил 34 дан 41 ёшлик вақтими бўлур эди.

Ўша вақтдаги тан соғлиги, аскарый ишлардаги иқтидоримга
яхши фурсат эди. Зоёъ бўлгани учун ўқувчиларимга бир
интибоҳ (*огоҳлантириш*) бериб айтаманки, етти йил ичида ях-
ши таомларни еб, юмшоқ тўшаклар устида ўлтуриб, гузал хо-
тунлар билан ишратда бўлишим шу қадар танбал қилиб қўйган
эдики, қиличбозлик, ўқ отиш, гурзи урмоқ, каманд ташламоқ-
ни тарк этиб қўйган эдим. Худога шукрки, шунча танпарварли-
гим билан диний вожиботларимни тарк этмай, беш вақт намоз-
ни ўз вақтида ўқуб, рамазонда рўза тутар эдим. Ҳеч бир кун
бўлмадики, офтоб чиққунча ювуқсиз ётган бўлсам. Шундай
була туриб ўша етти йилни беҳуда ўтказганимга ўз виждоним
олдида шарм қилиб, пушаймонлик эҳсос қиламан. Ўшандоғ
беҳтарин (*энг яхши*) давримни, қийматли вақтимни айш-ишрат
билан табоҳ қилдим (беҳуда ўтказдим). Худо сақладики, ўша
вақтда бир тарфадан кучлик хасм (*душман*) чиқиб, Мовароун-
наҳрда ҳамла қилган бўлса, ўзумни ўлдуруб, мамакатни тор-
мор қилар эди.

Мен китоб ўқишни яхши кўрган донишмандлар сўзларига
эътибор берган одамдурман. Ўқугоналаримдан маълум бўлур
эдики, ўтган салотинлар (*подшолар*) душман қулида нобуд бўл-
ган бўлсалар, унинг сабаби айш-ишратга мағлуб бўлиш билан
танбаллик таъсирида қолгонларидур. Агар танбалликка йўл
бермай, ўзларини заҳматга ўргатиб, бекор вақтларини от усти-
да, қилич, ўқ-найза ишлатиб ўтказган бўлсалар, қўшунларидан
огоҳлик билан хабардор бўлуб турганларида, ҳеч вақт душман-
га мағлуб бўлмас эдилар.

Сиз фарзандларим ва набираларим, огоҳ бўлингизларки,

султонларнинг офати айш, нўш ва гўзал хотунлардур. Ҳаргиз ўзларингизни бу асоратга ташламанглар. Бир эркак учун ҳафтада бир марта хотунга яқин бўлмоқлик кифоя қилади. Ундан ортути инсонни машаққатпараст қилади, қудратини табиий ҳолда сақлай олмайди, етти йилни юқоридаги тариқа билан кечурганимдан кейин, бир куни 1200 мисқол (*тақрибан 4 кг 900 гр.*) қиличимни гилофидан сугуруб, бир озгина у ён бу ёнга силтаб кўрсам, қилич менга огирлик қиладур. Чап қўлумни тажриба қилсам, ҳалиги огирлик яна ҳам зиёदारоқ сезилди. Етти йил аввал шу қилич менинг қўлумда қуруқ чўпдек билинар эди. Огир қиличларни унг қўлум, чап қўлум билан эртадан-кечгача чопсам ҳам, чарчамас эдим. Жисимда огирлик ҳис этмас эдим. Бу ҳолимни кўруб, вужудимдан тутун чиқиб кетди. Билдимки, мени бу аҳволга солган, нотавон қилган ўша роҳатпарастлик, гўзал, хушбуй, ихчам кўрунган хотунлардур. Бу нарсаларнинг офат эканлигини идрок этдим.

Қўшумчасини ҳам айтиб ўтай, чап оёғимнинг оқсоқ бўлиб қолиши ҳам юқоридаги ноқислигимга қўшулган баҳоналарнинг бири эди. Тошқанда ҳосил бўлган жароҳатдан шақоқлусга учрамай, шифо топган бўлсам ҳам, чўлоқ бўлуб қолдим. Илгаригидек тез ҳаракат билан сапчиб юролмай қолганим ҳам бир оз бўшаштириб, ҳалиги баҳоналарга қўшумча бўлиб қолган эди. Бу ҳолда узимни ҳақли ҳам кўрмадим, дедимки: «Эй Темур, ҳақ сўзлашдан қочма, бир оёгинг чўлоқ бўлса, чопиб юролмасанг, қўлларинг соғ-ку? Нима учун қиличбозлик, ўқ отишлик, найза ташлашлик ва бошқа уруш тамринларини тарк қилдинг, уйламайсанмики, қўлингда мағлуб бўлган, салтанати, молу мулкидан ажралган, ширин жонларидан айрилганларнинг ҳаммаси уларнинг танбалликлари, қўшунларидан беҳабарлиги натижаси эмасмиди? Сенинг ҳимматинг ҳайвонлардек еб ётмоқмиди? Ақалли бобонг Чингизнинг ўндан бир футуҳотини қилолмасанг, йигитликдаги орзулар, ўзинга қилган аҳд ва паймонлар, дунёни шарқдан гарбга, шимолдан жанубга қадар юргизмоқчи бўлган пуллар, биргина байроқ остига йигиладурган иқлимлар, дунёни Темур ясаси (*қонуни*) билан идора қилиш ҳақидаги чизикларингнинг бари шумиди?» деб ўзумга танбеҳ бердим ва ўтмишимга куп пушаймон бўлуб, бундан буён айш-ишрат билан ҳаёт кечуришдан воз кечиш қарорини ўзумга бердим ва бунинг амалий ҳолда бўлмоғи учун шаҳардан ташқари саҳроларда ҳаёт кечурмоғим лозим эди.

Ўша соатдаёқ «Отимни келтуринглар!» деб амр бердим ва урдугоҳни Самарқанддан олти тош (*тақрибан 30 км.*) узоқликка тикламоғини буюрдим. Мен етиб борганимда қўшун кишилари урдугоҳни тикиб бўлгунларича йўқ эди. Кенглик ўртасида туруб, икки қўлумни кутариб, Олоҳ таолога ёлбордим. Дедимки: «Эй Худо, ўзингни шоҳид қиламан, то урушдан қайтиб келмагунимча хотунлар билан муошират қиламан, урушдан келганимдан кейин ҳафтада бир мартадан зиёда хотунлар билан вақт кечурмайман. Қолгон умрумда танбаллик қилмайман, ҳеч бир кун уруш тамринотларини қазо қилмайман. Икки

уруш ўртасида бир оз истироҳат қилмайман. Бундан буён доимий турган жойим ўрдугоҳ бўлсун, агар бир зарурат воқеъ бўлмаса шаҳарга бормайман», деб аҳд қилдим.

Ўша кундан бу кунгача ўттуз йил ўтди, бутун саҳрода умр кечурдим. Зарурат бўлмаган чоқда шаҳарга қадам қўймадим. Ҳатто киш оиларини ҳам саҳрода ўтказдим. Бир куни бомдод намози ўқуб турганимизда қор ёғиб юборди, саҳро юзи оппоқ оқарди. Одатан бомдод намозидан кейин мансабдорларим менинг чодиримга келиб кўрушар эди. Мен ўша қор ёққан куни мансабдорларим ўртасида бир мусобақа эълон қилдим. Мусобақанинг шarti улуроқ: «Ҳар ким Қуръон оятларидан қорга оид бўлган оятни топиб келса, шу олтуни олади», деб чўнтагимдан бир муштдек олтуни чиқариб кўрсатдим. Бунинг биринчи сабаби қор муносабати эса, иккинчи мақсад ҳар кимни Қуръон билан машгул қилиш эди. Мен Қуръонни тамоман ёд билганим учун билар эдимки, Қуръонда қор ҳақида оят йўқ эди. Шундоқ бўлса ҳам, мансабдорларимни Қуръон билан алоқаси на даражада эканлигини тасбит этмоқчи (*синамоқчи*) эдим. Улар чодиримдан чиққанларидан кейин тинмай Қуръон билан машгул бўлишди. Ярим кун миқдори ўтгандан кейин мансабдорларни қақиртирдим. Улар тамом йигилгандан кейин айтдим: «Сизлар ҳар доим Қуръон ўқуб, маъноларини билган бўлсангиз эди, биринчи дафъада жавоб бера олур эдингизлар. Сизлар Қуръондан узоқда қолганингиз учун ярим кун Қуръон ўқишга урундингизлар. Олоҳ таоло Қуръонни араб юртида нозил қилди. У ерда қор ёғмайди. Ёлмаган қордан баҳс этиш ҳам ўрунсиз каби бўлур эди. Бунга ўхшаган бир қанча нарсалар Қуръонда очиқ баён қилинмаган, балки киноя ва ишоратлар билан иқтифо этилган нарсалар кўпдур. Қор ҳам шу жумладандур», деганимда катта уғлум менга қараб: «Эй Амир, Олоҳ таоло Қуръони Каримда «Ларотбин ва ла ябисим илло фи китобин мубин», яъни, «Қуръонда баҳс этилмаган ҳул-қуруқ йўқдур», деб хабар берган эди-ку?» деб сўради. Унга жавобан: «Эй ўғлум, Қуръони Карим Олоҳ таолонинг китобидур. Унда баён этилишича, баъзи оятларни фаҳм этмак ҳар кимга муяссар бўлмайди. Магар илм таҳсил қилиб, Қуръон маъносини тушуниш тариқасини билган бўлиши лозим. «Китобин мубин» Қуръони Каримнинг мажмуъи маъносидур. Хоҳ ошкоро, хоҳ ишорат (*румзот*) бўлсун, буларни илм қуввати билан идрок эта олмай. Агар бир киши Қуръони Каримнинг тамом маъносига тушунар экан, Қуръони Карим баҳс этмаган ҳеч нарса йўқдур. Сен ўкуган оятда «фи китобин мубин» дейди, илло «фил Қуръон — фил Фурқон» дегани йўқ. Буларни англамоқ учун, Қуръон илмини диққат билан урганиб таҳлил қилмоққа илм керак бўлади», дедим.

Кейинчароқ Ибн Холдун Дамашқдан ҳузуримга келганда, юқоридаги сўзларни арз этдим. У киши камоли хурсанд бўлганидан туруб келиб қўлумни ўпди ва: «Эй Амир, мен бу кунгача каломи раббонийни сиздек аниқ англаган, тўғри маъно берган кишини кўрмаганман», деди.

*Фирдавсийнинг туғулгон ерига қараб
юруш ва Нишопур уруши*

*Деди эди эй жавшани кори зор,
Кетурнинг фароғат бирла рўзгор.
Ётубдурким иш вақти сви сахт бўл,
Хар ишда миа соҳибни бағт бўл.*

Фирдавсийнинг бу байтлари ҳар доим қулогимда янграр эди. Етти йил еб-ичиб ётганим учун роҳатсизланиб, йилларча ташлаб қўйган қилич, совутларимни кийиб, мағфарни бошимга қўйдум ва бундан уч юз элик йил илгари бу шеърни ёзган ерига бормоқ учун қадам кўтариш вақти келганини сездим. Дунёни мусаххар қилмоқ учун ишни Хуросондан бошламоқ кераклигини тасбит этдим. Мен Самарқанд туфроғида етушган қовуннинг ширинлиги, хушбўйлигини биламан, дунёнинг ҳеч бир ери бундай неъматга молик эмас, деган эътиқодда эканман, бироқ Хуросон туфроғидан атрнинг бўйи келади. Хуросон одамлари ё улуг шоир ёки донишманд бўлади, деб эшитган ҳам эдим. Унинг устига, Хуросон туфроғи илм, адаб-парвардур, у туфроғни тарбия қилган шоир ва донишмандлари жаҳон ботурларининг жумласидандур. Улардан бири Фирдавсий эдилар.

Бу шуҳратларини ўз кўзум билан кўрмоқ ва синовдан ўтказмоқни хоҳлаб қолдим.

Ўз-ўзумга: «Қани, уша тарбия топганлардан кимнинг маҳорати ортуқ эмиш; мен ҳам ўрдугоҳимни уруш майдонига айлантирдим, эртадан оқшомгача уруш тамринлари билан машгул бўлиб, от чопар, гурзи уйнар, ўқ отар, найза ташлар, кураш қилар эдик. Тилларда донг кўтариб юрган хуросонликлар билан шуҳрати ёйилмаган самарқандликларни тажрибадан кечурмоқ яхши далил бўлмасми?» деб кенгашар эдим. Донишмандларнинг сўзича, инсон қирқ ёшга борганда жисми ва ақли болиғ бўлуwr эмиш. Мусо алайҳиссалом қирқ ёшида Тур тоғида пайгамбарликка мабъус бўлган эди. Бизнинг пайгамбаримиз ҳам қирқ ёшларида (*Гори хиро-Маккада*) пайгамбарликка мабъус бўлганлар, дер эдилар. Феълан (*ҳозирда*) мен ҳам қирқ ёшда эдим. Шу ҳикмат тўғри бўлса керакки, ишбу қирқ ёшимда бушанглик, танбалликдан уйғониб, айшу ишратдан узоқлашмоқ учун азм қилдимми? Ўтмушимдан пушайтмон бўлишим қирқинчи йилнинг баалоғатига эришганлигим намунасидаур, деб тушундим ва шул 777 йилни уруш тамринлари, қўшундаги паҳлавонлар билан кураш тутмоқ билан ўтказдим ва риёзий ишларда устуналик қозонганларни муқофотлаш йўли билан қўшун тобеъларини синовдан ўтказиб турдим.

778 ҳижрий йилининг баҳор мавсуми келди. Йилқилар сутга кирди, қимизхўрлик бошланди. Яйлоқ тўлуб ётган йилқилар-

ни Хоразм томонга ҳайдаш, қимизхўрликни уша тарафларда қилиш учун амр бердим. Менинг уруш ҳаракатида эканлигимни душманга сездирмаслик учун қўшуннинг кўчушига қимизхўрликни баҳона қилиб қўйган эдим. Шунинг учун Хуросон ҳудудигача бўлган йўлларни оддий юриш билан юруб бордим. Хуросон ҳудудига боргандан кейин урушга бориш йўсунида тез юришга тўғри келар эди. Етак отлар ҳам шунда ишлатилар эди. Яйлогимда кўк еб юрган йилқилар узоғ йўлга чидамай қолишини кўзда тутаб, қуруқ беда сомон билан тарбиялаб боравердик. Хуросонда биринчи чўтлаган ерим Нишопур эди. Чунки Хуросонда бойлиги билан шуҳратланган Нишопурдир. Сўзлашларига қараганда, урта ҳисоб билан ҳар куни Нишопурдан икки карвон жунайди ёки икки карвон тушадургон, тижорати илғор бўлган шаҳардур. Бу ердан кириб чиқаdургон карвонлар шарқда Чинга, магрибда Румга қадар боришар эди. Нишопур савдогарлари олтуни санаб олсалар ҳам, кумуш пулларни тарозида тортиб олмасалар, санаб улгуришга фурсатлари йўқ эди. Нишопурнинг тужжорлари қўлида бўлган ипак моллар шу қадар кўп эдики, Нишопурдан Самарқандга қадар масофага ёйиш мумкин эди. Демак, бу шаҳар тижорат маркази аталгон ердур. Нишопурдан кейин Сабзавор, Бушравияга ўхшаш улуг шаҳарлар ҳам бор эди. Сабзавор шаҳри Хуросоннинг шимол тарафида бўлса, Бушравия нимруз¹ (*жанубда*) эди.

Муҳбирларимнинг берган хабарларида Сабзаворда уч юз минг киши гилам тўқиш билан шугулланади. Бу шаҳар дунёнинг энг катта гилам тўқуш маркази деб билдирар эдилар. Бу хабарга муболага деб қараган эдим. Ишонишга ақл бовар қилмас эди. Фақат шуниси аниқ эдики, дунёнинг ҳеч бир жойида Сабзаворчалик тўқимачилар йўқ эди. Бушравияга у қадар таважжуҳ қилмаган эдим. Баъзиларнинг сўзига қараганда, Хуросоннинг нимрузга воқеъ бўлган бу шаҳрининг халқлари аҳли илм бўлишларига қарамай, маошларининг таъмини учун меҳнат қилар эдилар. Иловатан, шу ҳам бордурки, Бушравиянинг утунчилари ҳам бир шаҳарнинг муфтиси даражасида илми бор, чорвачилари ҳам бир донишманд каби арабий китобларни ўқуб тушунар эдилар. Мана мен бу хабарларни таҳқиқ этмак орзуида эдим. Оё бу хабарларнинг асли ҳақиқатми ёки муболагами?

Мен Хуросоннинг тасарруфи ниятида эканлигимни ҳеч кимга сездирмас эдим. Ҳатто мансабдорларим ҳам Аршакабодни² тасарруф қилмоқ қасдида эмишман, деб тушунар эдилар. Лекин мен Аршакабодга тушмасдан ўтдум. Аршакабодга юрсам, Нишопурга бормоқ учун тоғ устларидан юрилар эди. Йўлни тезроқ босиб юрмоқ учун жилга йўллари билан бормоқни аржаҳ (*муносиб*) билдим. Марвдан тўрт нафар эшакчи одамни йўл бошлаш учун ижара қилиб олдим. Чунки у саҳро йўлларини ҳеч ким

¹Нимруз деб Кандаҳор билан Ҳирот ўртасидаги вилоятларнинг бирита аталадур.

²Аршакабод бу кунларда Ашхобод деб аталадур.

эшакчилар билгандек билмайди. Улар доимий ҳолда Марвдан Нишопурга юк ташиш билан ҳаёт кечиргандурлар. Йўлнинг баланд-пастидан огоҳдурлар. Улар, Нишопурга бормоқ учун йўлда довон тагидаги тор бир йўлдан ўтмоғимиз (*Танга-Гардана дерлар*) лозимдур, деб огоҳлик бердилар. Мен ўша мавҷъни, вазиятини айтиб беришларини сўрадим. Улар бундай дедиларки: «У довон ингичка бир йўлдур. Бир тарафи тоғ, яна бир тарафи эса, узун кетган сойдан иборат бўлиб, қингир-қийшиқ, узун йўл бордур», дедилар. «Довонда ободлик борми?» деб сўрадим. Улар менинг бу саволим нима мақсад билан берилганини тушунмас эдилар. Мен эса, довоннинг ободлик жойи яқинми, узоқми эканлигини билмоқчи эдим. Иккинчи тарафдан, яна бир эҳтиёт лозим эдики, қўшун ободлик ерга етганда, ерлик одамлар марказга тездан хабар етқузуб, марказнинг мудофиа эҳтиётини кўрушига йўл очар эди. Менинг қасдим эса, марказга хабар бермасдан аввал кўққус босиб қолиш билан мудофиа тадбирларини олдирмаслик эди. Сўнгра довондаги йўлнинг торлиги ҳам қўшиннинг илдам юргузишига монёъ бўлур эди. Ҳатто қўшинни кечаси юргузиш ҳам хатарлиқдурки, дарёга юмалаб кетиш эҳтимоли ҳам бўлур эди. Шунинг учун тоғнинг орқасидан айланиб ўтишни маъқул топдим. Тездан қўшинга етак отларни тарқатдим, ҳар қачон, бир отга зўр келса, иккинчисини алмаштириш усули билан узоқ йўлни тездан юриб олишга қарор бердим. Шу вақтда қўшин ҳам тушуна бошлади, борадургон йўлнинг узоқлиги, бетўхтов юришлик, ҳатто истироҳат ва таом емоқга ҳам йўл қўйилмаслиги маълум эди. Фақат, етак отларни эгарлаб алмаштириб олишларига лойиқ озгина фурсат бермоқ лозимлигини мансабдорларга аңлатдим. Отларни тўйгазиб олиш учун бундай тез юриш вақтларида беда, сомон берилмас, фақат арпа, жүхори каби емларни илгаридан янчиб юмалоқ қилиб қўйилганини бериб, тездан отларни тўйгазиб олиш мумкин эди. Шу фурсат ичида аскарлар ҳам ором олишлари имкони бор эди. Мен Хуросонни кўрмасимдан илгари Мовароуннаҳр баҳорини оламда йўқ деб эътиқод қилар эдим. Хуросон баҳорини кўрганимда, Мовароуннаҳрдан ҳам гузал ерлар бор экан, деб бидим. Тоғ этакларидаги кўклам манзарасининг жамоли, кўллардаги сувларнинг сафолиги, жилгалардан тушиб турган оппоқ сувларнинг нағмаси менга бу манзараларни очиқ кўрсатар экан, ернинг чиройи, баҳор гулларининг ҳуснидан беҳад лаззатланар эдим. Намоз ўқиб булгунча тўхтаганимизда, атрофларни яхши кузатиб турмоқ учун пойлоқчиларга амр берар эдимки, ҳеч ким биздан илгари ўтиб кетмасин, ҳар қандай одам, ўткунчи бўлиб кўринса ҳам, йўл берманглар, қўшиндан орқада қолсин. Агар итоат қилмаса, ўлдиришларингизга ижозат, деган эдим. (*Бизнинг келиб турганимизни хабар қилмоқ учун чопарлар орқали ахбор бермоқлигига йўл қўймаслик лозим эди.*)

Жумъа куни эди. Юқори қишлоқ деган бир қасобага едик. У ерда бир масжид бор экан, лекин жамоат йўқ, жумъа ҳозирлиги ҳам йўқ эди. Бир одамдан: «Бу ерда руҳоний киши борми?» деб сўрадим. Ул одам бориб, бошида салласи бор бир

оқсоқол одамни бошлаб келди. Мен ундан бу қишлоқ халқи қайси динда эканлигини сўрадим. «Ҳаммаси мусулмон», деб жавоб берди. Мен айтдим: «Мусулмон бўлсалар, бугун жумъа бўлса, жумъа намозини жамоат билан ўқимайдиларми?» Имом суратида кўринган одам: «Уйларида ўқийдурлар», деди. Мен, бу одамнинг илмсиз жоҳиллигини тушундим эса-да, сўрадим: «Қуръон ўқийсанми?» Жавоб берди: «Бале, Қуръон ўқийман», деди. «Ундай бўлса, сен Қуръонни қироат қилсан, маъноларини билмайсан. Худои таоло Қуръонда «Жумъа» сураси билан жумъа кунини ва жумъа намозини таъриф этади. Ва: «Жума кунининг намози учун ишларингиз, тижоратларингизни ташлаб бориб жумъа намозини ўқинглар», дейдур. Уйда жумъа намозини буюрмагандур, ҳар ким жумъа намозига хилоф қилса, Қуръон ҳукмига бош тўлгоган буладур, Қуръон ҳукмига бош тўлгоганларни кофир деб ҳукм қилинадур. Сени жоҳил мулло бўлиб халқни алдаб юргонинг учун жазоламоқчи эдим, афу қилдим. Фақат эҳтиёт бўл, мулломан деб халқнинг пули билан ҳаёт кечирма, ҳаром еган бўласан. Муллолик, руҳонийлик кўринишда эмас, балки Қуръон илмини комил билиб, жамоатни Қуръон ҳукми билан идора қилишдадур. Ҳаёт учун лозим бўлган маош йўлини бошқадан қуриб олишинг керак. Халқнинг устига юк бўлишни ташла», деб насихат қилгандан кейин, хос муаззинларимга буюриб азон айтдирдим, ўзим имом бўлиб Жумъа намозини икки ракаат ўқидим, сўнгра йўлга тушдук.

Тоғни айланиб юриш билан йўл узайиб кетди. Бир кун пешин вақтларида Нишопурнинг шарқ тарафида воқеъ бир жилгага кирдим. Жилга буйида купгина халқ яшаб турар эди, уй-жойлар, зироат майдонлари бор эди. У ерда мавжуд турган бир неча карвон ҳам бор экан, қўшинни кўриб, Нишопурга қараб қочди. Орқадан уққа тутилган бўлсалар ҳам, улгандан бошқалари қочиб кетдилар. Бу ҳолда мен тезлик билан (*шаҳар дарвозасини банд қилиб олмасларидан илгари*) шаҳарга кирмогим керак эди. Жилга билан шаҳар орасидаги йўлда юриб турган аҳоли аскарларнинг тез юришига ҳеч имкон бермас, йўл четида бог-бўстонлар булгани учун уларнинг орасидан юрмоқ ҳам мумкин эмас эди. Мен Мовароуннаҳрнинг зироатига аҳамият бериб хийла обод қилган бўлсам ҳам, даштлар Нишопурнинг даштларича обод эмаслигига иқрор бўдим. Ҳолбуки, Нишопур деҳқонларини сув билан таъмин қиладургон дарёлар Самарқанд, Бухорода йўқ эди. Мен Жайхун дарёсидан сув чиқармоқ учун неча юзларча сув омборлар қилдириб сув чиқарган бўлсам, Нишопур деҳқонларининг сугориш манбаалари кузга чалинмас эди. Бу ҳақдаги ҳайронлигим Нишопурнинг маҳосирасидан кейин ойдинлашди. Буларнинг суйи қанотдан¹ таъминланар экан.

¹ Қанот — кориздур. Бунинг усули — тоғ этакларида бирин-кетин бир мунча қудуқ қавланади, қудуқлар сувларини бир-биридан ўтказиб, ер остида ариқ ташкил этили билан ер устига чиқарилади.

Нишопур жилгасида түрт минг икки юз ободлик бордур. Ҳар бирида бир қанотдан сув бўлса, жами түрт минг икки юз қанот оқиб турган бўладур.¹ Бизнинг Мовароуннаҳр улкаларида бу қанот усулини ижро қилиш имкони йўқдур. Чунки, қанот қозишайка тоғли минтақа бўлиши лозимдур. Бизнинг зироат минтақаларимиз тоғдан йироқдадур.

Мен кунботар вақтда Нишопурга етдим. Шаҳар дарвозаларини боғлиқ кўрдим. Дарвозани синдириб очиш учун текшириш юргиздим. Улар дарвозанинг ичидан тош териб қўйганликлари учун синдириш осон эмас эди. Дарвозалари берк бўлса ҳам, шаҳар халқига лозимлик эҳтиёт озуқаларининг тадбирини кўра олмадилар. Фақат шаҳар атрофидаги 4200 обод канд халқи аскар тўплаб шаҳардагиларга ёрдам бермасун, деб қишлоқларни ишғол қилишни буюрдим. Шу билан қишлоқ — шаҳарнинг алоқаси қатъ бўлди. Илгарида бобом Чингизнинг амри билан бир ўгли ва икки нафар муътаמיד сардори кўмондасида келиб Нишопур шаҳрида галаба қозонганларидан кейин қалъани бузиб ташлаган эдилар. У вақтдаги қалъа лойдан ясалган эди. Кейин Нишопур халқи янгидан қалъани тош билан бино қилган эдилар. Баъзи ерли одамлардан шаҳар қалъасининг пойдевори ҳақида суриштирганимда, унинг асоси ер тагидан 10 зирот тош билан ишлаб чиқилгани билинди. Мен бу қадар чуқурликда кавлаб пойдевор олишларига унча ишонгим келмас эди. Бироқ шаҳар атрофида турган дўнг-тепаларнинг пайдо бўлиб қолиши қалъа пойдеворидан чиққан туфроқларнинг исботи-далили эди. Нишопур шаҳри атрофида ҳандақ йўқлиги учун шаҳарга ҳамла қилиш осон кўринар эди. Лекин бу қадар мустаҳкам шаҳарни муҳосирада узоқ қолдириш аскарларнинг жиддийлигини кесиб, танбалликка алмаштириб қўйишдан ҳам ҳоли эмас эди. Аскарларга икки кун истироҳат берганимдан сўнг ўзим бошда туриб аскарни тамринга машғул бўлиб турдим. Бу машғулият орасида шаҳарни фатҳ қилиш учун текшириш ва тадбир кўришни ҳам унутмадим. Олган хабаримча, қалъанинг ости 10—12 зирот чуқурликдан тош билан ишлаб чиқилган бўлса, буни борут билан ҳам йиқитиб бўлмас эди. Шунинг учун шаҳарни фатҳ қилмоққа икки йўлдан бошқа чора ҳам йўқ эди. Бири: ҳисор (*истеҳком*) мудофаачиларига биддириб туриб ҳисорга тирмашиб чиқиш, иккинчиси эса, шаҳарни узоқ вақт муҳосирада тутиб, очликнинг зуридан таслим бўлмоқларини кутиш эди. Муҳосира билан кутиб туришнинг яна бир хатари бўлур эдики, шаҳар ичидан ташқарига очилган нақб йўллари ҳам бўлмоғи мумкиндур. Бу йўллар орқали ташқаридан ёрдам киргизиш, очлик ва бошқа заруратларини дафъ қилиш имконияти бўлур эди. Иккинчи тарафдан Нишопурга қарашли юрт-кентлар уюштиш йўли билан бизларга ҳар он зарба етказмоқ учун муқоваматга утмоқлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас эди. Шаҳарни фатҳ қилмоқнинг бутун шарт-

шароитларини кўздан кечурдим. Биринчи дафъа улароқ шаҳарга кирадургон сув манбаи бўлмиш қанотларни бузуб юбордим. Уч кун ўтиб, қишлоқ одамларини ҳашарга тўплаб, шаҳар теварагидаги баланд-балаңд чинор ва теракларни кестириб ёғочларидан истифода (*фойдаланиш*) этгудек ҳолга келтурдим. Атроф жавонибдан, ҳатто Тусдан ҳам дурадгорларни йиғиб келиб мутаҳаррик буржлар (*миноралар*) ясаттурдим. Мен маҳосирада турганларнинг қавм-қариндошларини ишлатиб турганимда, булар менинг зиддимда кичкина бўлса ҳам душманларча ҳаракат қилишлари ёки қилган ишларига ҳийла аралаштириб, истеъмол вақтида кутилган ишларни қилолмайдиган бўлиб қолишидан эҳтиётда бўлдим ва ҳунармандларга ҳам огоҳлик бериб турдимки, бошлари кетиб қолшини билдириб қўйдим. Ҳашарда ишлаб турган кўпчиликни емак-ичмак билан таъминлашни атрофдаги юрт-кент аҳолисига юкладим. Итоат қилмаган юртларга сарбозларимни юбориб, озуқа ва сигир-қўйларини ҳам ҳайдатиб келдим. Бир ҳафта ичида бир неча дона мутаҳаррик буржлар тайёрланди. Эмди у буржларни қалъага яқин олиб бориб, улардан қалъага ўтиш ёки бурждан туриб қалъадаги мудофаачиларга ўқ отиш, ҳатто шаҳар ичига ҳам тош отиб вайрон қилиш асбоби тайёрланган эди. Мутаҳаррик буржлардан қалъа устига аскар утказмоқ ҳам осон эмас эди. Бу хил ҳужумга чидамли, улимдан қўрқмайдургон одам бўлмаса, нариги тараф ҳам буларга дарҳол йўл бериб қўймайди. Бу хилда ишларни буюрса қила оладургонлардан қўшиним ичида «четон» деган бир халқдан бир даста сарбозим бор эди. Буларнинг асли Сибирига музлама ерлари халқларидандур. Одатлари ит гўштини хом ер эдилар. Буларни ит гўшти емоқдан манъ қилолган бўлсам ҳам, бошқа ҳар қандай гўштни хом емоқдан тўсолмадим. Фақат қўй гўшти, қўй ёғини еёлмас эдилар. Еб қолсалар, роҳатсиз бўлур эдилар. Аммо от гўштини бемалол ер эдилар. Урдуда (*лашкаргоҳ*) йиқилиб қолган отларни улар еб юборар эди. Мабодо сафарга чиқар вақтлари бўлса, от гўштини парчалаб, отининг терлиги остига қўйиб сақлар эдилар. Чунки отнинг баданидаги ҳарорат гўштни сацитмайди дер эдилар. Мен буларни мусулмон қилдим эса-да, намозларни араб тилида ўқитолмадим. Арабчага тиллари келмас эди. Шу сабабдан уз тилларида намоз ўқишларига фатво берганман. (*Изоҳ: бу фатво Амир Темурнинг хусусий назариясидир, бу зинҳор шаръий ҳукм деб ҳисобланмайди. — Мутаржим.*) Четонлар очликдан бошқа ҳеч нарсадан қўрқмас эдилар. Мен ҳам бу нуқталарига аҳамият берар эдим. Буларнинг ботириқликлари, журъатлари, менинг журъатим ва ботиригимдан кам эмас эди. Аммо ёш болалар каби ҳушсиз бўлур эдилар. Агар уларга бўйруқ берилмаса, ҳеч бир ишни қилишни билмас эдилар. Мутаҳаррик буржлардан биринчи дафъа ҳисорга кечирмоқ учун четонларни ихтиёр қилдим. Булар бурждан қалъага ўтиш билан бир қисми мудофаачиларга қарши урушади, бир қисми эса тездан шаҳар дарвозасини очишга уринади. Шунинг учун булар қаттиқ муқовамот қилур эдилар. Буларнинг бошла-

¹Амир Темурнинг бу ҳисобида бир оз мавҳумлик бор. Эронийларнинг узлари Нишопур жилгасининг қанотларини ўн икки минг дейдилар. — Марсел Брайвоң.

рига мағфар, устиларига хафтон кийдурдим. Қул-оёқларининг муҳофазаси учун ҳам қаттиқ нарсалар қўлландилар. Аслаҳаларидан бошқа гоз тумшук ҳам бердим. Агар шаҳар дарвозаси ичкари тарафдан тош-туфроқ билан маҳкамлаб ташланган бўлса, гоз тумшукни ишлатур эдилар. Буларнинг қалъага ўтишлари ҳамон бошқа буржда турган сарбозларимга палахмон билан қалъа устидаги мудофаачиларни уриб турмоққа буюрдим. Чунки палахмон тошлари яхши отилса уқ-ёйнинг ўқидан таъсирлироқ бўлур эди. Четонларга бошлиқ қилиб эндигина йигит бўлиб келиб турган ўғлим Жаҳонгирни тайинладим. Ўғлим кичик бўлса ҳам, уни икки нуқтада тажриба қилдурмогим лозим эди. Гарчи ўғлимга ҳарбий таълимларни ўргатган бўлсам ҳам, қалъаларга ҳужум қилишда ўзи танимаган бир қалъада турган ададсиз душманни кўриш билан ўлим бўйини олиб, ўзини титрак ва хавфлардан сақлашни ўргатиш бўлса, иккинчи назарияда, бутун мансабдорларим, сарбозларимга огоҳлик бўлур эдики, мен иродамга ўз ўғлимни ҳам фидо қилмоққа ҳозирдурман. Унга ҳам сарбозлар каби уруш кийимларини кийдирдим, сўнгра тубандагича йўл-йўриқ бердим: «Эй ўғлим, қалъага оёқ қўйганингдан кейин ўзингдан бошқа ҳеч бир одамга иттиқо қилма (*ёрдам кутма*), душман дарёсига чўмганингда ўзинг ўзингни мудофаа қил. Мен ҳам сенинг ва бошқаларнинг ёрдамлари учун узлуксиз ёрдам юбориб тураман», дедим. Бизнинг шиддатли ҳамламиз пешин намозидан кейин бошланди. Қалъа атрофига ўринлаштирилган барча буржлардан ўқ ва палахмон тош отиб қалъа мудофаачиларини шошдириш ҳамон четон сарбозлари ўғлим Жаҳонгир билан ҳисорга қадам қўйдилар. Қалъа устига ўтган кишиларим билан қалъадагилар ўртасида шиддатли уруш бўлди. Сарбозларим мудофаачиларни орқага суриб чекиндурмоққа муваффақ бўлдилар. Тездан шаҳар ичига тушмоққа ҳозирлик кўрдилар. Шу вақтда шаҳар мудофаачилари четон сарбозларидан бир мунчасини қалъа деворидан ерга ағдариб ташлаб ўлдирдилар. Бошқалари шаҳар ичига тушди. Дарҳол бир даста сарбозни уларнинг ёрдамига юбордим ва орқа-орқадан иккинчи, учинчи дасталарни ҳам йўладим. Ўзим ҳам отланиб ҳисор атрофидаги фаолиятларни, хусусан, буржлардаги сарбозлар қалъа устидагилар билан нечук урушиб турганига диққат қилиб турдим. Шу онда фикр қилдимки, мустаҳкам қалъаларни бузишда борутдан ҳам фойдаланиш лозим экан. Масалан, борутни кўзачаларга жойлаб осилтириб қўйилган пилликларга ўт туташтириб қалъага отилса, мудофаачиларни тездан шошириб қўйиш мумкин бўлишини дилдан ўтказдим ва бу фикримни Усмонли подшоҳи Йилдирим Бойазит билан Анқорада бўлган урушда амалга оширдим¹. Шу вақтда ҳаёлимдан яна бир иш ўтди. Масалан: Нишопурга тобеъ Хурсон иқлимларидан бўлган шаҳарларни Тус, Сабзавор, Асфаройи каби шаҳар халқлари муҳосирада қолганларнинг ёрдами

¹ Форсий мутаржим борут истеъмолини изоҳ этгандур. Буни Анқора уруши саҳифаларида ўқилур деб унинг изоҳи ташлаб кетилди.

учун бирор қадам ҳам кўтариб қўймадилар. Агар бу шаҳар халқлари кичик бўлса ҳам, кучлироқ қўшин тартиб бериб Нишопурга қараб юрганларида, менга шикаст беролмасалар ҳам, муҳосирадан қўл кўтариб шаҳар атрофидан узоққа сурилишимга сабаб бўлур эдилар. Сўнгра, Нишопур шаҳар ҳокимининг беақл, тадбирсиз, нолойиқ одам эканлигини пайқадим. Чунки у ўз шаҳрининг мудофааси ва менга зарар бериш учун бирорта манжаниқ (*палахмон*) ҳам тузатмади (*ишлатмади*). Агар у бир неча манжаниқ ясаб, сарбозларим устига ва буржда турган ўқчи ва ҳужумчиларга тош ёғдирса, биз учун хийла заҳмат бўлур эди. Яна бири — қаттиқ оғир ёғочлар ўртасидан узун даста ўрнатиб бир мунча сарбозларни унга вазифадор қилиб қўйса, ҳар қачон мутаҳаррик буржлар билан хасм (*душман*) сарбозлари қалъага ўтмоқчи бўлганда ўша дастани уларга қаратиб ҳаракат берсалар, ҳужумчи сарбозлар қалъа устидан ерга йиқилиб нобуд бўлаверарди. Нишопур ҳокими тарафидан бу василалар қўлланилмади. Фақат қалъа мудофаачилари қилич ва найза билан сарбозларимни қайтармоқ учун чолишар эдилар. Бунинг ўрнига, бир мунча увадаларни тўплаб, ёққа чилаб ўт қўйиб буржларимизга отсалар, буржларга ўт тутатишиб, сарбозлар буржни ташлаб қочар эдилар. Қочмасалар, куйиб кетар эдилар. Нишопур ҳокимининг ақлига бу тадбирлар кирмади. Ниҳоят аскарларим буржлар орқали қалъа устига ўтдилар. Ундан шаҳар ичига тушдилар. Юборган ёрдамларим ҳам етиб борди.

Эй менинг шарҳи ҳолимни ўқигувчилар, бугун уруш қўмондони бўлмасангиз, яна бир кун уруш қўмондони бўлсангиз керак. Шуни билиб қўйиш лозимки, ҳар вақт мустаҳкам қалъалардан бирини муҳосира қилсангиз, унга нақблар орқали ёки мен қўллаганимдек қалъа устидан шаҳарга кирмоқчи бўлсангиз, дастлаб кирадургон қисмларга қўшин ичидан тажрибали ботур кишиларни илгамоқ лозимдур. Чунки аскарларингиз илгари кўрмаган, вазиятини билмаган бир шаҳарга кирмоқдур. Бу қўйилган қадам гоятда хатарлидурки, юз мингларча кишилар турли салоҳларни тутган ҳолда аскарларингизни ўлдириб учунгина қасд қилибгина қолмай, хотунлар ҳам том устидан тош ташлаб ҳалок қилиш, зарба беришга ҳозир турадилар. Қўмондон ҳар қанча ботур бўлса ҳам, биринчи даста сарбозлар билан шаҳарга кирмасун. Чунки, ҳали номаълум бўлган бу шаҳарда туйқўсиз бир фалокатдан топилган ҳалокатга учраган қўшин бошлиғи бутунлай енгилди демақдур. Лашкар бошлигининг вафотидан кейин бошчисиз қолган аскарлар шаҳарни фатҳ қилолмагай. Қўшин бошлигининг улими билан сарбозларнинг кўнгиллари совуб, жиддийликни йўқотурлар. Бу — мақсадга етишолмасликнинг бир сабаби бўлур. Бундай урушда лашкар бошлиғи орқадан туриб бир даста сарбоз юборган бўлса, уларнинг орқасидан яна ёрдам дасталарини юбориб турмаса, ўз аскарларини Азроилнинг қўлига топширганидур. Чунки мудофаачилар аввалги даста устидан ғалаба қиладилар. Шаҳар дарвозасини очмоққа имкон бермайдилар.

Мен худди шу маҳалда уч даста ёрдамни орқа-орқадан четонларга йулладим. Узим қалъа атрофидаги мутаҳаррик буржларга яқин эдим. Нишопур шаҳрининг шарқий дарвозаси икки ёнига чолашган йигирма қадар бурждан сарбозларим тўхтовсиз ҳолда қалъа устига ўтмоқда эдилар. Шу йўл билан сарбозларимни шаҳарнинг ҳар жиҳатига йўлламоқ ҳам мумкин эди. Шаҳар ичига тушган сарбозларим шарқий дарвозани ичкари тарафдан очмоққа уринар экан, ичкаридаги шаҳар мудофаачилари бирлашиб туриб, бу қитъа устига солдириб қолмасун, деб туришиб турган аскарларимни шаҳарнинг ҳамма тарафидан ҳужум қилишга буюрдим. Биз Нишопур шаҳрининг шарқий дарвозасини очдик эса-да, мудофаачилар яна бир ҳужум билан беркитиб олишлари эҳтимоли бўлур эди, шунинг учун гарбий дарвозани ҳам очиб турмоқни лозим кўрдим. Ҳар икки дарвозага ташқари тарафдан ёрдам қўлларини юбордим, чунки гарб дарвозасига етган аскарлар йўлда бирорта муқовамага (*қаршиликка*) учрасалар, дарвозанинг очилиши имконсиз бўлур эди.

Шарқий дарвоза очилмай туриб мудофаачилар яхшигина урушуб тургон эдилар, дарвоза очилгондан кейин мудофаачиларга қўрқув туриб, ноумидликка учрадилар, бир мунчалари ўшал очилгон дарвозадан ташқарига қочмоқда эдилар, ҳаммалари ўлдурулди, қолгонлари омонлик талаб қила бошладилар. Қоронгулик тушмасданоқ гарб дарвозаси ҳам очилди. Аскарларга машъал ёндуруб кечаси билан урушни давом эттиришларига амр бердим, токи шу бир кечада уруш тамом бўлсун, мудофаачилар кечаси билан ўзларини тақвия (*кучлантириб*) қилиб, эрта билан яна бизга мазоҳим бўлмасликларини назарда тутдим. Уруш тонг отгунча давом этди. Кечаси олгон хабаримда ўғлум Жаҳонгирнинг тирик борлиги, енгил яраланганлиги хабарини англадим ва уни ўз вазифасини адо қилишда давом этмоққа ундадим, эр киши шундай маъракаларда синовдан ўтмас, лаёқат ҳосил қилолмайди.

Мен дунёдаги тамоми ҳунар, санъат ва адабга қойилдурман, бироқ бир эр киши учун урушни энг улуг ҳунар деб биламан. Оллоҳ таоло эр кишини ўз иззат-шарафи, ҳурматини сақлаш йўлида урушмоқ, тиришмоққа яратгандур. Ҳар киши ўлумдан қўрқуб урушолмас экан, худонинг эркин бандаларидан эмасдур, негаки уруш фитрий истеъдод ва вадиани илоҳийадур. Буни ҳар банда ўз вужудида тақвият бермай муҳмал кўюр экан, эрлар қаторига ўтмас. Мен ўғулларимни шу руҳда тарбияладим, қўллари қилич кўтаролгудек бўлиши ҳамон, уруш фанларини ургатмоқ учун устоз қўлига топширдим. Қолгонини шундай маъракаларда имтиҳон қилиб ўргатдим.

Тонг отгандин кейин уруш Нишопур ҳокимининг қўли боғлиқ ҳолда ҳузуримга келтуруш билан туғади. Нишопур ҳокими менга қараб: «Эй Темур, сиз фотиҳ бўлдингиз, мана, Нишопур шаҳри ўзингизники, аммо худонинг бандаларига раҳм қилинг, уларни ўлдурмақдан сарфи назар қилинг, бу шаҳар халқида гуноҳ йўқ, ҳамма гуноҳ мендадур», деди. Мен

айтдим: «Шаҳар халқи сенга ёр-йўлак бўлуб турди, лоақал шаҳар дарвозасини очишда ёрдам кўрсатиб қўймади. Мен эса бурж орқали шаҳарга кирмоққа мажбур бўлдим. Буларнинг ҳаммаси гуноҳга шерикдурлар». Нишопур ҳокими: «Эй амири жаҳонкушо, шаҳар халқи маъзурдурлар, менинг амрим билан дарвозаларни боғлаб, сизга қарши муқовамат қилдилар ва тўхтовсиз шаҳарга кирмогингизга монеъ бўлдилар, буларнинг ҳаммаси менинг гуноҳимдур, мени ўлдулинг, шаҳар халқининг қонини тўкмоқдан воз кечинг, хотин-болаларни асир қилиб олиб кетманг», деб ёлборди. Мен ундан: «Ёшинг қанчага борди?» деб сурадим. «Ёшим олтмишга борди», деб жавоб берди. «Ўғлунг борми?» деб сурадим. «Икки ўғлум бор, бири Шери Баҳром исминдадур, яна бири Шерзод исминдадур, иккиси ҳам сарбозларингиз қўлида ўлди», деди. Мен унга: «Ўғлунгнинг исмини Шер Баҳром деб галат қўйгансан, ҳеч ким Баҳромни шерга ташбия қилмайди (*ухшатмайди*). Агар Қизил Баҳром десанг, тўтри бўлур эди, чунки Баҳром қизил товлаб туради» дедим.¹

Нишопур ҳокими Амир Ҳусайн айтди: «Ўғлумнинг номи Шер Баҳром бўлсун, Қизил Баҳром бўлсун, ўлуб кетдилар». Мен: «Эй амир Ҳусайн, ўғулларингнинг ўлуми эвазига сенга раҳм қилинмайди, уларни хотиридан раҳм қилармукан, деб ўйлама», дедим. Амир Ҳусайн айтди: «Эй амир, сиз менга раҳм қилманг, шаҳар халқи раҳм қилинг, уларни кечиринг, шу қадар ўлганлари ҳам етар, қўйинг, қолгонлари тирик қолсун». Мен жавоб бердим: «Агар сен урушда фотиҳ бўлсанг, сарбозларимни ўлдурмасдан қўярмидинг?» Амир Ҳусайн айтди: «Бобларимиз урушда тошюрак раҳмсиз бўлмоқ, фотиҳлик қозонилгондан кейин эса, фугувват ва мурувватли бўлмоқ керак, деган эдилар». Мен қатъийлик билан айтдим: «Уруш усулидан мунҳариф (*ташқари чиқмайман*) бўлолмайман, менга қаршилик кўрсатган шаҳар халқи қатли ом бўлгусидур. Агар мен бу равишни тағйир (*ўзгартиш*) берур эканман, бошқа урушга мубодерат қилолмагайман, ҳар ким менинг муқобилимда қаттиқ турар экан, ўлдурулур, бошқа шаҳарлар ҳам билиб олсунки, ҳар қачон қушуним бир шаҳарнинг қалъаси ёнига борур экан, ўз ақл-хушларини топиб дарвозаларни боғламасунлар», дедим ва жаллодга топшуруб, бошини кесдирдим.

...Нишопурнинг тижорат омборларида шу қадар ажнос (*бойлик*) кўп эдики, уларни Мовароуннаҳрга ҳамал қилмоқлик учун барча атрофлардаги уловларни кира қилдук.

Одатим бўйича, уламои шуаро, ҳунармандларни ўлдурулма-син, деб амр бердим. Асир хотунларни сарбозларга тақсим қилиндикки, уруш билан фатҳ бўлган хотунларни жангда қат-

¹ Баҳром — миррих демақдур. Ориё қавми миррихни уруш мазҳари деб ақида қиладилар. Оврупаликлар ориёларни тақлид қилиб, урушнинг раббул-нави деб биладилар.

нашганларга ҳалол қилингандир¹. Нишопурдаги ажнос ва молларни Мовароуннаҳрга олиб кетиш, шаҳар қалъасини бузиб ташлаш ва маҳаллий идорага оид баъзи ишлар мени бир ой туриб қолмогимга сабаб бўлди. Бир ойдан кейин қолган ишларни ўтлум Жаҳонгирга топшуруб, ўзим Тусга жунадим. Тусда ҳеч ким бизнинг қаршимизга чиқиб муқовамат қилмади. Мен ҳам ҳеч кимга озор еткузмасдан шаҳарга қадам қўйдим. Тус халқи ҳам Нишопур халқи каби бошларига қалпоқ киймасдан салла ўрар эканлар. Баъзи мусулмон ўлкаларига, шу жумладан бизнинг Мовароуннаҳрга салла ўрамоқлик Хуросондан борганлиги маълум бўлади. Уғлим Умар Шайх мен билан бирга эди. Тус шаҳрининг одамлари бошларига салла ўраган, сўзлари ҳам арабча бўлганини кўруб таажжуб қилиб: «Бу ер Ҳижозми?» деб мендан сўради. Мен айтдим: «Ҳижозликлар салла ўрамайди, агар ул ерда салла ўраган бўлсалар, хуросонликдан тақлид бўлади. Қадимдан тортиб хуросонликлар сарпўшт учун салла ўраб одат қилгандурлар. Аммо араб тилида сўзлашлари арабларнинг Хуросондаги тасаллўтларидан ёдгордир». Дарҳақиқат, Тус умуман араб тилида сўзлашар эди. Фақат хос ва донишманд кишилар форс тилида сўзлашур эдилар. Уларнинг билимли кишилари наздимга келганда мен форсий ҳам арабий сўзлаганимни кўриб таажжуб қилишдилар. Донишмандлар орасида Имом (*Улут имом лекин асло Абу Ҳанифа ила чалкаштирилмасин*) лақабли бир киши ҳам бор эди. Унинг исмига лойиқ илми ҳам бормукин, деган умид билан илмий баҳс қилишдик. Мен ундан: «Ҳаммамиз мусулмондурмиз, намозларимизда сураи «Фотиҳа» ўқиймиз, сиз ҳам ўқисангиз керак?» дедим. Имом: «Бу — бадиҳиятларданку (*исботга муҳтож бўлмаган*), албатта ўқилади», деди. Мен давом этиб: «Бу сурадаги Оллоҳи таолонинг сифатларидан бири «Малики ямиддин»дур, шунинг маънисини нима?» деб сўрадим. Жавоб бердики: «Дин кунининг молики» деганидур!» деди. Мен айтдим: «Мени бир авом одам сифатида ҳисоблаб, «дин кунининг молики» деганининг маъносини шарҳ қилиб бергин». Имом: «Бу ояти сано сураи «Алҳамду»да маъноси равшандур, шарҳ ва тафсирга ҳожат йўқ», деди. Мен яна такрор савол бердим: «Мен унинг маъносини билмайман, менга тафсир қилиб бергин!» Имом жим бўлиб қолди. Сўнгра унга айтдим: «Оятдаги «дин» калимаси «жазо» маъносини беради, яъни, Оллоҳ таоло жазо кунининг эгаси дегани бўлур. Бу жазо куниди ҳар ким аъмолига яраша савоб ёки итобага (*қийноқ*) сазовор бўлади, жазо кунининг узунлиги ҳам ҳудудсиздур. Офтоб чиқиб ботмас, жазо кунининг вақти Оллоҳ таолога маълумдур, узга зот билмас». Имом менинг сўзларимдан ҳайрон қолиб: «Эй Амир

¹ Уқувчиларимиз эҳсос қилладурлар, Темур ислом аҳкомларини ўз таъбирича истинбот қилмоқдадур. Қуръони Каримда мусулмонлар ҳарбий кофурлар билан жиҳод қилган вақтларида ҳарбий кофурлар хотунларини канизликка олишлари мукиндур, деб айтилган бўлур, Худованди карим бу амрида мушрикларга тавжиян бурюгандир. Тавҳидий мазоҳаб пайравлари — яҳудий, исавийлар ҳам бундан мустаснодир. Қуръонда бу мавзуда яна бошқа хабар йўқдур. Темур шунчалар олим ва бохабар була туриб, муваҳид ва мусулмон Нишопур халқини мушрик, ҳарбий кофурлар қаторида қарор бергандур. (Форсий мутаржим.)

Темур, бу қадар доноликни қандай касб қилдингиз, устозингиз нечук маърифатли одам эканки, сизни бу қадар билимли тарбия қилибдур? Эй Амир, сиздан рижо қиламан, мени шогирдликка қабул қилсангиз, сизга шогирд бўлиш шарафига ноъил бўлсам», деди. Мен айтдим: «Мовароуннаҳрда менинг устозларим кўлдур, ҳаммадан улут ва қудратлироғи Қуръони Каримдур. Мен Қуръонни ёд олганимда бошқалар каби тиловат қилиб утавермадим, ҳар бир оятнинг маъносини билиб, сўнгра иккинчи оятга ўтдим. Мен ҳаётим борича бир марди майдон — уруш кишиси бўлиб ўтурман». Имом афсус қилиб: «Эсиз, менга таълим беришга фурсатингиз йўқ, мен эса камоли хурсандлик билан шогирдингиз бўлмоқни талаб қилар эдим», деди.

Менинг Хуросонга келишимда уч нуқта бор эди, бири Нишопур тасарруфи, иккинчиси Сабзавор тасарруфи, учунчиси Бушравия шаҳрини кўрмоқ эди. Бушравия халқининг аҳли илмиги, донишмандлари ҳам пешона тери тўқуб маош ўтқузиши каби таърифларни илгарироғда зикр этиб эдим. Мен Тус шаҳрида икки ҳафта ўтқуздим. Сабзаворни тасарруф қилмоқ учун кўчмоқчи эдим, бироқ ёшлигимдан тортиб шеърларини ўқуб юрган Фирдавсийнинг Тусда дафн этилгани хотирамдан кечди.

Унинг вафотида рофъазийлик (*бир мазҳаб*) шухрати борлиги учун мусулмонларнинг қабристонига кўмдургаи қўйишмаганмиш, деб эшитардим. Бу сўзларни таҳқиқ қилмоқ учун унинг қабрини кўрмоқчи бўлдим.

Мусулмонлар тарафидан мувофиқаёт бўлмоғи учун ўз боғига¹ дафн қилган эмишлар, деган сўзларнинг рост-ёлгонини билмак учун Сабзаворга ҳаракат қилишдан илгари Фирдавсийнинг боғини кўрганни бордим. У ерда боғдан ҳеч бир асар кўзимга кўринмади. Фақат ўтлар кўкариб ётган бир вайрона эди, ердан бир озгина кўтарилиб турган тупроқ тўдасини «шул Фирдавсийнинг қабри» деб курсатишди. Вайрон бўлиб ётган қабрни Тус халқи бирорта тош қўйиб белгилаб қўймаганлиги, агар рофъазий бўлса ҳам, улут шoirнинг қабри бундай матрук (*ташлаб қўйилган*) ва маҳжур қолиши мени бир хийла хаёлотга олиб кетди. Дарҳол амр қилдимки, қабрнинг устига тош териб, қабр эканлигини билдириб қўйгайлар. Токи қабр танулик бўлиб тургай. Ҳали харобада эдим, юз-кўзини чанг босган чопар отдан тушиб менга қараб югуруб келди, кўлтуғидан бир мактуб чақариб менга узатди. Мен чопарни таниган эдим, илгаридан тортиб чопарлик қилиб келган истиқоматли одам эди. «Келишинг қаердан? Бетўхтов йул босдингми?» деб сўрадим. Чопар қисқача қилиб: «Самарқанддан чиққанимдан буён отдан тушмай этиб келдим», деди. «Номани сенга ким берган эди?» деб сўрадим. «Шер Баҳодир», деб жавоб берди. Шер Баҳодир

¹ Рофъазий — яъни, шиа. Баъзи ривоятларга қараганда, Фирдавсийни кофирликда айблаганлар. Шунинг ҳам айтиб ўтмоқ керакки, Фирдавсийнинг мусулмонлар қабристонига қўйилмаганининг илмати ҳар хил ривоятларга мутаккийдур. У ривоятларнинг ҳаммаси саҳиҳ бўлмаса керак, қадим одатларга кура баъзи кишилар жасадини ўз уйлари — ўз боғларига дафн қилмоқни таржиҳ (хоҳлар) қилур эдилар. Фирдавсий ҳам ўз уйига ёки боғига дафн қилмоқни васият қилган бўлгай. (Форсий мутаржим.)

мен тарафдан Самарқандга ҳоким тайинланган киши эди, номани очиб ўқудим. Номада: «Улугвор амир Амир Темурга! Обисукун орқасида воқеъ бўлган ўлкаларнинг подшоҳи Тўхтамиш деган одам катта бир қўшун тартиб бериб, Мовароуннаҳрни тасарруф қилмоқ қасдида йўлга тушган эмиш, ўзим унинг муқоваматига ҳозирлик кўрган бўлсам ҳам, сизнинг бу ерда ҳозир бўлмогингизнинг таъсири ортуқроқ бўлмай, деб тушунман. Арзимни қабул қилиб, тезроқ Мовароуннаҳрда бўлмогингизни кутаман», деб ёзган эди.

Мен бу вақтгача Тўхтамиш номини эшитмаган эдим. У ким эмиш? Қайси мамлакат подшоҳи эмиш? Обисукун дарёсининг орқасида ўлкалар кўбдур. Уларнинг қайси бирининг ҳокими бўлмай? Инсон ўз кўзи билан кўрмаса, бу ўлка одамларини тахмин билан ажратиш бўлмас.

Чопардан «Тўхтамиш деган ким?» деб сурадим. Чопар айтди: «Мен ҳам Тўхтамишнинг ким эканини билмасман, аммо сизнинг мамлакатларингизни тасарруф қилмоқ қасдида йўлга чиққан эмиш, йўлда ҳам унга тобеъ қўшин, сарбозлари кўринмади. Мен Самарқанддан чиққанимда унинг қўшинлари пойтахт туфроғига эришмаган эди», деди. Шер Баҳодирнинг мактубини ўқугондан кейин Бушравияга юришни тўхтатдим, сарбозлардан уч минг нафар яровликларини айлариб, ўзум бирга ўша кўни Мовароуннаҳрда жўнадим. Қолган аскарлар қўшинга тобеъ ашёларни йиғиштириб, орқадан етиб боришларини тайин эдим. Мен Мовароуннаҳрда борганимдан кейин ижозатда турган аскарларни йиғиб, мунаазам (*тартиблик*) бир қўшун тартиб бергунча, орқада қолганлар ҳам етишиб борар эди.

Йўлда тезлик билан юрдим. Фақат етак отларни алмаштириб олгунча бир оз тўхташ эдик. Узоқ йўлларда отларни едуриб сугормоқ ҳам тажрибалар билан собит бўлгон усулда юргизилди. Масалан, тинмай йўл юрган отларни тўдириб сугормоқ қорнининг оғриб қолишига сабаб бўлади. Ўтлатмоқ учун наволар (*ем бутазнинг янчиб юмалоглангани*)дан бир кеча-кундузга икки юмалоги кифоя қиладур. Ҳар икки-уч кунда отларни ялангочлаб, бирон соат даштга қўйиб берилади. Ҳайвон тупроққа юмалаш билан ҳордигини қўрададур. Шу йўсинда Тусдан чиқиб Марвга етиб келдик, ул ерда: «Тўхтамиш қайтибдур», деб эшитдим.

Ва Тўхтамишни Русия жанубида воқеъ бўлгон Қримнинг бошлиқ бекаларидан эмиш, деб эшитдим. Бир оз отлик кишилари билан илгор қилиб Мовароуннаҳрда келган экан, Шер Баҳодирнинг унинг муқобаласига қўшин тайёрлаб турганини эшитиб, қайтиб кетибдур. Мен ўз ҳўаудимга журъат билан лашкар тартиб келиб ҳўжум қиладурган кишининг қандоқ бир киши эканлигини билмоқ қасдида бўлсам ҳам, ўша вақтнинг фасли Қримга бормоқ учун мусоид эмас эди. Русия мамлакати совуқ иқлимдан бўлгани учун қўшин билан Қримга етиб бориб, урушни тутатиб қайтгунимча қишнинг шиддати фурсат бермас эди. Шунинг учун Тўхтамишга адаб бермоқни кейинга қўйдим.

Давоми келгуси сонда.

Назм

Гулчеҳра РАҲИМОВА

КИМНИНГДИР ЙЎЛИГА КЎЗ ТУТИБ ИЛҲАҚ

* * *

*Умид омон чиқди минг талвасадан,
Кафтида оловни ҳовучлаган жон.
...Қайтиб гап юборманг кўк дарвозадан,
Бу оқшом меники, сим-сиёҳ ҳижрон.*

*Исмсиз дард тунга берар тасалли,
Қуриган кўзёшлар — мунгли нигоҳлар.
Укинч ва изтироб — бари меники,
Уксиган дилдаги кўринмас доғлар.*

*Ям-яшил бу боғлар қалб кўзёшидан,
Мақонда кўнимсиз маконсиз туйғу.
Ўтказар бу оқшом ишқни бошидан,
Музга айланмаган вужуд бор-йўги,*

*Қара, доғ бор ҳатто кўкдаги ойда,
Ўфқ жони ҳалак бўлолмай суюқ.
...Сақланган экан бахт кўринмас жойда,
Бу оқшом меники сим-сиёҳ, куюқ.*

* * *

*Томчилар кўзингга пешонангдан шўр,
Кўриб буни гамлар ойга қочади.
...Бир зум тин олишга, юрак, имкон бер,
Кўзларим ич-ичдан йиғлаб чарчади.*

*Нечун мужмал ишга бошларим боғли,
Юрса-да бу оёқ етган ергача.
Кўндек юзим сўлгин, юрагим доғли
Ёниб кетяпман то Маҳшаргача.*

*Бу вужуд қарахт — рашқни гижимлаган,
Бевақт хазон бўлган гуллаган дарахт.*

...Дарди, гами билан қалбга сигмаган,
Очилмаган бахт — мен, сен ҳам бир — бебахт.

* * *

Бир қарич пастга сен туша олмайсан,
Осилган дорларинг баланд бўйингдан.
Хувиллаган ўйга бош суқолмайсан,
Тополмай хатони менинг ўйимдан.

Қаргагин, қарғишга лойиқ бу тақдир,
Келмаса кутганинг-кўз тикканингда.
...Эсла ҳеч бўлмаса ойда, йилда бир,
Алданиб яшашдан зерикканингда.

Ҳақкинг бор, ёш тўкма, мен ҳам чексам ҳам,
Бу тил шак келтирган бахтсизлигингга.
...Айланиб-ўргилиб ёмон бўлсанг ҳам,
Кўниккан бу юрак «яхшилигингга...»

* * *

Пок умидлар — топталган ниҳол,
Гунчалардек кўз очмас ёху.
...Овғингга йиқилдим беҳол,
Учолмаган ярадор оху.

Ёруғ дунё гўё тор қафас,
Сени бахтнинг нафаси ютган.
Юз ўгирган ёт юраккамас,
Оғирлигим ўз қалбимга тан.

Менсиз доғда қоляпти армон,
Қалбни рашкнинг тилидан османг.
...Ерга кирсам, бир кун кўкараман,
Гуллар, мен-чун сиз аза очманг.

* * *

Ён деса, бир умр ўтда ёнардим,
Билсам ҳам ўткинчи саболигимни.
Бахтнинг ёлғизлигин мен тан олардим,
Тан олсам гуллардек зеболигимни.

Ўлиш ҳам дунёда яшашдек муҳим,
Қилмай ўйлар сени умрингдек заҳак.
...Елғиз ҳурлар билан қовушар рўҳим,
Кимнингдир йўлига кўз тутиб илҳақ.

Тўрткул.

КЎКСИМНИ ТЎЛДИРАР БИР ХУШБЎЙ НАСИМ

* * *

Майли, сен билмайсан, жоним, билмайсан,
Меним бу девона канглумда не бор.
Қароринг қайда деб, ёринг қайда деб,
Сени сўраб келар мендан ҳар баҳор.

Мен айтгим, аҳдлари улуг малика
Сузларидан қайтмас, ҳеч қачон қайтмас.
Бундоқ назокатли, бундоқ ширин кун,
Йиглайдиган пайтмас, ноумид пайтмас.

Ҳижронлар ҳеч бўлиб дориломонда,
Кўксимни тўлдирад бир хушбўй насим.
Севги ўлмас экан, биз ҳам ўлмаймиз,
Бу дунё, у дунё бирмиз, ўлмасим.

Табиат ҳам бизлар тарафда, билсанг,
Интизор кунларинг уфқлари ол.
Сочларингни хўплаб ичмоқ қасдида
Бу шаҳри Қўқондан кетолмас шамол...

* * *

Яхши осмон, яхши осмон,
Булутларинг кучиб кетдилар,
Мени кут деб, йигламагин деб,
Кўзёшларим ичиб кетдилар.

Офтоб-энам илиб чиққан кун,
Соғинганим билиб чиққан кун,
Бойчечаклар кулиб чиққан кун,
Қиш ғамлари учиб кетдилар.

Гулдураклар келди, қувондим,
Қир-адирлар ёндилар, ёндим,
Анҳорларга исёнлар солдим,
Жилгалар ҳам чўчиб кетдилар.

Дилда ҳайрат, жонимда чақин,
Сурадим мен ҳаётдан ҳақим,
Кимлар яшаб армонда, тагин
Армонларин кучиб кетдилар.

Баҳор келди, кунлар айланди,
Не шоирлар яйраб-сайранди,

Ёзганлари кушга айланди,
Узлари ҳам учиб кетдилар...

Сен ҳам энди ғамларинг ташла,
Юртга келган турналар дастлаб
Бошинг узра куйлади пастлаб,
Бор гуноҳинг кечиб кетдилар.

* * *

Тунлар бедор кечмас шундоқ, аслида,
Уйлама, ғамгузор кунлар ҳам бекор.
Сенинг туғёнларинг интиҳосида,
Менинг туғёнларим интиҳоси бор.
Кун келар кечиккан баҳорга ўшаб,
Ўксик кангулни ҳам фароғат йўқлар.
Қувонасан энди, йиглайсан қақшаб,
Инграйди жонингда ўлмаган ўқлар...

Алдаб кўйди мени бу шамол,
Келтирдим деб сочларинг мушқин.
Энди кечар кунларим ёмон,
Энди хушнуд юрмоғим мушкул.
Адо қилсин, майли, чидай, бас,
Ўлдирса ҳам топталган туйғу.
Энди умрим оддий умрмас,
Шамолларнинг муножоти у.

* * *

Кўкда булут уйин бошлар паллалар,
Оқ ёмғир ҳидини туяр далалар.
Шамоллардан қўрқма, болам, кулмасин
Қирда қувалашиб юрган лолалар...

Фаргона.

Ўктам ОШИМ

ҒАЗАЛАР

Ишқор

Ушал дам ўлкада, майли, хоҳи қиш, хоҳ аёз ўлғай,
Сени бир бора курсам, бас, дилимда мингта ёз ўлғай.

Узинг боис, қаро ерни туташтиргум самоларга,
Етар шавқим, руҳим кўкка, магар лутфинг бир оз ўлғай.

Магарким, илтифотсизсан, меҳрсизсан, нажотсизсан,
Қулар устунларим бирдан, қиёссиз инқироз ўлғай.

Санам, қатра қаҳр, жабринг буюк уммон билан тенгдир,
Висолинг қанча мул ўлсин, менинг-чун шунча оз ўлғай.

Ўлиб сенга фидо юз бор, тирилсам қайтадин шунча,
Кейин жон топмасам ҳамки, фидолик менда боз ўлғай.

Келиб кўрсин сени, чарҳда навозиш топмаган ҳар дил,
Жаҳонда қай малак ҳусни юзингдек дилнавоз ўлғай?!

...Буриб юз қиблага қай кун, сигинмоқ истаса кангул,
Анинг-чун Каъбаю сочинг, румолинг жойнамоз ўлғай.

Бу дунё бебаҳо гарчи, бироқ мангу туюлғай қалб,
Ошиқ Ўктам учун сендан бу қандай имтиёз ўлғай?!

Ишқ бағни

Мунгли роҳим бунча олис бўлмаса дилдор қадар,
Васли онинг юксак улмиш Ҳақдаги дийдор қадар.

Воҳ, унинг канглу туташмиш коинотга тоғ мисол,
Воҳ, менинг канглум-чи чўкмиш, нурга ташна гор қадар.

Шундоқ ул олдимдадир гоҳ, етмоғим лекин маҳол,
Мисли бул яқин масофа бандадин жаббор қадар.

Гоҳ кўришдин сермадорман, ҳажридин гоҳ хастаҳол,
Не қадамдур, соғ одамдин жон берур бемор қадар?!

Ишқин иқрорига минг бор битта умрим етгаю,
Мингта умрим бўлса етмас, бори бир инкор қадар.

Осса эрди, гар тавалло айласам, соч дориға,
Мен ила Машраб қувониб боргай эрди дор қадар.

Шунча сўйдим, дил ёришга етмади лек журъатим,
Ошиқ Ўктам кучи етгай ўзидин ашъор қадар.

Шарҳи ҳол

Сенга ишқим дилга сигмас, айни шу дунёча бор,
Шиддати вақт янглиғ учқур, чарчамас дарёча бор.

Мен замон Мажнунидирман, лек сенинг лутфинг қани,
Гарчи ҳуснинг Қайсга куйган меҳрибон Лайлоча бор.

Шунчалар ҳам илтифотинг танқис ўлғайму, ахир,
Пайқашимча, бул жиҳатдин ул фақат анқоча бор.

Бўлмасин олдинда, майли, ҳурматим ошиқсифат,
Лек, у на оддий танишу, на-да бир ошноча бор.

«Ё, худо!» деб, васлинг истаб, интилиб ҳеч етмадим,
Тутган ўрнинг арши аъло устида иллоча бор.

*Майли, васлинг нокарамдур, нетди боқсанг бир қиё,
Бир нигоҳинг менга тангри айлаган имоча бор.*

*Ушбу дам, танг ҳолда Уктам қотди буткул лол бўлиб,
Улки қулликка равомас, суйгани подшоча бор.*

Ҳижрон дарди

*Чарх аро ҳеч бир кишининг бағри мендек қон эмас,
Чун менингдек кўргани ҳеч муттасил ҳижрон эмас.*

*Бу не қисмат, не балолик, ким беишқ — шодмон эрур,
Соҳиби ишқ менман, аммо, лутфи ҳеч эҳсон эмас.*

*Беқадр ўлганда қадрим, воз кечай андин десам,
Ер каби ҳеч бир малакнинг таърифи дoston эмас.*

*Менки, мезбонлик қилурман, келса, юз йил чарх уриб,
Лек ғариб кулбамга ул-чи бир кеча меҳмон эмас.*

*Англлар эрди ул париваш, солса канглумга назар,
Ҳеч юракда ларзаи ишқ, бул каби вулқон эмас.*

*Шу сабаб ишқ бирла доим кўида мен хору зор,
Бул жувонмарг тақдиримга, ёзугим посбон эмас.*

*Ҳақ калом бу, менга доир дарду армон олдида,
Ўзгаларнинг қайғу дарди, дард эмас, армон эмас.*

*Гоҳ тўлиб кетганда канглум, дил ёриб сўзлай десам,
Ҳатто дардим тингламоқ, Мажнунга ҳам осон эмас.*

*Чекса ҳам Уктам аламлар, ёр уйидин кечмади,
Ким, унинг наздида ишқсиз — кас эмас, инсон эмас.*

Пахтакор тумани.

Ҳожиакбар Ислои Шайх

Туташ оламлар

Роман¹

Дуои саломлар ила гаройиб каромат соҳибалари опа-сингил Мунира, Маъмура ва Марғуба Дадажон қизларига бағишланади.

Муаллиф

Инсон нур ва зулумат барзаҳи — чегарасидур, шул сабаб ани тонг ёғдусига менгзаюрлар. Инсон зоти моддиондин, моддий дунё талаблари ва сифатлариндин айру тушмай туриб, Мутлақ Рухга етишмоғи мумкин эрмас. Рух ила вужуд, кунгил ва ақл орасида мангу кураш борадир. Рух бул курашда моддийликни таниш, Ҳақ асрорига қошиф бўлмоқ учун хизмат қилдира олса, ул буюклик мартабасини эгаллагон ҳамда Поклик тахтида ўтиргон Адолат ва Ҳикмат шоҳи — комил инсон руҳига айланадир.

Шайх Фаридиддин АТТОР

Рутубатли қиш музларини эритиб, бутун юрт ҳудудлари қатори, кўхна Тошкентнинг Ҳазрати Имом даҳасига ҳам баҳор кириб келган бўлса-да, кечалари ҳамон совуқ, этни жунжиқтирувчи шамоллар тинмайди. Кундузлари шаҳарни оппоқ ва қуюқ туман чулғаб олади-да, тушга яқин гушангадан энди чиқиб келган соҳибжамол келинчақдай бўлиб қуёш юз очади. Аммо бу қувонч ҳам узоққа чўзилмайди, сал ўтмай, чехрасига яна қорамтир булутлар парда тортиб, қор аралаш ёмғир севалай бошлади. Кейин тезда оқшом чўқади-да, шаҳарнинг эски кўчалари ва синч уйларида бирин-кетин чироқлар милтиллади.

Ана шундай файзсиз оқшомларнинг бирида Баҳром Шайх отанинг кўк дарвозали шинам ҳовлисида гаройиб ҳодиса юз берди. Уртаси мевазор ва супа этаги гулзор ҳовлининг уч тарафига қурилган синч уйларнинг сул томонидаги уймакорлик усулида гул солинган ҳаворанг эшиклардан бири аста қия очилиб, икки ёшлар чама-

¹ Ёзувчи Ҳожиакбар Ислои Шайхнинг ушбу асарида гайриоддий хислатларга эга булган кишиларнинг мураккаб тақдири қаламга олинган. Асарнинг айрим ёблари билан танишасиз.

сидаги гулли чит кўйлак кийган ялангоёқ қизча энтак-тентак юриб чиқди-да, зина сари интилди. Пиллапоядан ерга тушиб олган, ҳали эриб улгурмаган қор устидан кетди. Дарвоза яқинидан кўшни ҳовлига ариқча оқиб ўтар, унинг сатҳи ҳалиям юпқа муз қатлами билан қопланган эди. Дарвоза тарафга интилган қизча ана шу ариқча қулади-ю, бирон сас ҳам чиқаришга улгурмай, муз остига тушиб кетди...

Орадан олти-етти сония вақт ўтгач, ҳовлининг ён томонидаги ошхона эшиги очилиб, ундан битта қилиб ўрилган узун сочи тақими-га тушган, ҳомиладорликдан қорни бироз дўппайган ёш жувон чиқди-да, айвонга қараб шошилди. Эшикни очиқ кургач, югуриб уйга кирди.

— Назира! — деб қичқирди у ичкарини олазarak кўздан кечираркан. — Ҳой, Назира!.. Вой, шурим! Кучага чиқиб кетибди шекилли?! — дея хитоб қилдию «Назира-а!.. Назира-ювв!..» — деб бақирганича ташқарига отилди.

Дарвоза яқинида беихтиёр тўхтаб қолди. Вожаб, ариқчадан сал бериди оппоқ салла ўраган, оқ ҳарир чопон кийган баланд буйли мўсафид қизчасини кутарганча ёш жувонга гинаомуз тикилиб турарди. Унинг ўсиқ қошлари остидаги катта-катта кўзларида кишининг вужудини жимирлатиб юборувчи аллақандай сирли бир ифода бор эди.

— Мана, қизим, — деди оқсоқол, майин хуш овозда, қизчани узатаркан. — Назирангиз ариқча тушиб кетибди.

Бирдан узига келган жувон қизчасига отилди, уни мўсафиднинг қўлидан юлқилаб олдию уйга югурди.

— Вой шўрим! — дерди у йўл-йўлакай, азбаройи ҳовлиқанидан нафаси бўзгига тикилиб. — Вой, қизгинам!.. Узи касалдан бошинг чиқмаётувди. Энди шугина етмаётувди сенга!..

Уйга учиб кириб, қизчасини шоша-пиша ечинтирди. Хўл танасини сочиқ билан артиб, кийимларини алмаштирди. Кейин кўрпага буркаб ташлади. Ажабо, қизча худди ҳеч нима курмагандай кўзлари очиқ, кулимсираб ётар, на йиғлар, на инграр эди. Боз устига, туйқусдан, бурро-бурро қилиб:

— Ойи, Шайх Тоҳир бувамга «рахмат» ҳам айтмадингиз-а! — деб қолса бўладими! Жувоннинг эсхонаси чиқиб кетди. Яна ташқарига югурди. Лекин ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Устига устак, ариқ яқинидаги юпқа қор қатлами устида узининг изларигина бўлиб, мўсафиднинг изидан асар ҳам қолмаганди. Аёл дарвоза тарафга чопди, бир табақали эшикни очиб, кучага қаради. Кучада ҳам зог йўқ эди.

Уйга қайтиб кирди-ю, қизчасига ҳайрат ва хавотир аралаш тикилди.

— Нега ҳовлига чиқдинг? — деди у ҳадик аралаш койиниб. — Утган кунигина «Тез ёрдам» чақириб, иситмангни зўрга тушурувдик...

— Ойи, мен энди бошқа касал бўлмайман! — деди Назира яна бурро-бурро қилиб. Азбаройи ҳайратга тушганидан жувоннинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. — Шайх Тоҳир бувам шундай дедилар.

— У ким узи? — суради аёл, тили зўрга калимага келиб.

— Вой, билмайсизми? У киши еттинчи аждодимиз, чўнг бувам бўладилар-да! Боягина келиб кетдилар-ку!

Қизчанинг онаси энди нима дейишга ҳам ҳайрон, унга худди савдойилардек тикиларкан, беихтиёр дудукланди:

— У кишини... қ...қаердан... т-танийсан?

— Илгари танимас эдим, боя танишдик, — жавоб берди Назира ҳамон буш келмай.

— Гапиришни ҳам... с-сенга ўша... Шайх буванг ўргатдиларми?

— Йўқ, улар, сен яхши, соғлом қиз бўлиб ўсишинг керак, энди доим сендан хабар олиб тураман, дегандилар, ўз-ўзимдан: «Раҳмат, буважон!» — деб юбордим. Кейин сизга ҳам ўзимдан ўзим гапира кетдим.

— Ё тавба! — деди онаси негадир, бирдан қорнини ушлаганча.

— Қорнингизда синглим қимирляпти, — деди Назира онасини бешбаттар таажжубга солиб, — унга бувам Наргиза деб исм қўйишни айтдилар. Кейин яна бир қиз курар экансиз. Уни дадам Нафиса деб атайдилар. Биз жуда аҳил уч опа-сингил бўлиб етишарканмиз. Кейин кучирик бошланаркан.

— Кучирик?..

— Синов. Бизни улар каттароқ бўлганимизда, ун йил мобайнида синовдан ўтказишар экан.

— Уларинг... ким?

— Осмондагилар-да.

Қизчасининг гап-сузларидан тамомила ўзини йўқотган ёш жувон унга ҳайрат ичра термулар, паршонлиги дақиқа сайин ортарди. Шу аснода яна Назира гап қотди:

— Бувам жума намозидан қайтдилар, ҳозир дарвозадан кириб келяптилар. Эшикни очинг.

Аёл беихтиёр дераза томон интилиб, гулдор пардани тортидю хосхоналарига ўтиб кетаётган қайнотасини кўриб, оёқларидан мадор кетди. Қизчасининг:

— Энди мен ухлайман, ойи, сиз бориб ошхонадаги юмушларингизни қилаверинг, — деган овози худди олис-олислардан эшитилгандай туюлди.

Хориждаги ҳаёт

Назира ариқчага тушиб кетиб, уни «аллақандай мўсафид» кутқариб қолган кундан эътиборан Баҳром Шайх отанинг хонадонини тинчимай қолди.

Бу йўлда шайхлар сулоласи аслида гаройиб тарихга эга эди. 1920 йилларда Баҳром Шайх отанинг падары-бузруквори Фулом Шайх бува қулоқ деб эълон қилиниб, қатагонга учраган ва Сибирга жунатилиш арафасида эди. Охир-оқибат у катта маблағлар сарфлаб, бир кечадаёқ акаси Икром шанг-зун¹ истиқомат қиладиган Қошгарга қочиб кетишга муваффақ бўлди. Орадан уч йил ўтгач, уй-жой қилиб тижорат ишларини йўлга қўйгач, оиласини кўчириб олиб келганди. Орадан йиллар ўтгач, Хитой Халқ жумҳуриятида ҳам уч қарич ҳаракат² авж олиб, бойлар, жумладан, Икром шанг-зун ва унинг укаси Фулом Шайх бува ҳам қамоққа олинган ва шу-шу бедарак йўқолган эдилар. Унинг хотини ва учта қизи, энди балоғат ёшига етган катта ўгли Баҳром Шайхнинг қарамоғида қолишганди. Хитойда ҳам бошланган тўс-туполон кўпчилик қариндош-уруғлари Шўролар мамлакатида қолиб кетган бу кичик оиланинг бошига кўп кулфатлар солди. Усмир ёшиданоқ оила боқиш ҳаракатида ўлиб-тирила бошлаган Баҳром Шайх на бир илм, на бир бойлик орттира олди. У Тошкентда яшаётганларида, отасининг қистови билан Ҳаз-

¹ Шанг-зун — ХХЖда «ижроқўм раиси» деган маънода ишлатилади.

² Уч қарич ҳаракат — ХХЖдаги инқилобий ҳаракат турларидан.

рати Имомдаги диний мадрасада таҳсил куриб; имом-хатиблик даражасини олишга эришганди, холос.

Катта буваси Тилла Шайх бир вақтлар Тошкентнинг йирик бойларидан булгани, шаҳарда ўз маблағлари ҳисобидан бешта мачит курдиргани, айни вақтда у таниқли диний уламо ўтгани ҳақида отасидан кўп антиқа ҳикоялар эшитганди. Отасининг бир ҳикояси сира ёдидан чиқмайди. Буваси Тилла Шайх шаҳарда мачитлар куришга жазм қилиб, диния идорасига мурожаат этибди. Уламолар: «Сиз бир бойсиз, холос. Мачит куришга маънавий ҳуқуқингиз йўқ», — деб ишга рухсат беришмабди. Шунда буваси эски ҳужжатлар, қадимий китоблар ва қўлёзмаларни титкилаб, ўз қавми томирларининг мозийда утган авлиёлардан бўлмиш Шайх Тоҳир, Шайх Хожа Асрор валий ҳамда Аҳмад Яссавий шаҳараларига бориб туташувини исботлаб берган ва шундан кейингина эзгу ниятини амалга оширган экан. Ҳазрати Имомдаги Тилла Шайх мачити бувасидан ёрқин хотира сифатида ҳозир ҳам мағрур қад ростлаб турибди. Отаси яна бир қизиқ воқеани кўп эсларди. Кунларнинг бирида бувасини кўролмайдиган ҳасадгўй ҳамсоялари: «Фалон куни Тилла Шайх бой элга ош бераёпти», — деб бутун вилоятга гап тарқатиб, хабар юборишган. Оқибатда унинг Ҳазрати Имомдаги дангиллама ҳовлисига ўша куни Бўстонлиқ, Бекобод, Тўйтепа каби туманлару касабалардан юзлаб одамлар ёпириб кела бошлаган. Лекин бундан буваси саросимага тушмаган, йигирма чоқли қўйини сўйдириб, бир неча юз пуд гуруч дамлаттирган ва дастурхон ёзиб, зудлик билан халққа ош тортирган экан.

Шундай улуг одамларнинг фарзандлари муҳтожликда хору зор кун кечириётганидан Баҳром Шайхнинг онаси — муштипар Мукамбархон ая чексиз ғам-қайғуга ботар, узун кечалари болаларидан яширинча хўнғ-хўнғ йиглаб чиқарди.

Баҳром Шайх Қошғарда аввалига бир неча йил юк ташувчи бўлиб ишлади. Кейин савдо соҳасида омадини синаб кўрди. Ишлари сира юришавермагач, далада йилқи боқишга киришди. Уша йиллари Шўролар мамлакатига Улуг Ватан уруши бошланган, Шўро лашкарлари отларга жуда катта эҳтиёж сезаётганди. Хитой ҳукумати халққа мурожаат қилиб, кимнинг урушга яроқли отлари бўлса, чегарада қўшни дўст мамлакат вакилларига бемалол сотиши мумкинлигига ижозат берди. Баҳром Шайх яйловда ёзи билан йилқи боқар ва отларининг семирлиб етилганларини қишга яқин чегарага ҳайдаб келиб, Шўро вакилларига ватанпарварлик туйғулари, киндик қони тўкилган она тупроққа чексиз муҳаббати боис арзон нарҳда сотар эди. Шу тариқа баҳоли қудрат оиласини тебратиб юрди. Лекин бу «омади» ҳам узоққа чўзилмади. Йилқи боқа бошлаганига уч йил ҳам тўлмай, ҳукумат маъмурлари уни хусусий мулкчиликни суистеъмол қилиб, контрабанда ишлари билан шуғулланаётганликда айблашди ва ишини судга оширишди. Шунда Мукамбархон ая Тошкентдан яширинча олиб келиб тишининг қавагида асраётган озгина тилла ва дуру жавоҳир иш берди. Маъмурларнинг озгини «мойлаб», қамоқдан қутулиб қолди.

Бирмунча вақт ишсиз қолган Баҳром Шайх транспорт соҳасига утиб ишлаб бошлади. Тошкентда туришганида, отасининг «Газик» машинаси бўлиб, уни унча-мунча ҳайдашни ўрганиб олганди. Бир ойлик ҳайдовчилик курсини тугатди-ю, мошина ҳайдай бошлади. Ана шундан кейингина ишлари бир оз юришгандай бўлди. У энди «Газик»ка тўлдириб мол ортиб, шаҳарма-шаҳар юрар, кутара савдосотиқ ишлари билан шуғулланиб, бир неча қоп пул билан қайтиб келарди. Баҳром Шайх табиатига кўра виждонли, бегубор ва ти-

ришқоқ йигит эди. Ўзича машиналарни мустақил ўрганиб, тажрибада синаб, бу соҳада анча-мунча билим орттирди. Тадбиркорлик қобилиятини ҳам ҳисобга олишиб, бир неча йилдан кейин уни транспорт корхонасининг муҳандиси, сўнгра бошлиғи лавозимига тайинлашди.

Кунларнинг бирида маҳаллий шароитга анча мослашиб, узини тутиб олган Мукамбархон ая ўғлини ҳузурига чақириб, гапни узоқдан бошлади:

— Ўғлим, худога минг қатла шукр, рўзгоримизни анча бутлаб олдик. Сингилларинг Муяссар, Муқаддас, Мушаррафхонлар ҳам анча буйлари етиб, кўзга кўриниб қолишди. Шариятга кўра, дунёга келган ҳар бир одам ўзидан зуриёт қолдириши керак. Бу ёғи энди орзу-ҳавасни ҳам ўйласак, чакки бўлмасди.

Гап ўзига бориб тақалишини хаёлига келтирмаган Баҳром Шайх даб-дурустандан:

— Муяссарни бу йил турмушга бера қолайлик, — деди соддадиллик билан. — Совчилар келишяпти шекилли.

— Совчилар-ку, келиб туришибди. Лекин мен... — Мукамбархон ая бир зум муғомбирлик билан сукутда қолди-да, гапида давом этди: — узим совчи бўлсам, дегандим.

— Узим совчи бўлсам?... — гапнинг индаллосини энди тушунган Баҳром Шайх қизариб кетди. Кейин негадир тили зурга айланиб, қўшимча қилди: — Мен бу ҳақда... сира уйламаган эканман.

— Тушуниб турибман. Кеча-кундуз иш билан бандсан. Бошинг ёстикқа теғди дегунча, чарчаб ухлаб қоласан. Бу хусусда қачон ҳам уйлай олардинг. Лекин, ўғлим, бари бир... кўз остингга олганинг бордир?

Баҳром Шайх онаси билан бу мавзуда биринчи гаплашиши эмасми, ёш боладан бешбаттар қизариб, елкасини қисди.

— Узингдан қолар гап йўқ, раҳматли буваларинг эл-юртда обрў-эйтибор қозонган авлиёмонанд одамлар бўлишган. Бизнинг оилага тушадиган келин ҳам шунга муносиб бўлиши керак.

— Сиз айтаётган киз бу жойларда анқонинг уруғидир-ов, ойи? — деди Баҳром Шайх беихтиёр кулимсираб.

— Кулма, ўғлим, Худога минг қатла шукр, унчалик эмас. Урумчи шаҳрида Саййидазимбойнинг муҳожир авлодлари истиқомат қилишади. Саййидазимбой кимлигини эшитгансан. Тошканнинг манаман деган елпарвар, тадбиркор, ўқимишли бойлари сирасидан. Отаси Бухоро амирлигининг Қоратегин деган жойидан келиб, Тошқанда мўким яшаб қолган. Шуларнинг авлодидан Мунаввар исмли бир киз бор экан. Айтишларича, ўзиям исми жисмига монанд, қадди-қомати тикмачоқдек, соқибжамол, оқила эмиш. Ана шу бизга муносиб келин бўлиши мумкин.

Баҳром Шайх бошини қўйи солганча, сукутга ботди. У Мунаввар исмини эшитиши биланоқ ичидан зил кетган, азбаройи ҳаяжонга тушганидан тили калимага келмай, тез-тез нафас ола бошлаганди. У шаҳарма-шаҳар мошина ҳайдаб, савдо-сотик билан шуғулланиб юрган кезларида Урумчида тошкентлик Саид Карим ота исмли бир бой билан иттифоқо учрашиб қолган, узининг кимлигини суриштириб билгач, уйига бошлаб бориб, ҳамма молларини кутарасига солиб олган ва роса меҳмон қилганди. Ушанда ички-ташқи дангиллама ҳовлида ўн саккиз ёшлар атрофидаги юзи сугта чайилгандай тиниқ, яноғида қоп-қора холи бор сўксурдай сулув бир киз хизмат қилиб юрган, отаси унга: «Мунаввархон, уни олиб келинг», «она кизим, буни олиб келинг», дея бот-бот иш буюрган, йигит эса, унинг ўзини илк бор кўрган заҳотиёқ кўнғироқ овозда охудай ҳур-

каклик ила «Ассалому-алайкум!» деганида юраги «жиз» этиб кетганди. Ушанда Саид Карим ота билан у ёқ-бу ёқдан анча гаплашишган, мезбон Баҳром Шайхнинг отаси ва бувалари ҳақида куп яхши гапларни айтиб, йигитнинг қалбини ифтихорга тўлдирган эди.

Баҳром Шайхнинг хаёлини яна онасининг вазмин ва насиҳатомуз оҳангдаги гаплари бўлди:

— Нима дейсан, ўғлим? Жуда яхши одамлар. Агар мен совчи бўлиб борсам, улар йўқ дейишмайдди.

Йигит ҳам вазминлик билан:

— Узингиз биласиз, ойижон, — деб жавоб қайтарди-да, қипқизариб кетган юзини тескари бурди.

Хуллас, кўп ўтмай тўй ҳам бўлди. Орадан яна бир неча йил ўтгач, Шуро Иттифоқида урушдан кейинги оғир иқтисодий тикланиш йиллари бошланган, қўшимча ишчи кучларига катта эҳтиёж туғилган эди. Шунинг учунми, Шуролар ҳукумати хориждаги солиқ фуқарола-рига мурожаат қилиб, ўз юртларига қайтишларига рухсат берди.

Кошгарда яшаган йиллари Мукамбархон ая, унинг оиласи ва муҳожир юртдошлари ҳамиша она-Ватанга чексиз соғинч ҳисси билан яшаган, радиодан бирор ўзбекча куй-қўшиқ эшитиб қолишса ҳам юрак-бағирлари эзилиб, кўзлари жикқа ёшга туларди. Ватанга қайтиш мумкинлиги ҳақидаги хушxabардан Баҳром Шайхнинг бутун вужуди жунбушга келди.

Боболар каромати

Кўк дуппи кийиб, мошгуруч соқоли ёйсимон шаклда бир текис тарашланган, барваста қоматли Баҳром Шайх ота дастурхон ёзиглик хонтахта юқорисида ҳаворанг болишга ёнбошлаб ўтирганча қаршисига омонат тиз чўккан келинини савол-жавобга тутган сари, ҳайрат ва таажжуби тобора ортиб борарди. Дилбархоннинг саросима ва хавотирга тўла гапларидан шундай хулоса ясаш мумкин эдики, келини ва неварасининг кўзига энг катта буваларидан бири кўриниб, у ҳатто Назирани улимдан сақлаб қолган. Бу етмагандек, сира тили чиқмаётган невараси шундан кейин ўз-ўзидан бурро-бурро гапириб кетган. Айни вақтда Дилбархоннинг яна иккита қиз кўришинию тагин алланималарни башорат қилган.

Баҳром Шайх ота дастурхондаги ҳозиргина пахта гулли пиёлага келини кўйган кўк чойдан бир хўплади-да:

— Майли, қизим, — деди атайин хотиржам оҳангда, — сиз ишларингизни қилаверинг. Назира уйгонганида мени чақирарсиз, ўзим бориб кўраман. Ойингиз ҳам тутулиб қолди, кичик холангиз тўй бошлаган-ку, шунинг ташвишида юрибди. Ҳали-замон келиб қолса, яна маслаҳатлашармиз.

Бир соат ичидаёқ ранги синиқиб қолган Дилбархон аста ўрнидан турди-да, ташқарига йўналди.

Баҳром Шайх ота мошгуруч соқолини тутамлаганича, ўйга чўмди. «Ё тавба, — хаёлидан кечирди у ўйчан нигоҳини рўпарадаги бир нуқтага қадаганича, — бу не савдо бўлди?» Шунча умр кўриб, шунча дунё кезиб, бунақасини у биринчи бор эшитиши. Тўғри, отаси унга болалигида катта бувалари Тилла Шайх ва Шайх Хожа Асрор валии ҳақида анча-мунча афсона ва ривоятларни гапириб берганди. Улар худди кечагидай ҳали-ҳануз ёдида.

Жуда катта ер-мулк, юз минглаб мол, кўй-кўзи ва йилқи эгаси бўлган, Мовароуннахр деб аталмиш қадимий буюк мамлакатда қудратли подшолардан ҳам юқориқоқ обрў-эътибор ва мавқега эришган, улуг ва муътабар шоирлару буюк давлат арбоблари «Пирим»

деб ихлос кўйган Шайх Хожа Асрор ислом динининг йирик намояндаларидан бири бўлиши билан бирга илм ва дин аҳли томонидан «Валий» унвонига бежиз мушарраф этилмаган эди.

Шайх Хожа Асрор ҳассасини ерга бир уриб қуппа-қуруқ жойдан сув чиқарар, соҳирлик каромати кўрсатар, яъни ҳаво очиқлигида булут чиқариб ёмғир ёғдира олар, ариқдаги сувларни афсун йули билан тескари оқизар, одамларни дуохонлик воситасида куп касалликлардан фориғ этиш қобилиятига эга эди. Ҳатто у бир марта туркий халқларнинг уч подшоши ўз лашкарлари билан қиргинбарот жанг бошлаш учун юзма-юз келишганда, шошилиңк жанг майдонига етиб борибди-да, подшоларни шундай ҳолатга солибдики, натижада улар кўзларидан шашқатор ёш оқизиб, бир-бирларидан узр сўрашибди ва қўшинларини қайтариб олиб кетишибди.

Тилла Шайх буваси ҳақидаги отасидан эшитган ривоятлар ҳам жуда қизиқ.

Кунларнинг бирида бувасининг ҳузурига нотаниш бир одам ташриф буюриб:

— Шайх ота, буй етган қизим йўқолиб қолди.— дебди йиғлағудай бир аҳволда,— уч кун аввал дугонамникига бориб келаман, деб чиқиб кетган экан, шу-шу қайтмади. Қидирмаган жойимиз қолмади.

Тилла Шайх бува дунг пешонасини тириштириб, нотаниш меҳмонга синчков тикиларкан:

— Уйингиз қаерда? — деб сўрабди.

— Самарқанд дарвозада.

— Қизингиз дугонасиникига бормабдими?

— Йўқ, бормабди.

— Унинг исми нима?

— Муслима.

— Неча ёшда?

— Бу йил ун еттига тўлади.

Шундан кейин буваси кўзларини юмганча, тасбеҳ ўғира бошлабди. Бир неча дақиқадан кейин алланималарни шивирлаб, юзига фотиҳа тортибди-да, меҳмонга яна синчковлик билан тикилиб:

— Хавотир олманг, қизингиз тирик, — дебди бирмунча ташвишли оҳангда. — Уни севиб қолган бир йигит олиб қочиб кетибди. Аввал совчи кўйган экан, сиз кўнмабсиз.

— У ҳозир қаерда экан? — сўрабди нотаниш кимса нафаси бўғзига тиқилғудай аҳволда ҳовлиқиб.

— Сирдарёдан ўтилиши билан унғ тарафда қадимий қишлоқ бор. Номи ёдимда йўқ, шу қишлоқни қоқ ёриб ўтган тошкўчанинғ ёқасида бир кўк эшик бор. Қизингиз ана шу уйда.

Нотаниш меҳмон азбаройи суюниб кетганидан кўлини фотиҳага кутарибди:

— Илоё, умрингиздан барака топинг, Шайх ота! Агар қизимни эсон-омон қайтариб келолсам, уни сиздай улуг зотга назр қилганим бўлсин. Ўзим ҳам бутун умр хизматингизни уташ ҳавасидаман...

— Ҳожати йўқ, — дебди Тилла Шайх бува хотиржам оҳангда. — Лекин қизингизни ўша йигитга бермай, чакки қилибсиз. Ҳалиям кеч эмас. Улар икковлон бир-бирларини ёқтиришади. Бизни тўйга айтишни унутмасангиз, бас.

— Сиздай табарруқ ҳазратнинг айтганини бажо келтириш бу фақирингиз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Худо хоҳласа, тўйни бошлаганим бўлсин!..

Шундай қилиб, ҳалиги нотаниш одам уч кундан кейин оғзи қулоғида, яна бувасининг ҳузурига келган ва унга етти букилиб

таъзим қилганча, ташаккурлар айта-айта тўйга таклиф этиб кетган экан.

Раҳматли бувалари билан боғлиқ бунақа гаройиб афсона ва ривоятларни Баҳром Шайх ота дадаси ва уларни билган бошқа қари-қартанглардан кўп эшитганди. Лекин афсона бари бир афсона-да. Ҳар бир тарихий шахснинг мураккаб ҳаёт йўли афсона ва ривоятлар туманига чулганаркан, уларга турли ҳаёлий уйдирмалар, чўпчаклар кўшилиб-чатилиб кетиши, муболага «либоси» ила ўралиши табиий, албатта. Лекин ҳар қандай афсона замирида ҳақиқат зарралари яширинганки, уша аждодлари чинакам ута ноёб хислат соҳиблари бўлишгани, ҳарҳолда, эҳтимолдан узоқ эмас...

Ҳазрати Имомдаги катта хонадонлардан бирининг соҳиби совиб қолган кўк чойдан тагин бир хўплади-да, яна ўйчанроқ қиёфага кирди.

У ҳолда нега буваларидан ноёб қобилият суяк суриб ўзига — Баҳром Шайхга утмаган? Эки бунга чет элда, мусофирликда тортган кўпдан-кўп азоб-уқубатлари монелик қилдими? Ё бу хислатлар биз ҳали англаб етмаган маълум қонуният асосида бир неча авлодда бир қарра намоен бўлармикин?

Баҳром Шайх отанинг қуюқ қошлари бирдан чимирилиб, кўзлари чарақлаб кетгандай бўлди. Қошғарда юз берган бир гайриоддий воқеа ногаҳон унинг ёдига тушганди. Нега бу ҳақда илгари сира ўйламаган экан?

Урумчи билан Хутан шаҳарларининг орасида анча баланд тоғ йўли, довон бор. Ушанда ҳайдовчилик қилиб шаҳарма-шаҳар қатнаган кезлари эди, довоннинг қоқ ўртасига етиб келишганда, бирдан мотор худди сувга тушган чўғдай «пис» этиб учди-қолди. Машинани йўлнинг чеккасига қўйиб, ўзи тенги ҳамроҳи билан капотни очиб, у ёқ-бу ёғини текшира бошлашди. Аксига олиб, қоронги тушиб қолган, ҳеч нарса аниқлаб олишмади. Тоғ йўлида машиналар қатнови айтарли тинган, битта-яримтадан маслаҳат олиш ҳам амримаҳол эди.

Улар бир соат кутишди, икки соат кутишди, лекин чор атрофда зог ҳам учмас, ҳеч кимдан дарак йўқ эди. Сукутга ботган сокин осмон кўйнида аллақачон чарақлаб юлдузлар кўз очган, бутун водийни нурафшон нурларига йўғирган тўлин ой навбатдаги тоғ силсиласининг ортига яшириниш тараддудида эди. Бир томон осмон ўпган тоғ, қоронғида у эртақлардаги улкан девдай ваҳимали кўринади. Иккинчи томонга қарасанг, кўзинг тиниб кетадиган чуқур жарлик. Пастда, жар тубида буралиб-эшилиб оқаётган сой ой нурида жимирлаб кўзга ташланади.

— Оббо, роса Худо урди-ку, — деди шериги асабийлашиб.

Шу пайт уларнинг олдида пастдан чиқиб келаётган бир оқсоқол кўринди. Унинг бир қўлида ҳасса, бошига оқ салла ўраган, соқоли кўксига тушади. Нимасидир отаси Гулом Шайхни эслатади... Негадир саросимага тушган йигитлар дарров салом беришди.

— Ваалайкум ассалом, — деди мўсафид ёшига монанд бўлмаган бардам овозда. — Нима гап, машиналаринг бузилиб қолдими? Ким ҳайдовчи? Қани, уринга ўтиринг-чи. Ўт олдириг. Олмаяпти. Ичда бир сими узилиб кетган-ку?

Мўсафид шундай дея маслаҳатлар бериб йўлида давом этган, йигитларнинг: «Шошмай туриг, ота, мошинани тузатсақ, олиб бориб кўямиз», — деганларига қарамай: «Раҳмат, мен манзилимга келдим ҳисоб», — дея ҳассасини дўқиллатганча довон ошиб, олга жилганди.

Улар ўн дақиқа ичидаёқ симни улаб, ўт олдиришгач, тезда йўлга отланишди. Баҳром Шайх йўлда мўсафидни ола кетамиз, дея машинани атайин секин ҳайдади. Ажабо, у ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Бир томони ваҳимали осилар тикка қоялар, иккинчи томони тубсиз жарлик булган кимсасиз йўлда на бир қишлоқ ва на бир овлоқ қулба бор эди. Атрофга олазарақ тикилганча бир соатдан зиёд йўл босишганда ҳам ҳеч кимдан дарак бўлмади. Аввало етмиш-саксонга бориб қолган оқсоқолнинг уша вақтларда ўта камёб мошинанинг ички ашқол-дашқолини ҳам билиши уларни ҳайратга солганди. Хуш, ушанда ота қаёққа гойиб бўлиши мумкин эди? Булар Баҳром Шайх учун ҳали-ҳануз жумбоқлигича қолганди.

Ташқарида келинининг кутилмаганда қўрқув ва саросима аралаш:

— Дода! Дода-а! — деб бақираётгани унинг ҳаёлини жойига келтирди.

Нотинч хонадон

Шу заҳоти тарақлаб эшик очилиб, остонада азбаройи даҳшатга тушганидан кўзлари олайиб кетган келини пайдо бўлди. Баҳром Шайх ота шошилич ўрнидан тураркан:

— Тинчликми, қизим? Яна нима гап? — деб суради хавотирда.

Дилбархоннинг юзи қийшайиб:

— Дода, неварангиз шайтонлаб қолди! — деди-ю, мук тушиб йиғлаб юборди.

Баҳром Шайх ота Назира ётган хонага кирди-ю: «Ё раббим!» — деганча жойида қоққан қозикдай туриб қолди. Неварасининг кўзлари олайиб кетган, оғзидан кўпик чиқариб, алланамалар дея алаҳсиради. Ота унинг:

— Шайх бувам... ҳозир кетдилар... Яхшилар... қўриқчим... Ҳали яна... келаман, дедилар... Эсиз... эсим... тилим!.. — деган гапларинигина англай олди, холос...

Баҳром Шайх ота узини қўлга олиб, неварасининг тепасига ўтди-да, пешонасига кафтини босиб кўрди. Иситмаси йўқ эди. «Ё тавба, восвос эмасмикин ишқилиб?» — ҳаёлидан ўтказди у, ўз ўйидан ўзи ваҳимага тушиб. Суяк суриб унга ҳам ўтибди-да, десанг, ота аждодларидан — падари бузруквори томонидан ҳам, волидаи шафиқаси тарафидан ҳам — бирортасининг руҳий хасталикка чалинганини эслолмайди. Бу не ҳўл бўлди?

— Ошхонада мошкичири қилаётгандим, — деди Дилбархон йиғламсираб. — Бирдан қизим қичқираётганини эшитиб, югуриб кирсам, аҳвол шу. Нуқул, «Шайх бувам келдилар, Шайх бувам келдилар!» — деб алаҳсираяпти. Кўзлари бежо. Уша кўзига кўринган... бува, англашимча, энди ҳозирча яна гапиролмай қолсан, дебди шекилли, нуқул: «Эсиз, тилим!» — деб бақиради.

Баҳром Шайх ота невараси ётган каравот ёнидаги курсига ўтириб, қўлларини юзига тортиб фотиҳа қилди-да:

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳим... — дея Қуръони шарифдан оятлар ўқишга тушиб кетди. Кейин тагин юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди. Назира энди алаҳсирашдан тухтаб, пича узига кела бошлагандай эди. Лекин бирдан у бувасига таънали тикилиб:

— Йўқ, йўқ! У... бувам!.. — деди-да, негадир ҳолсизланиб кўзларини юмди. Бундан баттар хавотири ортган Баҳром Шайх ота кўксига туфлаб, эшикка йўналаркан, келинига мурожаат қилди.

— Сиз энди уни ёлғиз қолдирманг, қизим, кўз-қулоқ бўлиб ту-

ринг, мен ҳозир дўхтур қақриб келаман. Эрингизнинг ҳам ишдан қайтадиган вақти бўлди...

Баҳром Шайх ота маҳаллада «Ниначи дўхтур» деб ном чиқарган табибни бошлаб келганида, хонадон аҳли жамулжам бўлиб, хавотир ва саросимага тушган хотини Мунаввархон билан ўгли Асадбек қизчанинг атрофида гирдикапалак эди. Дилбархон ҳам кетма-кет кириб келди.

Дўхтур гудакни анча синчиклаб текширди. Дарров ташхис қўйишга шошилмади. У бир неча йил Тибетда халқ таъобати усуллари бўйича таҳсил олган, утмиш ва ҳозирги замон тиббиётидан бохабар, саводли одам эди.

— Қизча билан боғлиқ воқеаларни ҳозирги фан изоҳлаб беришга ожиз, — деди у ниҳоят қулоғига текилган фонендоскопини қўлига оларкан. — Уйлашимча, у биз ҳали англаб етмаган йўл билан руҳлар ила мулоқотга кирган. Бунинг қанчалик яхши ёки ёмонлиги ҳақида бир нарса деёлмайман. Лекин келажақда гаройиб ҳислат соҳибаси бўлиб етишуви эҳтимолдан холи эмас. Уни жуда эҳтиётлаш, авайлаб тарбиялаш керак. Ҳозирча яхши бир дуохон мулла топиб, эскичасига ўқитишни маслаҳат бераман. Шу замон шифокорларига курсатишнинг фойдаси йўқ. Улар қизчани ё руҳий касалга чиқаришади, ё бошқа бирор нотўғри ташхис қўйиб, ичини кимёвий дори-дармонларга тўлдиришади...

Дўхтур кетгач, Баҳром Шайх отанинг умр йулдоши Мунаввархон ая йиғламсираб гап бошлади:

— Бечора қизгинага энди шу дард бор эканми? Шу шурликнинг ёзуғи нима эканки, сира боши касалдан чиқмайди?..

— Кўпам қайғуришдан фойда йўқ, — деди Баҳром Шайх ота босиқлик ила. — Ҳозирроқ ўқийдиган одам топиш керак. Гуручариқда Гулшодабону деган бир дуохон, башоратчи аёл яшайди, деб эшитувдим, — хонадон соҳибни энди қизининг тепасида ранги докадай оқариб, ҳайкалдай қотган ўғлига юзланди, — Асадбой, иккаламиз зумда овқатланиб, ўшаникига бориб келамиз.

Ота-бола Дилбархон олиб келган сопол лагандаги мошкичиридан нари-бери тамадди қилган бўлиши-да, кўчага шошилишди...

Гулшодабону эллик ёшлар атрофидаги, оқ-сарикдан келган, катта-катта қора кўзлари ниҳоятда сермаъно, хушқомат аёл экан, Назиранинг тепасига келиб, бирров синчиков нигоҳ ташлади-ю, шу заҳоти фикрини айтди:

— Қизчангизнинг одамлари бор экан... Йўқ... бир эмас, иккита одами бор экан! Иккаласи ҳам... — башоратчи аёл кўзларини беҳол ётган гудакка маъноли қадаганча бир зум уйчан қиёфага кирди-да, гапида давом этди: — мўсафид. Соқоллари оппоқ... юзларидан нур ёғилиб турибди...

— Вой, тўппа-тўғри топдингиз! — хавотир аралаш хитоб қилди Дилбархон узини тутиб туролмай. — Аввал бизга Шайх Тохир бува қуриндилар, кейин у: «Шайх бувамни кўряпман», — деб роса алаҳсиради.

— Демак, тўғри топибман, — ёқимли кулимсираб, бошини маъноли силкиди башоратчи аёл.

— Улар неварамизга бирор зарар етказмасмикин ишқилиб? — сўради Мунаввархон ая дуохон аёлга кўрқув аралаш тикиларкан, титроқ бармоқлари билан бошидаги оқ румолини тўғрилаб.

Гулшодабону яна қизчага синчиков текилди.

— Йўқ, уларнинг нияти яхши. Жуда яхши...

Агар Назира билан боғлиқ гаройиб воқеалардан беҳабар бў-

лишганда башоратчининг гапларига Баҳром Шайх ота хонадони аъзоларининг бирортаси ҳам ишонмаган бўларди. Ҳозир эса, аксинча, ҳаммалари унга дафъатан кучли бир сеҳргарга дуч келгандай лол қолиб тикилишарди.

— Нималар бўлаётганига заррача тушунган бўлсам, улай агар, — дея энди гапга Асад аралашди. У одатда жуда кам гапирар, лекин гапирганда ҳам писанда қилиб, чўрт кесиб қўя қолар эди.

— Опажон, сиздан илтимос, нима қилсангиз ҳам шу қизимни тузатиб беринг! Узи тўрт йил деганда фарзанд кўрганмиз. Бутун умр хизматингизда бўлман. Ёрдам беринг, жон опа!..

Гулшодабону энгил бош ирғаб, келинга мурожаат қилди:

— Синглим, бўлмаса сиз менга қизингизнинг баъзи кийимларини ўраб берсангиз, кўйлаги, жулоблари... аталаси, кулчаларидан ҳам қўшинг. Кечаси билан ўқиб чиқаман. Уч кун ўқисам, қизингиз анча узинга келиб қолади. Ҳозир эса, уни қўлингизга олиб, қаршимга утиринг. Яқинроқ... мана, шундай.

Гулшодабону кўзларини юмиб, қафтларини ёзганча юзига фотиҳа тортиди-да, кейин уларни Назиранинг устидан муаллақ юргизаркан, алланамалар деб шивирлай бошлади. У бот-бот «куф-суф!» дея қизчага нафасини уфурар, кейин яна сирли тарзда шивирлашда давом этарди. Маънисиз нигоҳини рўпарасидаги гаройиб аёлдан узмаётган қизча анча тинчиб қолган, лекин муолажа амалидан бирор ижобий таъсир олаётгани аниқ сезилмас эди.

— Танасини ушлаб кўринг, қизиган бўлиши керак, — деди Гулшодабону келинга негадир овозини пасайтириб.

Дилбархон қизчасининг қўллари, буйнини ушлаб кўрди-ю, ҳайратдан қичқириб юбораёзди.

— Вой, дэмолдай қизиб кетибди-ку!..

— Яхши, яхши, — деди Гулшодабону яна ўша овозда унинг ҳовурини босиб. — Демак, таъсир бўляпти. Худо хоҳласа, қизчангиз яхши бўлиб кетади. Лекин... — Гулшодабону гап шу ерга келганда, «айтсамми, айтмасамми», дегандай пича тараддудда қолди, кейин таваккал қилди шекилли, қатъий оҳангда давом этди: — Лекин руҳлардан жуда эҳтиёт бўлиш керак. Улар бир уйга кириб қолишса, қичиб кетишлари анча қийин. Уларга фақат яхши гапириш, эзгу ният қилиш керак. Уйлашимча, қизчангиз бундан буён руҳлар ила мулоқот қила бошлайди. Назаримда, бунга халақит бермаслик керак. Руҳий мулоқот унинг пешонасига ёзилган кўринади, — башоратчи аёл яна қафтларини ёзиб, фотиҳа қилди: — Охири бахайр бўлсин ишқилиб... Овмин!..

Гулшодабонунини Баҳром Шайх ота бошлиқ хонадон аъзолари бирин-кетин кузатиб ҳовлига чиқишганда, қоронғулик қуюқлашган, осмондаги зумрад юлдузлар бодрокдай сочилиб, баланд тунука том оша тўлин ой вазмин борарди. Бу сеҳрли осмон жисмлари ҳам дуохон аёлга мултираб, сокин бир ҳайрат ила тикилишарди.

Илк башоратлар

Назиранинг дастлабки башоратлари тўғри чиқди. Онаси Дилбархон ярим йилдан кейин қиз, яна бир ярим йилдан кейин тагин бир қиз кўрди. Уларга Наргиза ва Нафиса деб исм қўйишди. Қизалоқлар бир-бирларига ута меҳрибон бўлиб, ой сайин, кун сайин вояга ета бошладилар.

Қизиги шундаки, учала қизчанинг хулқ-атвори уч хилда шаклланаётганди. Назира — тўғрисўз, шаддод, чўрткесар. Наргиза — но-

зиктаъб, хушхулқ, ўта таъсирчан. Нафиса эса — камгап, хаёлпараст эди.

Боғчага қатнай бошлаган илк кунларданоқ Назиранинг овозаси оғизга тушиб, бутун Ҳазрати Имом даҳасига тарқалди. Аввало у хотирага беқиёс даражада ўткир экани билан боғча опаларининг эътиборини ўзига тортди. У истаган шеър, эртак ёки ривоятни бир марта эшитганидаёқ эсида сақлаб қолар ва шундан кейин уларни истаган вақтда ёддан ўқиб беради.

Назира боғчада ўзини жуда эркин тутар, ҳамма ухлаётган бўлса, у бемалол ўрнидан туриб ўйинчоқ уйнаши ёки овқат маҳалида кечроқ келиши, болалар қўшиқ айтишаётганда, намойишкорона чиқиб кетиши одат тусига кирган эди. Ажабланарлиси шундаки, бунақа пайтда ҳар қандай болани тергаб, танбеҳ бериб, жойига ўтказадиган мураббиялар негадир унга ҳеч нима дейишмас, истаган иши билан машғул бўлишига йўл қўйиб беришарди.

Кунларнинг бирида галати воқеа юз берди. Болалар энди уйқуга ётган маҳал, Сурайё опалари чорпоёсида ўйнаб ўтирган бир-икки болани: «Ёт, эчкига ўхшаб намунча иргишлайсан!» — дея қойиб тинчлатаётган эди, одатича нариги бўлмада ўйинчоқ ўйнаб ўтирган Назира кутилмаганда ётоқхонага югуриб кирди-да:

— Болалар! Қўрқманглар! Ҳозир зилзила булади! — деб қичқирди.

Унга ғазаб билан кескин ўғирилган Сурайё опаси негадир бирдан бушашиб, оғзини очганча аграйиб қолди. Болалар апил-тапил ўринларидан туриб кетишди. Шу заҳоти маҳалладаги катта-катта итларнинг безовта ақиллагани ва товуқларнинг жон аччиғида қақиллагани ер-кўкни тутиб, замин остидан бўғиқ гувиллаган овоз эшитилди. Сўнгра тарақа-туруқ бошланиб, жовонлар ва чорпоёлар гичирлади, ошхонадаги ликопча ва пиёлалар ерга тушиб чилларин бўлди, дераза тоқчаларидаги турфа гуллар ўтказилган тувакар тапир-тупур ағдарилди, шипга осилган шиша қандиллар жиринглаб, у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

Боғчани бир пасда тўс-туполон, қий-чув босиб кетди... Эртасига ойнаи жаҳон ва радио орқали Тошкентда зилзила бўлиб ўтгани дунёга овоза қилинди.

Зилзила юз берган пайтдан ун беш дақиқа ўтмай, боғчага Баҳром Шайх отанинг ўзи етиб келди. Мураббияларнинг гапларига эътибор ҳам бермай, учала неварасини етаклаб уйга олиб кетди. Баҳром Шайх отанинг Асаддан ташқари яна тўққизта фарзанди бўлиб, бари уй-жой қилиб, ким янги ҳовлига, ким кўп қаватли уйларга чиқиб кетишган эди. Уша куни ҳаммалари Ҳазрати Имомга етиб келишди. Отанинг ҳовлисидаги уйлар ўтган асрда қурилган бўлишига қарамай, синчдан тикланган эмасми, зилзиладан айтарли ҳеч қандай шикаст кўрмаган эди. Назиранинг башоратидан хабар топган фарзандлари қизчани кучоқлаб-ўпиб, роса эркалатишди. Асаднинг катта акаси Аббор Шайх ўйчан ҳолда:

— Хавотир олманг, дада, бу қизда гап кўп чоғи, Худо хоҳласа, у булгориялик башоратчи Вангага ўхшаб ҳали бутун дунёга машҳур бўлиб кетади! — дерди ғурур аралаш.

Кечга бориб, ҳамма уй-уйига тарқалгач, Назира негадир сингилларини меҳмонхонага бошлаб кирди. Идиш-товоқларни йиғиштириб юрган Дилбархон уларни койиб:

— Ҳа, қайёққа? Булди, роса эрка бўлиб кетдинглар. Кириб ётинглар энди, эрталаб боғчага туролмайсизлар, — деди.

— Ойи, бизнинг беш фурсатлик ишимиз бор, — деди Назира жиддий қиёфада. Онаси беихтиёр кулимсиради. «Вой, беш фурсат-

ни билган-ей...» Бундай кезларда ҳар сафар уларни койиб, ётоқхоналарига ҳайдаб кирадиган Дилбархон негадир бу гап ўзи ҳам англамаган ҳолда рози бўлди. «Майли, билганларингни қилинглар», — дея ошхонага йўл олди.

Опа-сингиллар меҳмонхонага кириб ўриндиқларга утиришлари билан Назира сирли бир тарзда гап бошлади:

— Келишганимиздай, ҳозир Шайх Тоҳир бувам билан учраштираман сизларни. Лекин кўрқманглар...

— Вуй, кўрқиб кетяпман! — деди Наргиза танаси жунжуқиб.

Шу пайт ўз-ўзидан чироқ ўчиб, деразадан туриб турган ой нури катта хонани сутдек нурафшон қилиб юборди. Шу ондаёқ опа-сингиллар нимкатдаги оппоқ соқоллари куксига тушган барваस्ताқомат Шайх бувани кўришди.

— Ассалому алайкум, буважон! — ҳаяжон ичида хитоб қилди Назира.

— Ассаламакум, буважон! — деди Наргиза кўрқиб-писиб опасининг пинжига тикиларкан.

— Ассалом... — дея олди Нафиса зўрга товуш чиқариб.

— Ваалейкум ассалом ва баракоту ва раҳматуллоҳу, она қизларим! — деди Шайх Тоҳир бува хурсандчилигини яширолмай.

Назира бунақа пайтларда дарров ташаббусни қўлига оларди.

— Буважон, сингилларимни танийсиз, — деди у бидирлаб.

— Ҳа, қизим, — деди Шайх Тоҳир бува салмоқлаб, — анави пучуги Наргиза, анави пўмшиш — Нафиса. Тўғри топдимми?

— Ҳа, яшанг, буважон! Буларни бир уйга тўпла, девдингиз, мана, айтганингизни бажардим. Ҳозир ойим келиб қолмасидан...

— Ойинг ҳали-ваери келмайди... — деди Шайх Тоҳир бува бамайлихотир.

— Сизларга, она қизларим, икки оғиз гап айтиб кетмоқчиман... Мен бу ерга келмоқчи эмас эрдим. Ҳаммасига Назирабону сабабчи бўлмиш. Унинг пешонасига сувга чўкиб вафот этиш ёзилмаган, шунинг учун мен у ариқдаги музлаб ётган сувга тушиб кетганидан хабар топиб, кўқдан етиб келдим ва уни ўлимдан қутқардим. Илло, худо кўнглимга солди бунни. Бундан буён энди биз сизлардан хабар олиб турамиз. Биз деяётганимнинг боиси, кўқда сизларнинг яна икки бувангиз бор. Уларнинг бири ун бешинчи асрда яшаган Шайх Хожа Асрор валиининг руҳи. У зот сени кўриқлайди, Нафиса. Яна бир буваларинг — ун саккизинчи асрда яшаб ўтган Тилла Шайх, — Нафисани куриқлайди. Сизлар ҳали мурғак ниҳолларсиз, кўп нарсаларни билмайсизлар. Сизлар яхши ўқиб, тезроқ балогатга етмоқларинг керак. Асосий ишларимиз ана шундан кейин бошланадур. Ҳозирча эса, сизларни оғоҳ этмоқчиман: буваларинг сизларга қаерда бўлманглар, кўз-қулоқ бўлиб турадилар. Улар истаган вақтларида ёнларингда пайдо бўлишлари мумкин. Лекин уларни ўзларингдан бошқа ҳеч ким кўролмайди. Шунда кўрқиб кетмай, бемалол мулоқот қилаверинглар. Гапларим тушунарлими?

— Тушунарли! — дейишди қизчалар бараварига.

— Баракалла! Қолган гапларни кейинроқ бафуржа айтиб бераман. Яхши қил булинглар. Туполон қилманглар. Наргиза билан Нафисани таништирганинг учун, Назира қизим, сенга раҳмат!

— Арзимайди, буважон! — бидирлади Назира.

— Қолган буваларинг билан вақти-соати етганда, ўзим таништириб қўяман. Хўп, яхши қолинглар! Соғ булинглар!..

Шайх Тоҳир бува шундай дея, зумда куздан ғойиб бўлди. Шу заҳоти чироқ ҳам ўз-ўзидан ёнди.

Гойибдан хабар

Назира тўққиз ёшга тулганида, аллақавқдан мавҳум бир тарзда галати ахборотлар ола бошлади. У ҳафтада бир марта уйку олдидаан мууроқаба ҳолатига тушиб, бир қулини олдинга чўзганча шаҳодат бармоғи билан ўнгдан чапга ҳавога алланималарни ёзаётгандай ҳаракатлар қила бошларди-да, «ёзганлари»ни ўқишга киришарди.

Уша куни қизлар негадир одатдагидан барвақтроқ ётишди. «Уйкум келаяпти, юринглар!» — деб Назира сингилларини ётоқхонага бошлади.

Баҳром Шайх ота билан чой ичиб ўтирган Асад кулимсираб қизчаларига тикиларкан:

— Нучук, нучук? Уйкудан ўлгудай безор эдиларинг-ку?! — деди истехзо аралаш.

— Биз барвақт туришимиз керак, — деди Назира билимдонлик билан.

— Ҳа, яхши, бора қолинглар, она қизларим! — деди буваси хурсанд бўлиб.

Улар ҳовлининг юқорисидаги алоҳида уйда ёнма-ён ётишарди. Чироқни ўчириб, кўрпага киришлари билан орадан беш дақиқа ҳам ўтмай, Назира ўрнидан туриб олди-да, ўнг қули билан ҳавога алланималарни ёзаётгандай ҳаракатлар қилишга тушиб кетди. Кейин уларни ўқий бошлади.

— Авваллари бутун оламда ёлғиз Тангри мавжуд бўлган. Тангрининг қаршисида сувдан бошқа бирон нарса йўқ эди. Тангри илк инсонни яратди, аммо бу инсон ҳийлакор ва хоин эди. Сувлар узра уча бошлади. Сўнгра Тангри унинг яшаши учун сувларнинг тубидан бир юлдуз чиқарди, инсонга юлдуздан бир ҳовуч тупроқ олиши, буни сувга сепиши лозимлигини билдирди. Инсон юлдуздан бир ҳовуч тупроқ олди. Яна бир ҳовучни яширинча ўзи учун айирди-да, оғзида сақлади.

Тангрининг амри билан инсон тупроқдан сув устига селди. Бу тупроқ улканлашиб, орол бўлди. Иккинчи тарафдан инсон даҳанидаги тупроқ ҳам катталаша-катталаша оғзи томон силжий бошлади, оғзи ёрилар ҳолатга келди. Тангри буни сизди, унга: «Тупур!» — деди. У тупурди. Бундан тоғлар пайдо бўлди.

Тангри бу оролга бир қайрағоч экди. Бу қайрағочнинг тўққиз шохи бор эди.

Шундан кейин Тангри юқорида етти қават кўкни яратди... Ҳайратга тушган Наргиза билан Нафиса ҳам ўринларидан туриб кетишган, бу галати афсона уларнинг кўнглида аллақандай гулув ва ҳаяжон уйғотганди.

— Бу нима, эртақми? — сўради Наргиза кўзларини катта-катта очиб, опасига тикиларкан.

— Ҳа, — деди энди ўзига кела бошлаган Назира бошини қуйи солиб. — Уйлашимча, буваларимиз бизга уйку олдидаан эртақ айтиб беришяпти.

— Вуй, жуда зўр-ку! — деди Наргиза суюниб. Кейин жиддийлашиб, опасини саволга тутди: — Энди улар ҳар куни айтишадими? Сен қўлингни нега ликиллатдинг?

— Билмайман, — деди Назира ўзи ҳам ҳайрон бўлиб. — Қўлим узидан ўзи ҳавога арабча ёзувларни ёза бошлади. Кейин уларни ўқидим.

— Арабча хатни билмайсан-ку?

— Ҳозиргача билмас эдим. Энди биламан.

— Шунақа тез урганиб олдингми?

Назира нима дейишини билмай, елкасини қисди. Сукутдан фойдаланиб, гапга энди камсукумлиқ билан Нафиса аралашди:

— Буваларимиз миясига... қуйиб қуйишган-да...

— Шунақа шекилли, — тасдиқлади Назира ҳамон уйчан ҳолатда. У негадир безовталана бошлаганди.

Шу пайт Наргиза жон ҳолатда бақриб юборди. Хона алланечук ўз-ўзидан ой нурларига чумиб, нимкатда утирган учта одамнинг қораси кўринди.

— Вой, буваларим келишди! — хитоб қилди Назира шоша-пиша уларнинг истиқболига юраркан. — Ассаломалайкум, Шайх Тоҳир бува, ассаломалайкум, Шайх Хожа Асрор бува... Ассаломалайкум, Тилла Шайх бува!..

Шу пайт ташқарида кир юваётган Дилбархон Наргизанинг бақирганини эшитиб: «Яна нима гап?» — деб шангиллаганча қизларнинг ётоқхонасига қараб юрди-ю, остонада алланима ёдига тушиб қолгандай беихтиёр изига қайтди.

Назиранинг орқасидан кетма-кет Наргиза кўрқа-писа, Нафиса эса қимтинибгина салом беришди.

— Ваалеюкум ассалом ва баракотуху ва раҳматуллоху! — дейишди бувалар ҳам бирин-кетин дуриллаб. Кейин оппоқ соқоллари кўксига тушган Шайх Тоҳир бувалари одатича вазмин оҳангда гап бошлади:

— Кўкдан Ерга келиш имкони туғилиб қолувди, боз устига, ҳали ухламаганларингни билиб, яна икки буваларинг билан таништириб кета қолай, дедим. — Катта бува оқ саллали, узун оқ ридо кийган, юзидан нур ёғилиб турган ўртанча зурриёдига ишора қилиб: — Мана бу — Шайх Хожа Асрор буванглар бўлади, — деди, кейин соқоли бир текис тарашланган, хушбичим юзли, анча ёшроқ қиёфадаги одамга имо қилди: — Бу эса, Тилла Шайх буванглардир. Иккови ҳам менинг зурриёдим, мозийдаги ерлик бообру авлиёлардир.

Бир зум сукут сақлаб тургач, суҳбат жиловини яна Шайх Тоҳир бува қўлига олди.

— Гап бундай, она қизларим, сизлар анча улғайиб қолдинглар. Энди сизларга сир туюлган баъзи масалаларга ойдинлик киритишимиз мумкин. Биз сизларнинг олис ўтмишда яшаб ўтган буваларингизнинг руҳларимиз. Шу ҳолатимизда кўпам ишлар қўлимиздан келавермайди. Бирор иш бажаришимиз учун бизга моддий жасад керак. Бусиз биз ожиз латиф моҳиятмиз, холос. Шунинг учун биз вақти-вақти билан сизларнинг жасадларингизга кириб-чиқиб турурмиз. Ушандай ҳолатларда сизлар асло кўрқмасликларингиз лозим.

— Демак, сиз боя эртақ айтаётганимда, менинг жасадимга кириб чиқибсиз-да? — сўради Назира гўё кашфиёт қилгандай севинч билан кўзларини чақнатиб.

Лекин Шайх Тоҳир бувасининг жавоби унинг ҳафсаласини пир қилди:

— Йўқ, она қизим, унда биз сени Коинотнинг махсус руҳий алоқа тармоғига уладик, холос. Бу йўл билан биз сизларни башариёт тарихи, Коинот, дунё илмлари ва динлар, турли кароматлардан бохабар қилиб турғусимиз. Сизлар балоғат ёшига етганингиздан кейингина руҳларимиз таналарингизга кириб-чиқа бошлайди. Буни Парвардигори оламнинг ўзи кўнглимизга солмоқда...

Суҳбатга энди Шайх Хожа Асрор бува қўшилди.

— Биз тагин бир нарсани асло ёддан чиқармасликларингизни истардик, она қизларим. Ҳозир дунё нотинч. Осмону фалақдаги аҳволни ҳам яхши деб бўлмайди. Кўкда бизларнинг ўзимизга яраша ганимларимиз бор. Булар — ўз ёмонликлари туфайли Оллоҳ таоло

томонидан шайтон, алвасти ва инс-жинсларга айлантирилган мо-зийдаги собик замондошларимиздир. Улар, Худо курсатмасин, тақ-дири азалингизга аралаша бошлаганимиздан хабар топишса, сиз-ларни йулдан уриши, разолат ва қабохат уммонига бошлаши ҳеч гапмас. Шу сабабли ҳозир бизнинг келиб-кетаётганимиз ва мўлжал-лаётган ишларимизни қатъиян сир тутишингиз, ҳеч кимга, ҳатто ота-онангизга ҳам лом-мим деб гапирмаслигингиз керак.

— Яна бир фикр, жон қизларим, — дея сўз навбатини олди Тилла Шайх бува, — бу фикрим, шафа бўлса ҳам, кўпроқ Назирабо-нуга тегишли, сизлар улғайгунларингизга қадар ҳам ҳали кўп каро-матлар курсатувчисизлар. Шу боис одамийлик ва камтаринлиқни асло қўлдан бой берманглар! Айниқса, худбинлик, кибру ҳавога ружу этдингларми, шайтонга хайр берганларингиз шу. Бу асло яхши-ликка олиб келмайди, она қизларим.

Назира табиатан тўғрисўз, қайсар қиз эмасми, бувасининг кўп-роқ узига тегишли гапини ҳам жавобсиз қолдирмади:

— Хавотир олманг, буважон, тупроқ қадар камтарин бўламиз!

— Жуда саз! — деди Шайх Тоҳир бува гапга яқун ясаб. — Бўлмаса сизлар билан хайрлашамиз, она қизларим! Ҳозир сизлар яна бир ривоят эшитинглар-да, кейин ётиб ухланглар.

— Хўп, яхши қолинглар! Яхши тушлар кўриб ухланглар! — дейишди бувалар бирин-кетин кўздан гойиб бўлишаркан.

— Хайр, буважонлар! Хайр! Хайр! — дейишди опа-сингиллар бир-бирларига гал бермай.

Қизлар яна уринларига кириб ётишаркан, Назира яна ўнг қўли билан ҳавога алланамаларни «ёзиш»га киришди-да, эртақ бошлади:

— Тангри кўклар ва ерлар пайдо қилганидан кейин ҳаво ва денгизларни, шунингдек, Қуёш, Ой ва юлдузларни бунёд этгандир.

Қуёш афсоналар ҳам ётиб боролмайдиган само теранликлари-дан ҳар нарсага нурини тўкмоқда, унинг яхши ва ёмон хусусиятлари турфа ақидалар ва аънаналар нури ила йўғрилган. Қуёш бутун Коинот куч-қудрати жо бўлганидан, бир қатор руҳлар ҳам тупланган-дир...

Турк ҳоқонлари ҳам Қуёшнинг угиллари эди. Туркларнинг кўпла-ри уйлари ва чодирларининг эшикларини Қуёшга қаратиб қурарди-лар.

Қуёш катта қудратлар соҳиби бўлмиш маъбуд ҳисобланар ва жами юлдузларнинг ҳоқими эди. У ҳар тонг денгиздан юксалади, уч жуфт кўзи бор, жонли-жонсиз ҳар нарсани куради, ишларни тартиб-га солади, бутун борлиқни идора қилади. Тонгда чиқиб, кўклар олами ва ер узида ҳоқим бўлганидай, шом вақти уфқдан тушгач, Ер ости оламида ҳам ҳукмини юритади.

Шомонийларга кўра, ёмон руҳлар Қуёш ва Ой ила уруш бош-лайдилар. Чунки Қуёш билан Ой яхшилик қилишади. Дунёга, инсон-ларга нур, баракот ва ҳаёт беришади. Ёмон руҳлар билан уруш ҳам шу боис кечади. Ёмон руҳлар бу урушда устун келаётган пайтлари-да, Қуёш билан Ойни тутилишга маҳкум этиб, қоронгиликлар ола-мига отадилар. Айни шундай кезларда Қуёш билан Ой кўринмайди. Ойнинг тутилиши, Қуёшнинг тутилиши шу сабабли юз беради. Ёмон руҳлар Қуёш билан Ойни ҳибсламоққа уринадилар. Бундай пайтларда шомонийлар ёвуз руҳларни кўрқитмоқ ва уларни қўвиб, Қуёш ва Ойни озод қилмоқ учун шовқин кўтарадилар, бақирадилар.

Ҳозир ҳам қишлоқларда, ҳатто баъзи шаҳарларда Қуёш ёки Ой тутилган чоғларда тунукаю челақларга уриб бақирадилар, милтиқ отадилар...

Назира, Наргиза ва Нафиса мактабга қатнай бошлашди-ю, бо-лалар боғчасидаги кароматлар ҳолва бўлиб қолди.

Назира буваларининг таъсиридами, биринчи-иккинчи синфлар-да таҳсил олаётган даврида айтарли ҳеч қандай кароматлар курсат-мади. У ҳар қандай воқеанинг пировард роишини олдиндан билиб турса-да, буни бировга гапириб қўйишдан зўрга ўзини тиярди. Ма-салан, у ким қандай баҳо олишини, дарс вақтида синфга ким кириб келишини, нима гап айтишини олдиндан башорат қилиб ўтирар ва аксарият ҳолларда бу тўғри бўлиб чиқарди. Учинчи синфда ўқиётган-нида, унинг хулқ-атворида узғариш юз бера бошлади.

Масалан, у дарс вақтида бемалол ўрнидан туриб, у ёқдан-бу ёққа юра олар, эшикка ҳам чиқиб келиши мумкин, лекин бунга муаллим ҳам, болалар ҳам, худди табиий нарсасидек, сира эътибор беришмас эди.

Наргизада ҳам галати одатлар нозил бўлаётганди. У иккинчи синфда ўқиб юрганида, кечки пайт уйда юзаки қараганда тушуниш қийин бўлган гаройиб суратлар чизишга тушиб кетарди. Бу сурат-лар кўпроқ чексиз коинот кенгликларини эслатар, ажиб тарзда уйғун жойлашган юлдуз буржлари, чирмашиб-чаптишиб кетган фла-киёт чизгилари, жами коинот жинсларини ўзига ўлқондек ютувчи «қора туйнук»лари ўзидан борлиқ оламга ёрқин шуъла таратаётган баҳайбат ёритгичлар киши қалбида ажабтовур ва турфа ҳислар уйғотар эди.

Нафиса ҳам вақти-вақти билан гайриоддий бир ҳолатга тушиб қолар, шундай пайтларда у қадимий юнон, форс ва араб тилларида мутлақо тушуниб бўлмайдиган оятлар ўқишга киришиб кетарди. Дастлаб буни ҳайратланиб қабул қилган опалари кейинчалик унинг устидан куладиган бўлишди.

Назира бешинчи синфга ўтганда, мактабда чинакам шов-шув кўтарилишига сабаб бўлган галати воқеалар юз бера бошлади.

Риёзиёт дарси бораётганди. Оқ-сарикдан келган қирқ ёшлар атрофидаги Муаттар опа каҳрабо чулгамларида оҳанрабо ҳодиса-ларни рангли суратлар воситасида тушунтираётганди, бирдан Нази-ра ўрнидан турди-да, ташвишли овозда:

— Муаттар опа, сизда гапим бор эди, — деб қолди.

Дарси бўлиганидан гаши келган муаллима қовогини солиб:

— Нима гап ўзи? Айтавер, — деди.

— Бу ерда айтолмайман. Фақат бир ўзингизга айтишим керак!

Синфга сув сепгандек жимлик чўккан, ҳамма Назирага таажуб бўлган тикилганча тек қотганди.

Қизнинг бу ўжарлигидан жаҳли чиққан Муаттар опа бақиргудай овозда:

— Менинг бировдан яширадиган сирим йўқ. Гапирсанг гапир, йўқса жойингга ўтир! — деди урушиб.

Муаллимасининг бу кўполлигидан Назиранинг ҳам жаҳли кўзи-ди-ю, лекин барибир ўзини босди. Тупроқ қадар камтар бўлиш ҳа-қидаги буваларига берган ваъдаси ёдида эди. Аммо барибир ўжар-лигини енголмади.

— Йўқ, Ташқарида айтаман.

Муаллима қўлидаги учи уткир узун чўпни «тап» этказиб устолга қўйди-да, зардали оҳангда:

— Қани, юр-чи! — дея қизни ташқарига бошлади.

У лаҳза ўтмай ранги мурдадай оқариб, синфга отилиб кирди.

— Болалар, ҳозир дарсни Назира давом эттириб туради, мен

ярим соатда қайтаман, — дея эълон қилди-ю, шошилич эшикка йуналди.

Муаллимасининг ортидан кирган Назиранинг чеҳрасида қандайдир гурур, қониқиш аломати бор эди. У ҳамма синфларда бирорта «турт» олмай, фақат аъло баҳолар билан ўқир, ўтилажак дарсларга ҳам, чамаси, олдиндан тайёргарлик куриб келарди. Шунинг учун ҳозиргидай фавқуллодда вазиятларда ҳамма муаллимлар унга бемалол дарсни ишониб топшириб кетаверишарди.

Ақсарият муаллимлар дарс бераётган маҳалда гапига қулоқ солмай, орқа-олдига ўгирилиб, гаплашиб ўтирадиган болалар Назира дарс ута бошлаганида, қизнинг маърузасига маҳлиё бўлиб, ўз-ўзидан жим бўлиб қолишарди.

Назира бу сафар ҳам дарсни жудда содда қилиб шошилмай тушунтиришга киришди.

— Оҳанрабо ҳодисалари табиатнинг энг сирли қонуниятларидан бўлиб, баъзи жонсиз моддийон ва жами жонли мавжудотларга хосдир. У айрим жонсиз нарсаларда илоҳий бир тарзда темир жисмларни узига тортиш ёки уларни ўзидан итариш тарзида қайд этилса, жонли мавжудотларда озми-кўпми, латиф майдон шаклида намоеън бўлади. Оҳанрабо ҳодисасининг турлари жуда кўп. Уларни куриш ёки қўл билан ушлаш мумкин эмас. У худди эртақлардаги кўринмас одамга ўхшайди. Айрим илмий фаразларга кўра, қаҳрабон оҳанрабо ҳодисалари коинот, юлдуз ва сайёралар буржлари, Ер ва унда истиқомат қилувчи жонли мавжудотлар орасидаги мураккаб табиий боғланишлар занжирини илоҳий кучлар томонидан тартибга солиб, бошқариб турувчи оламшумул дастурлардандир...

Одатда Назира дарсни тугатгач, қизгин савол-жавоб бошланар, унда қарийб бутун синф иштирок этарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Илоҳият ҳақида мунозара айни авжига чиққан маҳалда синфга яна отилиб Муаттар опа кириб келди-да, тўппа-тўғри Назиранинг истиқболига келиб, уни қучоқлаб ўпди. Кейин ўзида йўқ шодмон кайфиятда синфга юзланди.

— Болалар, ярим соатгина аввал синфдошингиз Назирахон ажойиб башорат қилди! — деди у ҳаяжонли овозда.

Шу пайт негадир хавотирга тушган Назира унинг қулидан тортиб паст овозда:

— Керакмас! Керакмас! Муаттар опа! — дея ялина бошлади. Лекин муаллима унинг тортиқлашларига эътибор бермай, сўзида давом этди.

— Ярим соатгина аввал, биласизларми, у менга нима деди? — Жон Муаттар опа, айтманг! — илтижо қилди яна Назира. — Нега айтмас эканман, ахир, сен чинакамага башорат қилдинг-ку! — деди Муаатар опа тантана билан. — У мени эшикка бошлаб чиқиб, уйингизда ёнгин бошланаяпти, қизингиз дазмолни учирмай кетибди, деди.

— Бас қилинг! — қичқирди Назира негадир саросимага тушиб. — Уйга ҳаллослаб етиб борсам... — муаллима Назиранинг қулини итариб ташлади, — дазмол турган устолдаги доқа билан мато ёна бошлаган экан!

Назира азбаройи аччиқланганидан кескин бурилиб, намойишқорона «дўқ-дўқ» қадам ташлаганча жойига бориб ўтирди.

— Нега жаҳлинг чиқади, Назирахон? — деди Муаттар опа эркаловчи бир оҳангда. — Ахир, шундай ноёб ҳислатинг бор экан, нега уни яширишинг керак? Буюк башоратчилар Мишел Нострадамус билан Вангани бутун дунё биледи. Узимизнинг узбеклардан ҳам қароматчилар чиқса, бунинг нимаси ёмон?..

Энди негадир маъюс тортиб қолган Назиранинг қовоғидан қор ёгаркан:

— Ҳаққим йўқ бунга! Катта буваларим рухсат беришмаган... — деди шивирлағудай оҳангда.

Қизнинг ёнида ўтирадиган қора қош, қора кўз бола у билан бир кучада яшамайдими, таажжубланиб:

— Нималар деяпсан? Катта буваларинг аллақачон оламдан ўтишган-ку? — деди унга савол назари билан тикиларкан.

Назира синфдошига истехзо билан қаради-да:

— Мен учун бунинг аҳамияти йўқ, — деди зарда билан.

Бу мавҳум жавобдан партадоши баттар ҳайрон бўлиб, елкасини қисди. Шу пайт қўнғироқ жиринглади-ю, зўрга ўтирган болалар га-ла-говур кутариб оёққа қалқишди. Назирани худди илк бор кураётгандай зумда ўраб олишди. Бирпасда саволга кўмиб ташлашди.

— Менга қара, Назира, болалар боғчасида қилган қандайдир қароматларинг ҳақида эшитувдим-ку, лекин ишонмовдим. Сенга биров ғойибдан хабар етказадими?

— Синглинг қандайдир суратлар чизаётган экан, юлдуз хариталарими-ей, Сомон йулининг тасвирими-ей... Бунақа хунари йўқ эди-ку?

— Яна бир синглинг арабча, хитойча, кейин ҳиндчани сувдай ичиб юборганмиш. Учинчи синф ўқувчиси-я?... Ёлланча муаллимга қатнаятими?

— Унинг ўзиям бало! Боғчадалигида Тошкентда бўлиб ўтган ҳамма зилзилаларни олдиндан айтиб берганмиш! Бунинг йулини бизга ҳам ургатиб қўёлмайсанми?...

— Гудаклигида аҳорга чуқиб кетганида, уни Хизр бува сақлаб қолган, дейишади. Уйлашимча, унга Хизр буваинг назари тушган...

— Катта бувалар утмишда қароматгўй шайхлардан бўлган экан. Суюк суриб, бунга ҳам ўтган бўлса ажабмас...

Бутун танаффус Назира ва унинг сингилларидаги гаройиб ҳислатларни муҳокама қилиш билан ўтди. Иккинчи — биология дarsi бошланди ҳамки, ўқувчилар тиниб-тинчишолмаётганди. Юзидан заҳар томиб турган эллик ёшлардаги жингалак сочли муаллим шошилмай кириб келди-ю, синфга қовоғини солиб, бир ёвқараш қилган эди, болалар оғзига талқон солгандай жим бўлишди.

— Унинг ошқозони оғрияпти, — деди Назира ёнидаги партадошига секингина шивирлаб, — Ҳозир чўнтагидан ношпа олиб, оғзига солади.

Муаллим устал ортига ўтириб, жузгурни очди-да, чўнтагидан ялттирок қоғозга уралган дори чиқариб, биттасини оғзига солди. Мўйловчаси энди сабза урган йигитча беихтиёр «пик» этиб кулиб юборди.

Муаллим дарров бошини кутариб дўқ қилди:

— Нима гап, Мадалиев? Биров найранг курсатдимми сенга?...

Мадалиев чайқалиб ўрнидан турди.

— Йўқ, муаллим.

— Бўлмаса нега кулаёпсан?

— Ошқозоним оғриётувди, — маккорлик билан кулимсиради «мўйловча».

Синфда «гурр» кулги кутарилди.

— Тавба, ошқозон оғриги одамнинг кулгисини кўзгашини биринчи эшитишим. Меникиям оғрияпти, ҳозир дори ютдим, мен кулмаяпман-ку?

Мадалиев Назирага маъноли нигоҳ ташлаб қўйди-да, гапида давом этди:

— Меники қандайдир қитиқлаб огрияпти.

Болалар яна кулиб юборишди.

— Бупти, утир! — деди муаллим жеркиб. — Бундай ҳолат савдхой одамлардагина бўлиши мумкин. Яна бир марта кулсанг, жинихонага жунатаман.

Уқувчилар яна хоҳолаб юборишди-ю, муаллимнинг даргазаб вожоҳатидан шу заҳоти нафасларини ичларига ютишди.

Инс-жинслар макри

Уч жажжи опа-сингилнинг бошларига тушажак даҳшатли кечмишлар арафасида Улуспир лақабли Иблис Ернинг бир хилват гушасига яқиндагина тамугдан қайтган, энди инс-жинс қиёфасига кирган уч кимсани тақлиф этди. Булар тамугда азоб-уқубатда, жаҳаннамий аланга оғушида минг йил тоат-ибодат ила барча гуноҳлари учун тавба-тазарру қилишгач, Парвардигори олам мурувват кўрсатиб, уларни аввал Ер ости дунёсининг олтинчи, кейин бешинчи ва ҳоказо қаватларига кўтариб, ниҳоят, Ерда ҳам яшашига ижозат берган эди. Иблис қақирган учала инс-жинс моддий дунёда кўп куфр ишлар қилиб, обдан гуноҳларга ботишган, улганларидан сўнг тўппатўғри тамугга равона этилган эдилар.

Иблис бундан миллион йиллар илгари шайтонлар, инс-жинслар, алвасти, жодугар ва ёвуз ниятлӣ девларнинг умумфалак хуфия уюшмасини тузган, уюшманинг илк қурултоий унга Улуспир¹ тахаллусини берган эди. У истиқболда оламшумул ишларни режалаштирган: аввало ўша уюшманинг ишини йўлга қўйиши ва ўз тарафидаги қора кучлар чинакамига жипслашгач, Коинотда мутлак ҳукмронликни қўлга киритиш учун кураш бошлаши лозим эди. Ҳозирча эса, унга рақиб бўлган зотларни аста-секин гумдон қилиб бориши керак.

Хуллас, Улуспир ўзининг ашаддий душанларидан бўлмиш авлиёлар Шайх Тоҳир, Шайх Хожа Асрор ҳамда Тилла Шайхнинг Ердаги сўнгги зурриёллари кўп кароматлар кўрсатиб, катта обрӯ-эътибор топаётганларини ўз хизматидаги парилардан эшитган заҳоти қаҳразаб тулпорига минган, ўзини қўярга жой тополмай қолган эди.

Даҳшатлиси шундаки, Иблис ўзининг ҳар қандай шум ниятини Парвардигори олам ўрнатган умумфалак қонун-қоидалари доирасида амалга оширар, бунда шарият йул-йуриқларидан ҳам четга чиқмасликка интиларди. Унинг навбатдаги режаси ҳам ҳар томонлама ўта пухта ўйланган, ҳар бир икир-чикиригача «етти улчаб бир кесилган» чуқур мулоҳазалар асосига қурилган эди.

Қабиҳ режасини рўёбга чиқариш мақсадида у уч кеча-кундуз фалакиёт кутубхонасида утириб, тамугдан қайтган собиқ инс-жинслар ўтмишини ўрганган ва уларнинг орасидаги Нуж, Нут ва Яос исмли учтасини кўз-остиға олиб кўйганди.

Улар шахар чеккасидаги ташландиқ бир саройнинг девор ва шифтларини ис босган катта хонасида, титилиб кетган кигиз устида чордона қуриб ўтиришаркан, Улуспир гап бошлади:

— Узларингдан қолар гап йўқ, азиз фалақдошларим, Ердагина эмас, балки самовотда ҳам бошимизга кўп фитнаю маломатлар тошини ёғдирган Шайх Тоҳир, Шайх Хожа Асрор, Тилла Шайх сингари авлиёлар ўта ҳадларидан ошиб кетишаяпти. Улар кўкдагина

¹ Улуспир — шайтонлар ва инс-жинслар раҳнамоси Иблиснинг тахаллуси бўлиб, қадимги юнон асотиршунослиги (мифологияси)га кўра, Люцифер атамасига тўғри келади.

эмас, балки Ерда ҳам буюк ажодларимизнинг пок хотираларига тавқи-лаънатлар ўқиб, узларининг фоний дунёдаги сўнгги зурриёлларини шариятда қатъиян ман этилган сеҳргарлик ва жоду йўлига бошламоқдалар. Бундан келиб чиқадики, уларга қарши зимдан кураш бошлашимиз фурсати етди, азизларим!..

Гапнинг магзини энди қақа бошлаган, калласи улкан шалпангқулоқ каламушни, танаси қора от қўйругини эслатувчи Нуж думчасини аста ликиллатаркан:

— Тўғри айтасиз, Улуспир жаноблари, — деди мамнунлигини яширолмамай, — беҳуда умр ўтказиш ўзимизнинг ҳам жуда жонимизга тегди.

— Уларнинг бошлаб танобини тортиб қўйиш керак! — деди кўзойнакли илонга ўхшаган, лекин биқинида ёлдор қанотчалари бор Нут, қўзларини совуқ қақнатиб.

— Ердаям ҳақиқат бор девдим-а, — деди жундор қора мушук қиёфасида Яос олд панжаси билан узун мўйловчасини мамнун силаркан, — ниҳоят, бизга ҳам кун туғаркан-да! Узим ҳам зерикиб улай девдим...

— Мени қўллаб-қувватлаганларингиз учун бағоят миннатдорман, азизларим! Шундай бўлишини билардим!.. — деди Иблис азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан кўзларига маржон-маржон ёш қалқиб. Лекин шу заҳоти унинг нигоҳи қаҳр-ғазаб ўти билан қақнаб кетди-да, шохдор калласини Нужга ўғирди: — Агар билсанг, муҳтарам дустим, фано дунёда бойликка ружу қўйган Шайх Тоҳир туфайли сенинг еттинчи буванг ҳам кўп азиятлар чеккан.

— Хабарим бор! — деди калласи каламушсимон ёқимсиз инс-жинс қўйруқчасини жаҳл билан силкитиб. — Ал-қасос-ул минал-ҳақ, дейдилар!..

— Шўрлик буванг йўқсизлик туфайли бировнинг уйдан арзимаган нарсани сўрамай олиб, қўлга тушганида, лаънати Шайх Тоҳир «ўғри»-деа, жар солдириб, уни эшақка тескари миндирган ва шахардан бадарга қилдирган эди.

— Буни унутиш мумкин эмас! — деди Нуж ғазаб ўтида тишларини гижирлатиб. — Бувамнинг руҳлари ҳурмати қасамёд қиламанки, мен унинг хунини оламан!..

Улуспир энди ўзининг қақчайган нигоҳини Нутга қадади.

— Шайх Хожа Асрор эса, сенинг бувангнинг бошига ҳам ит кунларини солган.

— Сал-пал эшитган эдим, жаноби олийлари, — деди бу манфур негадир бир оз иккиланиб. — Лекин тафсилотини билсам, мен ҳам шунга қараб иш тутар эдим.

— Э, бандаи гофил, — деди Иблис унинг бу гапидан ҳафсаласи пир бўлгандай сертирноқ панжасини жундор тиззасига «шап» этказиб уриб. — Сизлар кўп нарсалардан беҳабарсизлар: Бувангнинг кушандаси Шайх Хожа Асрор Ерда жуда катта мол-мулк эгаси бўлган. Сенинг буванг эса, унинг юзлаб жафокаш қаролларидан бири эди. Шўринг кургурнинг бор-йўғи тўртта хотини бўлиб, кунларнинг бирида, эркак эмасми, фалакнинг гардиши билан уларнинг бирини калтаклаб улдириб қўйди. Ана шу арзимаган гуноҳи учун лаънати Шайх уни узоқ йиллар зиндонбанд қилдириб, бутун фоний умрини дузахга айлантирган.

— Вой, галамус-ей! — ҳитоб қилди Нут жағларини шишириб, ғазаб билан пишиларкан. — Шунақа денг?! Агар унинг етти пуштидан учимни олмасам, отимни бошқа қўйганим бўлсин!

Улуспир энди учинчи ҳамроҳига ўғирди. Қора мушукни эслатувчи Яос негадир унга хавотир билан тикилди.

— Сен ҳам ҳали гафлат уйқусидасан, азизим Яос! — деди у чертиб-чертиб гапираркан, қалин қошларини чимириб. — Сенинг бувангни Тилла Шайх гирифтор қилган азоб-уқубатлар олдида булар бари ҳолва. Раҳматлик буванг уша даврларда Қипчоқ даштларида қароқчилик қилиб, Ипак Йулида қатнайдиған қарвонлардан узининг Худо берган ризқ-насибасини териб юрган. Билъакс, қон тўкмаган, айтарли ҳеч кимни ўлдирмаган. Роппа-роса ўттиз йил деганда қулга тушгач, бувангни Тошкентга олиб қиндонбанд қилишган. Бундан хабар топган лаънати Тилла Шайх унинг орқасига тушиб, шўрлик бувангни халқ уртасида ошқора жазолаган.

Яос мунгайиб, бошини ҳам қилганча мук тушиб йиғлай бошлаган эди.

— Яна қандай жазолаган де? — бамисоли ўтга ёғ қуярди Улуспир. — Ғазабнок оломон уртасида буйнига минг бир айб қўйиб, дорга тортган.

Яос худди миёвлаётгандай оҳангда уввос тортиб йиғларкан, нафрат билан узук-юлук хитоб қилди:

— Агар унинг фоний дунёдаги авлодлари бошига ит кунини солмасам, яна тамуғга қайтганим бўлсин!

Иблис учала ҳамтовогининг суробини обдан тўғрилаб, муайян руҳий ҳолатга келтиргач, энди уларга оталарча панд насиҳат қилишга киришди:

— Вазифаларинг ўта оғир, азиз биродарларим! Сиз билан биз ҳамманинг назаридаги маълум ва машҳур мавжудотлармиз. Биров билиб-билмай арзимаган ишқалликни юзага келтирса ҳам доим сиз билан биз балогардонмиз, шу заҳоти бошимизга тавқи лаънат тошларини ёғдира бошлашади. Шунинг учун Ерда бағоят эҳтиёткорлик билан иш тутушингиз, ҳар бир қадамни уйлаб босишингиз зарур. Бугунги режаларимиздан фаришталар, айниқса, анави авлиёлар зинҳор-базинҳор хабар топмасликлари даркор. Акс ҳолда ҳаммамиз шармандаю шармисор этилиб, тамуғга бадарга қилинишимиз ҳеч гап бўлмай қолади.

Шундан кейин Улуспир шу кундан эътиборан яна ўз малайларига айланган Нўж, Нут ва Яосларга бирма-бир Ерда бажаражак «муқаддас» вазифаларини тушунтиришга киришди.

Ғаройиб «тўй»

Одамзод эл-улус орасида обрў-эътиборни йиллар мобайнида мисқоллаб йиғади-ю, ундан жудо бўлиши учун бир неча дақиқа кифоя қилади.

Назира ва унинг сингиллари аёло ўқишларию намунали хулқ-атворларигина эмас, балки ғаройиб хислат ва ноёб қобилиятлари билан ҳам Ҳазрати имомда аллақачан эл-юрт озгига тушишган, бутун маҳалла-кўй ҳавас қиладиган кўҳлик қизлар бўлиб етишишган эди.

— Дилбархон, кечқурун қизларингизга исиріқ солиб қўйинг, бирам кўзга яқин бўлишибди, қурмағурлар! — дерди Мунаввархон ая ҳар сафар уларни мактабга кузатаркан.

— Ишқилиб, ёмон кўздан Худо ўзи асрасин, — дерди Баҳром Шайх ота хонтахта турида чордона қуриб утирганча, невараларининг ортидан меҳр билан тикилиб.

Ана шундай осуда кунларнинг бирида Баҳром Шайх ота турадиган ҳовли дарвозасидан юз қадамча нарида қизил «Тойота» машинаси келиб тўхтади. Унда қора кўзойнак таққан қора чопонли уч

кимса утирарди. Худди шу маҳали дарвозадан сумка кўтариб чиқиб келган уч опа-сингилга улар бежо ва олазрак нигоҳ билан тикилишарди. Назира бошлиқ опа-сингиллар ҳам уларга хавотир билан қараб қўйишди-ю, қадамларини тезлатиб, зумда мактабга олиб борадиган кўчага бурилишди.

— Орқага қараманглар, — деди Назира илгарилаб бораркан, овозини пасайтириб. — Кўнглим сезяпти, улар яхши ниятда келишмаган.

— Улар ким ўзи? — суради Наргиза қошларини чимириб.

— Билмайман.

— Менимча, — секин гапга аралашди Нафиса, — улар учар ликопчаларда келишган ўзга сайёраликлар..

— Ол-а, — деди Наргиза кулимсираб, — қанақа учар ликопча? Узимизнинг оддий «Жигули» шекилли?

— Унинг «Жигули» эмас, учар ликопчалигини аниқлаб берардим-ку, лекин бунинг учун муроқабга ҳолатига тушишини керак-да.

— Нима, уни сароб тевоқимисан?

— Ҳа-да, аслида у — учар ликопча булиши керак.

— Ол-а, лоф ҳам эви билан-да..

— Бас қилинглар! — уларнинг мунозарасини булди Назира. — Тезроқ юринглар. Ҳозир улар орқамиздан эргашишади.

Чинданам, қизлар катта кўчага буриладиган муюлишга етишганда, қизил «Тойота» кескин жойидан жилди.

Қизлар тўрт қаватли мактаб дарвозаси остонасидан шошиб-пишиб ўтиб, Назира — туртинчи, Наргиза — учинчи, Нафиса эса, иккинчи қаватга кўтарила бошлашганида, қизил «Тойота» ҳам мактаб дарвозаси қўшида кескин тормоз бериб тўхтади. Назира синфга кириб келганида, у ерда беш-олти нафар бола тахта олдида гурунглашиб туришарди. Қиз уларга эътибор бермай, дераза ёнига ўтди-да, пастга қаради. Кутганидай, дарвоза ёнида қизил «Тойота» турарди. Яна кўнглига гулгула тушиб, тез жойига бориб ўтирди. Мўйловчаси энди сабза урган синфдоши ёнига келиб утираркан, истеҳзо аралаш:

— Нима, йўлингдан қора мушук ўтдимми, намунча хомушсан, Назира? — дея лўкма ташлади.

Ҳар қандай қитмир гапни жавобсиз қолдирмайдиган Назира бу сафар ҳам шарттакилигини қўймади.

— Мушук эмас, каламуш ўтди! — Ажабо, қўққис миясига келган бу фикрдан ўзи ҳам ҳайратга тушди. Лекин барибир жойида тек утиролмади. Яна урнидан туриб, дераза қошига борди. Пастга тикилди. Шу пайт қизил «Тойота» эшиги очилиб, ундан қора чопон кийган, қора кўзойнакли одамларнинг бири тушди-да, мактаб биносига қараб юра бошлади.

Назира гижиниб, яна жойига бориб ўтирди. Гоҳ у қўли, гоҳ бу қўлини эзгилайверганидан бармоқлари оғрий бошлади. У ўзидан кўра кўпроқ сингилларидан хавотирда эди. Бувалари айтган ёвуз инс-жинслар нахотки шулар бўлса? Йўғ-е. Бундай бўлиши мумкин эмас! Инс-жинслар инсон қиёфасига ҳам кираверар экан-да? Яна ким билади дейсиз..

Унинг хаёлига ноҳосдан бир фикр келди-ю, сакраб тагин урнидан туриб кетди. «Тумор!..» — дея хитоб қилди хаёлан. — Бувиси ажина ва инс-жинслар чалмасин деб, учала опа-сингилга тумор ясаб берган эди. Уларни сингиллари ўзлари билан оливолишганмикин?.. Меники уйда қолган — ётоқхоналарида, ёстиғи остида. Э, Худо! Энди нима қилса экан?!»

У зудлик билан дафтаридан бир варақ йиртди-да, алланималар-

ни шошилинч ёзишга киришди. Кейин иккинчи варақни йиртиб, унга ҳам биринчи қоғозга ёзилганларини айнан кучирди-да, уларни қўлига олиб, ташқарига отилди. Аввал учинчи қаватдаги Наргизанинг синфига югурди. Хайриятки, ҳали дарс бошланмаган эди. Уни қўлтиғидан олиб ташқарига бошлади-да, қўлидаги қоғозларнинг бирини узатаркан, шивирлаб:

— Манаву — инс-жинсларга қарши бувим ургатган оятлар! Ҳозироқ товуш чиқариб ўқий бошла! — деди-да, синглисининг жавобини ҳам кутмай, иккинчи қаватга югурди. Шу пайт биринчи дарс бошланганини билдириб, кўнгирок чалинди. Нафисага ҳам оят ёзилган қоғозни қолдириб, гапини тайинлаб орқага қайтганида, ҳамма ўқувчилар синфларга кириб улгуришган, узун даҳлиз бўшаб қолган эди. У туртинчи қаватга кўтарилганини билади, сира кутилмаганда, рўпарасидан ҳалиги қора чопонли кимса юзма-юз чиқса бўладими! У киши кескин ҳаракат билан кўзойнагини ечгани ёдида, бирдан унинг каламушникидай совуқ, юмалоқ кўзларидан ўт чакнаб, улардан отилган нур яшин тезлигида қизнинг танасига санчилди. Назира борлиқ вужудини чирмовуқсимон алланима кўз очиб юмгунча ўз исканжасига олаётганини пайқади-ю, жон ҳолатда қичқириб юборди. Лекин, ажабо, товуши чиқмади. Бошида кучли оғриқ пайдо бўлиб, худди маст одамдай гандираклаб кетди. Шу заҳоти оғзидан купик сачратиб, кўзлари косасидан чиққудек олайиб, бор буйи билан ағдариларкан, қора чопонли кимса шаллангқулоқ улкан каламушга айлана бошлаганини гира-шира илғади-ю, ҳушидан айрилди.

... Назира энди пага-пага оппоқ булутлар орасида учиб борарди. Пастда худди ўйинчоқ уйлардай қуринаётган Бароқхон мадрасаси ва Тилла Шайх жоме масжиди, томларига тунука ва сопол тўшамалар ёпилган эски синч уйлар бирпасда орқада қолди. Мана, кўп ўтмай, тагида кўп қаватли бинолар пайдо бўлди. Анави «Панорама» киносаройи, у ерга Муаттар опалари билан бирга ҳинд киносини томоша қилгани боришганди. Анави думалоқ чоҳ — янглишмаса, «Пахтакор» ўйингоҳи. У ерга ҳам қайсидир байрамда бориб, Шералининг ашуаларини тинглашган... Ажабо, Назира шу тобда осойишталик, пардай енгиллик ва хотиржамликдан бошқа ҳеч нимани сезмасди. Жамики ташвиш-хавотирлари ўз-ўзидан йўқ бўлган эди. Узига ўзи у худди қуш патидек, енгилгина шабада эпкинидан осмону фалакка кўтарилиб кетган бир парча қоғоздек туюларди.

Қўққисдан шаҳар тугаб, қиз энди қандайдир харобазор жарлик, ахлатхоналар устидан уча бошлади. Харобазор чеккасида мусулмон гиштардан қурилган, деворлари тўкилиб кетган эски сарой қўққайиб турарди. Назира негадир энди йўлни тўғри сарой тарафга олиб, аста пастлай бошлади.

Саройнинг уймакорлик усулида нақш берилган ва азбаройи эскириб кетганидан қорайиб, кўп жойларидан дарз кетган дарвозаси яқинига кўнганида, қиз, ажабо, ўзининг биргина узун ҳарир кўйлақда экани, ички кийимлари умуман ғойиб бўлганини пайқади. Лекин шундай бўлиши табиийдай, бу ҳолатидан таажжубланмади ҳам.

Қизик, ичкарида шўх куй эшитиларди. Куй оҳангида қандайдир сохта, бузуқ, ҳатто ёвуз мавжларни ҳам илғаш қийин эмас эди. Шу чоқ эшик гийқиллаб очилиб, остонада Чингизхонлар даврида яшган сарбоз либосидаги дубулгали ёш йигит кўринди. Унинг тилласимон ялтироқ фўтасига ойболта осилган, чап қўлида туғли узун найза бор эди.

Шамоийлига синчиклаброқ тикиларкан, Назира унинг мўйловчалари энди сабза урган озгин партадоши Солиҳ Мадалиевга жуда-жуда ўхшашини кўриб, негадир яна сира ажабланмади. Унинг қони

қочиб оқаринқираган юзи, кўкариб кетган кўллари ҳам қизда ҳеч қандай ҳиссиёт уйғотмади.

— О-о-о! Келинпошша, бормисиз? — хитоб қилди у дўриллаган овозда оғзининг танобини қочириб. — Кутавериб кўзларимиз тўрт бўлди-ку! Келсинлар, келсинлар! Қадамларига ҳасанот!..

Жинлар базми

Назира беихтиёр йигитнинг олдига тушди. Эшиқдан кириши билан қулоқларни қоматга келтириб «Тўйлар муборак» қўшиғи янграб кетди. Бу ерда базми-жамшид авжида эди. Уртада катта шоҳона дастурхон яратилган, унда бу дунёда бор ноз-неъматларнинг ҳаммаси муҳайё эди. Ичимликлар ҳам тўлиб-тошиб кетган. Назира кўрган ва кўрмаган шампану ароқдан тортиб, арман коньягию «Наполеон»гача ошиб-тошиб ётарди. Дастурхон атрофидаги эскича кийинган маст-аласт эркак ва аёллар қизга ҳайрат ва айни вақтда қандайдир... нафрат ва ижирганиш билан тикилишарди. Ажаблаларли жойи шундаки, эркаклар зарбоф чопонларда бўлишига қарамай, ранг-баранг буйинтириқлар тақишган, кўзни олгудек узун, ялтироқ кийимлардаги тилла тилла, кумуш, марварид ва жавоҳир тақинчоқларидан эса, ҳар қандай одамнинг кўзлари қамашиб кетарди.

Буларга ҳам заррача эътибор бермаган Назира дубулгали йигитнинг пинжида дастурхон туридаги икки буш жойнинг бирига бориб ўтирди.

Маст-алас даврада чугур-чугур бошланди.

— О-о, келин бола жуда гўзал экан-ку!..

— Нимасини айтасиз, ҳурилиққо!

— Савил қолгур, шир-ялангоч келибди-ку?!

— Башараси курсин, ҳозирги ёшларда номус бор эканми...!

Ғала-говур босилиб, қўшиқ тугагач, тўрда ўтирган, афти-ангори турли бўёқлар билан чаплаб ташланган ўрта ёшлардаги баланд буйли аёл жадал юриб йигит-қизнинг тепасига келди. Аёл қулоқларига ҳалқа шаклидаги каттакон тилла исирга таққан, узун қора сочлари худди алвастиларникидай елкаси оша тузғиб ётарди. Катта-катта қийиқ кўзлари негадир кишига бежо тикиларди.

— Марҳамат қилсинлар, марҳамат қилсинлар, Назирахон! — қичқирди у қизга еб кўйгудек қараркан. — Роса кутдирдингиз-а! Узининг тўйига ҳам шунча кечикадим одам?! Қўтлуг бўлсин энди, қўтлуг бўлсин! Қани, бошладик бўлмас!.. — шундай дея аёл қўшиқ бошлаб юборди. Даврадаги аёллар томоқлари қирилгудек бақириб, унга жүр бўлишди:

Узоққа қиз берганнинг

Ранги сариқ, ёр-ёр.

Кўзларидан ёш оқар

Мисли ариқ, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай улан, ҳай улан,

Бир боғ похол, ёр-ёр.

Кувё поччам сурасангиз,

Паҳмоқ соқол, ёр-ёр.

Бир маҳал қизнинг қулоғига ёнида ўтирган дубулгали йигитнинг:

— Нима ичасиз, жоним? Қайсинидан қуяй? — деган шира-кайф овози чалинди.

— Менга «Наполеон»дан! — деди Назира шартта, бу гап огзидан шу қадар беихтиёр учи чиқдики, бундан ўзи ҳам хайратда қолди. «Муйловча» куйган қадахни бир сипқоришда ютиб юборди-да, дастурхонга ёпишди. У очофатлик билан ҳали товуқ овғини гажир, ҳали юпқа қилиб қирқилган қазиларни кетма-кет ямлар, ҳали уртадаги улкан чўққа этидан юлқилаб олиб огзига тикарди.

«Ёр-ёр» эса, борган сари авжига чиқаётганди:

Қозикдаги пүстиннинг
Енги йиртиқ, ёр-ёр.
Куёв почтам янғасининг
Лаби тиртиқ, ёр-ёр.

Кўшиқ ярмига етганда, ҳалқа исирғали аёл яна ўртага чиқди, даврадагиларни қарсақ чалиб тинчитгач, «келин»га қараб қичқирди:

— Бас қилинг, Назирахон! Шунақаям очофат бўладигани одам?! Кўйиб берсак, куёв болани ҳам етти ямлаб бир утадиганга ухшайсиз. Энди рақсга навбат! Қани, ҳамма ўрнидан турсин...

Кутилмаганда Назира қаҳр-ғазаб отига миниб, сапчиб ўрнидан турди.

— Нима? — қичқирди у ҳалига аёлга кузларини олайтириб. — Мен ҳали очофат бўлдимми?

Қиз ирғиб дастурхон устига чиқди-да, ноз-неъматларни топтаб, яна бир сакрашдаёқ аёлнинг рўпарасида пайдо бўлди.

— Мен сенга ҳали очофат бўлиб қолдимми, лаънати?! — тобора овозини баландроқ кутарарди қиз. — Шунча хизмат қилиб-а? Етгинчи осмондаги ашаддий душманам Шайх Тоҳирдан ҳам шунчалик ҳақорат эшитмагандим. Ким очофат?! — қиз шундай дея бақирганча ҳалқа исирғали аёлнинг устига бостириб бориб, тўзғиб ётган узун сочларига бирданга чанг солди.

— Нима, эсингни едингми, Назирахон? — чамаси, аёл энди чинакам хайратга тушган, шунинг учунми, юзи куйдирган калладек тобора иршайиб борарди. — Тўйингни бузма, жонгинам! Ҳозир куёв бола билан гушангага кирасизлар! Кимлигингни унутдингми? Ўзингни бос!..

— Мен ҳеч нимани унутганим йук, мараз — ғазаб билан қичқирди Назира, кейин чап қўли билан унинг сочларидан кескин силтаб торти-да, унг қўли билан бошлаб жагига мушт туширди. Шу заҳоти аёлнинг башараси қийшайиб, унг кўзи узлуксиз пирпирай бошлади.

Шу чоғ ердан чиқдимми, осмондан тушдимми, уларнинг ёнида зарбоф чопон кийган қора соқол бир одам пайдо бўлди. Ажабо, унинг бошида кўз илғамас икки шохи бор, юз тузилиши, савол аломатидай чимирилган қуюқ қошларию шакли-шамойили Иблисга ўхшаб кетарди.

— Менга қаранглар! — буқирди у момақалдироқдай гулдирак овозда, аёлларни куч билан икки тарафга итариб ажратаркан. — Аввало гирт безорилик бу!.. Бас қилинглар, деяпман!.. Боз устига учига чиққан уйинбузуқилик! Биз нима деб келишган эдик ўзи? Бу шаллақилиқларингдан, Худо курсатмасин, самовотдагилар хабар топишса борми, ҳаммамиз нақ томугга равона бўламиз-а!

Назира унинг темир панжасидан бир силтаниб қўлини тортиб олди-да, қизишиб гапирди:

— Э, менга деса, Коинот узилиб ерга тушмайдами! Нега бўлма-са ҳақорат қилади одамни?..

— Булди! Бас қилларинг энди! Ҳой, куёв бола, қани, бу-шашмай, келинни рақсга тортсанг-чи! Латта бўлмай ўл сенам!..

Дубулғали «куёв бола» бир сакрашдаёқ устолдан ошиб ўтди-да,

уртада газабнок қиёфада гудайиб турган «келин»нинг атрофида бе-сўнақай ирғишлаб рақсга туша бошлади.

Зарбоф чопон кийган кимса ҳалқа исирғали аёлнинг қўлтигидан олиб, унга алланималар дея пичирлаганча дастурхон туридаги жойига бориб ўтирди. Айни пайтда дастурхон атрофида гала-говур бошланган, ҳозиргина бўлиб ўтган текин «томоша» ҳаммага мойдек ёқиб тушгани кўриниб турарди.

— Келинпошша бало чиқиб қолди-ку!..

— Ҳа-да, жуда жангари экан!..

— Жодугарнинг охирги тишларини ҳам қоқиб олай деди-я!

— Бир тутам сочини юлиб олгани-чи!..

— Қанақа соч?! Париқда-ку у!

— Вой лаънати-ей! Қариб қуюлмаган...

Ширақайф, иршайган ва шиграйган нигоҳлар энди Назирага хайрат ва завқ аралаш тикиларди.

Кайфи ошиб қолган дубулғали йигит эса, Назиранинг атрофида сайисхонадан чиқиб кетган тойчоқдек шаталоқ отиб уйин тушаркан, елкасига тушган кучли зарбдан ағдарилиб кетаёзди. Назира унинг елкасига бир уриб, шумлик билан хона кунжагидаги қора мато билан уралган гушангага ишора қилаётган эди. Худди шу он яна тепа-ларига етиб келган ҳалиги зарбоф чопонли шохдор кимса унинг елкаларига қоқиб, гушанга сари йўллар экан:

— Борақалло! Боринглар, боринглар, болаларим! Айни вақти, — дея дуриллади. Кейин у «келин»нинг қулоғига заҳарханда аралаш шивирлади: — Узингни қўлга ол, Нуж! Қизнинг вужудига кирдингни, энди унинг аждодлари қилган ёмонликлари учун қасос олишинг кераклигини унутма!..

— Биламан! — деди Назира баралла овозда ҳаммага эшитти-риб. — Ҳозир унинг шунақанги расвосини чиқарайки!..

У ёнида гандирақлаб турган дубулғали йигитга чиппа ёпишди-ю, шаҳдам одимлар билан гушанга тарафга судраб кетди. Йўл-йўлакай «куёв»нинг бошидаги дубулғасини улоқтириб, эғнидаги чакмонини ечишга ҳам улгурди.

Улар гушангада кўздан гойиб бўлишгач, дастурхон атрофида қий-чув бошланиб, яна қадахлар кўтарилди. Базм тагин авжига минди. Даврада зарбоф чопонли барзанги одам билан ҳалқасимон исирга таққан аёлгина хавотирли қиёфада ўтиришар, шунинг учун шовқин-суронни тинчитишга уринишарди.

— Жиминглар-э! — деб бақирди барзанги бирдан устолга мушт тушириб; худди зилзила юз бергандек ҳамма ёқ зириллаб кетди. — Намунча алжирайсанлар! Лаънати Нуж қовун тушириб қўймаса бўлгани ишқилиб!..

Орага бир дақиқа сукат чўкиши билан унинг ёнидаги ҳалқасимон исирғали аёл заҳарханда аралаш гап қўшди:

— Баччағар Нуж ичкилик ичавериб, эсини еб қўйибди!

Шу пайт гушангадан улкан шалпангқулоқ каламуш ўқдай отилиб чиқди-да, шишадек юмалоқ кўзларини ўтирганларга лўқ қилиб:

— Ким баччағар?! — дея бақирди. Азбаройи газабга кирганидан бутун танаси худди безгак тутаётгандай титраб-қақшарди. Уни кўриб жони-пони қиқиб кетган зарбоф чопонли кимса каламушнинг истиқболига югураркан:

— Калланг жойидами? Нега қизни холи қолдирдинг? Ҳозироқ қайт! Орқага қайт, деяпман!.. — деб бақирди.

Лекин махлук бўш келмас, бор овози билан бақириб-чақиришда давом этарди:

— Ким баччагар, деяпман? Жуда жонга тегди-ку бу ҳақоратлар! Тамугда ҳам бунчалик хор қилишмайди одамни...

Шу пайт вужуди инс-жинсдан бушаган Назира узига келиб, ёнида шалвираб утирган дубулғали йигитни итариб юборди-да, гушангадан ташқарига отилиб чиқди. Дастурхон атрофида утирганлар унга энди тараддуд ва саросима аралаш тикилишар, айниб ўғирлик устида қулга тушган одамлардай кўзлари безовта ва олазарак эди.

Зарбоф чопонли барзанги энди қиздан нарироқда турганча, каламушни имо-ишоралар билан зўр бериб, қизнинг вужудига қайта киришга ундарди. Лекин у кечиккан, вазиятни аллақачон тушуниб етган Назира узини қулга олиб улгурган, шунинг учун ҳам даврадагиларнинг утаксини ёриб, бувиси ўргатган оятлардан бирини ўқишга киришган эди.

Лекин у оятни охиригача ўқиб улгурмади. Оёқлари дармонсизланиб, ҳуши бошидан уча бошлаганини сездди. Полга аста йиқиларкан, хонада ҳеч ким қолмаганини, ноз-неъматлар тула дастурхон ҳам кўздан ғойиб булганини пайқади.

Даҳрий ота ўйлари

Назиранинг мактабдан иттифоқо ғойиб бўлгани, бир кеча-кундуздан кейин шаҳар чеккасидаги харобазорда жойлашган ташландиқ кўҳна уйдан эгни-боши гижим ва ифлос ҳолда ҳушсиз топилгани Ҳазрати имом даҳасида дув-дув гап-сузга сабаб бўлди. Қизнинг у ерга қандай бориб қолгани ҳақида ҳеч ким аниқ ҳеч нарса айта олмас, боз устига, узига келиб уйда етган Назира ҳам лом-мим демай қўйганди. Бундай пайтларда оғзига кучи етмаган айрим дугоналарининг турфа-туман лоф ва уйдирмаларни тўқишга киришганига унчалик ажабланмаса ҳам бўлади. Биров ачиниш билан:

— Шурлик қиз тўдадаги йигитларга илакишиб қолибди, ташландиқ уйга олиб бориб, билганини қилишибди, — деса, яна биров уйчан ҳолда:

— Бечора, ўзи сал савдойироқ эди, ойдинхаёллик қилиб, харобазорга кетиб қолибди, — дея бичиб-туқирди. Бошқа биров оғзини тулдириб:

— Узга сайёраликлар билан азалдан алоқаси бор экан, учар ликопчада коинотга олиб чиқишибди. Ликопчадаги йигитлар билан дон олишган чоғи, ҳомиладор бўлиб қолгач, ҳеч ким қурмасин деб, харобазорга ташлаб кетишибди, — дея гап тарқатарди.

Невараси билан юз берган бу фожиаги воқеага бирдан-бир тўғри баҳо беришга интилган одам Баҳром Шайх ота бўлди. У хафакон кайфиятда:

— Қизимизни жин чалган кўринади, — деди-ю, Асадни афсун ўқийдиган эски танишлари — башоратчи Гулшодабонунини бошлаб келгани жўнатди.

Ота эмасми, Асад бир соатга қолмай, фолбин аёлни олдиға солиб, дарвозадан кириб келди.

— Э, опаюн, нима қилишга ҳам ҳайрон бўлиб қолдик, — дерди Асад йул-йўлакай қўлларини пахса қилганча куюниб. — Маҳаллада бир-биридан хунук миш-мишлар тарқаб кетибди. Ақлинг бовар қилмайди! Қизимнинг ҳам бўйи етиб қолди, унингчага утди, ахир! Бунақада бош кутариб юролмай қоламан-ку?!

— Узингизни босинг, укажон. Гап-сузни қўяверинг. Оғзига кучи етмаганлар гапираверсин. Аввало қизингизнинг соғлигини уйланг, — дея уни ҳовуридан туширишга уринарди Гулшодабону.

— Гап бунда эмас ҳам дейлик, — баттар қизишарди Асад, — лекин нима воқеа юз берганини ким бизга аниқ айтиб бера олади? Миршаблар-ку, ҳеч қачон ҳеч нарсани аниқламаган. Дадам қандайдир жин чалган, деяптилар. Лекин мен Шўролар тарбиясини олган зиёли сифатида ҳеч қандай жин-пинга ишонмайман. Чунки уларга ҳеч қачон рўпара келмаганман.

— Ҳай-ҳай-ҳай, унақ катта гапирманг, укажон, — эътироз билдирди Гулшодабону хавотирли овозда, — жин, алвасти, дев-парилар — бор нарсалар. Уларни йўққа чиқариб бўлмайди.

Асад башоратчи аёлни қизлари ётадиган хонага бошлади... Кетма-кет бошқа оила аъзолари — Баҳром Шайх ота, Мунаввар ая ва Дилбархон ҳам кириб келишди.

— Сизни яна безовта қилишимизга тўғри келди, азизим, — деди ота соқолини оҳиста силаб қўяркан. — Қизчамизнинг пешонасига шу фалокат ҳам ёзилган экан, начора.

— Нима қилардиз энди, — деди Гулшодабону ҳамдардлик билан, — тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Назира тўрда қалин кўрпада шипга тикилганча қимир этмай ётарди. Тепасида икки синглиси парвона.

Гулшодабону бемор қизнинг тепасига келиб, томирини ушлаб кўрди. Кейин алланималарни пичирлаб ўқишга тушиб кетди. Бир неча фурсат ўтгач, башоратчи аёл кўзларини юмганча, худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай пичирлай бошлади. Хонадагилар унинг:

— Қора одам... каламуш... базм... жинлар базми... — деган сўзларини илғай олишди, холос.

Аёл узига келиб, пича ўйланиб турди-да, шошилмай гап бошлади:

— Қизингизнинг одамлари бор деб, сизларга илгари ҳам айтган эдим. Улар яхши ниятли, пок одамлар. Лекин яқинда яна бири пайдо бўлибди. Менга аён беришларича, у — қоп-қора, афти-ангори каламушни эслатадим-ей... шалпангқулоқ... Лекин, нияти... ёмон. Ёвуз бир ишни амалга оширишни уйлаб юрибди. Жуда эҳтиёт бўлиш керак!.. Қизни яхшилаб ўқитишга тўғри келади...

Асад унга очикдан-очик энсаси қотиб тикиларкан, истехзоли оҳангда: «Ҳм...» — деб қўйди. «Бу хотиннинг сал мияси айниганроқ туюлувди-я ўзи, — деб хаёлидан ўтказди у. — Нималар деб алжираётганини ўзи тушунармикин? Қанақа қора одам? Қанақа каламуш? Яна шалпангқулоқ эмиш... Вой кароматингдан!.. Э, духтирлар ҳам, булар ҳам — бир гур...»

— Уйда яқин уртада қон чиқармаганга ухшайсизлар, гапида давом ётарди Гулшодабону. — Ҳа, қурбонлик суйиб, худойи қилишларингиз керак экан. Уйга инс-жинс бир илакишдими, ҳайдаш жуда қийин... Айтмоқчи ёдимдан кутарилай дебди, утган куни бир туш курувдим, харобазордами-ей, ахлатхонадами-ей, бир қиз сайр қилиб юрганмиш. Худди Назирага ухшайди. Бирдан унинг рўпарасида катта бир тулки пайдо бўлди-да, қизга сакради. Тулки сакраса, эскиларнинг айтишларича, одам парилар ва жинлардан чўчир экан... Хуллас, мана, ҳаммаси тасдиқланди.

— Қизим яхши бўладими ишқилиб? — сўради зурга чидаб турган Асад кесатиқ аралаш.

— Албатта, — самимий жавоб берди Гулшодабону, чамаси, у кесатиқни пайқамаган эди, — яхши бўлиб кетади, тузалади. Лекин менга аён беришларича, ҳали унинг олдида анча қийинчиликлар бор. Қолган гапларни айтолмайман, рухсат беришмаяпти...

— Шунақа денг?! — баттар энсаси қотган Асад зурга узини босиб турарди.

Боядан бери сукут сақлаб, унга жиддий қулоқ солиб турган Мунаввархон ая гап қотди:

— Жон қизим, узингиз ёрдам берасиз энди. Уқийсизми, куф-суф қиласизми, ишқилиб, шу қизимни тузатиб берасиз. Яхшилигингизни ерда қолдирмасиз.

— Мен қўлимдан келганини қиламан, — деди Гулшодабону. — Қани, бўлмаса бир дуо қилинг.

Уни кучага кузатиб чиқаркан, Асад ортиқ чидаб туролмади. Йигирма беш сўмлики аёлнинг: «Тузалсин, кейин, кейин...» — дейишига қарамай, чунтагига солиб қўйди-да, дилидаги гапларни тукиб солди:

— Опажон, сизга бир гапни айтмасам, кўнглим жойига тушмайди. Нима қилай энди, бизни аввал мактабда ўн йил, кейин олий илмгоҳда беш йил даҳрий қилиб ўқитишган. Моддиюнчи файласуфман. Аввалги башоратларингиз, куф-суфларингизга сал ишонгандай бўлувдим. Бугун эса, очиги, қанча уринмай, гапларингизни ҳазм қилолмадим. Булардан кўра, қизимни мафия олиб қочгани ҳақидаги миш-миш, тўғриси, менга тушунарлироқ. Қандайдир қора одам деяпсиз, каламуш деяпсиз, ахир, булар бари видеоларда курсатиладиган ғирт фантазия-ку?!.. Бир иш қилингки, мен сизга инонай. Гапларингизнинг ростлигини исботлаб беринг.

Гулшодабону Асадга ачингансимон разм солиб турди-да:

— Ана, айтдим-ку, сиз ҳам ишонмаяпсиз, — деди хафа бўлиб. — Лекин Худо хоҳласа, ишонтирганим бўлсин. Қани қўлингизни беринг-чи, — башоратчи аёл шундай дея унинг ўнг қўл томирини ушлаб кўзларини пича юмиб тургач, одатича, яна шошилмай гап бошлади: — Чап буйрагингиз касал. Ичкилик ичаркансиз...

Асад шарттаки йигит эмасми, дарров тасдиқлади:

— Тўғри, сал-пал олиб турамыз. Лекин секинроқ, дадам эшитмасин. Буйрагим чатоқлигиниям биламан.

— Уч-тўрт йил аввал ўнг оёгингиз синган. Қирқ кунча гипсда юргансиз.

Асаднинг кўзларида энди ўйноқи бир ифода пайдо булди. У жонлана бошлаган эди.

— Буям тўғри, Мошинада уч йил олдин фалокатга учраганман.

— Узоқ йиллардан бери ишларингиз унча юришмай келган. Тўрт ой олдин сал кўксингизга шамол тегиб, омадингиз чопа бошлабди.

Асад энди ёш боладай ҳайратга тушди.

— Ё тавба! Буни қаёқдан билдингиз? — суради у беихтиёр жиламайиб. — Беш йил мобайнида ёзган диссертациямни утказолмай, бошқасига қўл уриб, тўрт ой олдин ҳимоя қилувдим.

— Энди эса, ишхонангизда сизнинг номзодингизни қайсидир амалга лойиқ деб топшибди.

— Буям тўғри! — Асад энди хахолаб кулиб юборди. — Доцентликка утказишмоқчи.

— Сал-пал шўхликларингиз ҳам бор экан! — муғамбирона жиламайди Гулшодабону.

— Қойил-э! — хитоб қилди Асад илжайганича қўл силтаб. — Ҳаммаси тушунарли. У ёгига ўтманг, шарманда қиладиганга ўхшайсиз. Сиз энди менга туғишган опа бўлдингиз. Ов-мин! Бундан буён нима хизматларингиз бўлса, менга айтаверасиз. Қизимни фақат сиз даволашингизга энди тула ишондим.

— Дарвоқе, қизингиз ҳозир каратхлик ҳолатида. Эртага эрталлаб узига келади. Булиб ўтган воқеаларни гапириб беради. Уйлайманки, энди унинг гапларига ҳам ишонасиз. Уч литрлик идишда бўлоқ суви олиб келиб берасиз. Шу бугуноқ. Мен унга кечаси билан афсун

ўқиб чиқаман. Эртага Назира шу сувда чўмилсин. Худо хоҳласа, оёққа туриб кетади.

— Яшанг, опажон! Кетдик. Қолган гапларни мошинада гаплашамиз, — шундай дея йигит башоратчи аёлни кучага бошлади.

Боболар ўғити

Еттинчи осмоннинг паға-паға булутлар билан қопланган юқори худудларидан бирида супасимон оппоқ хонтахта ёнидаги оппоқ болишга ёнбошлаб утирган барвастақомат Шайх Тоҳир ҳазратларининг кайфияти хуфтон, кўнгли безовта эди. Худди қўлини узатса етадигандек тепасида осилиб чарақлаб турган гала-гала юлдузлар ҳам унинг қалбига таскин беролмас, қадам-бақадам қийғос очилган турфа гуллару чаппор урган ажиб боғлар ҳам дилини ёритолмас эди. Чунки у яқиндагина Коинотнинг махсус алоқа тармоғи орқали Ердан ташвишли хабар олган, шунинг учун ҳам ўзини кўярга жой тополмай қолганди. Бу не хусуматки, фоний ҳаёти ўтган дунёда сўнги зурриётларидан бўлмиш қизалоқларининг шаънига доғ тушмиш, шайтони лаиннинг югурдаклари уларга нисбатан фитна ва қабих ишлар бошламиш.

Шайх Тоҳир ҳазратлари қизлар ҳали узоқ йиллик оғир синовларга дучор бўлишини яхши билар, лекин бир нарсадан қаттиқ хавотирда эди: Ердаги ута нотақомил жамият ва Худодан кўрқмай қўйган гофил бандалар шайтони лаиннинг ҳийла-найрангла-рига учиб, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган зурриётларининг нозик-ниҳол ҳаёт дарахтларини синдиришлари ва шу билан бирга кўз кўриб қулоқ эшитмаган фожиаларни юзага келтиришлари мумкин эди. Ана шу кўнгилсиз ташвишлар боис Шайх Тоҳир ҳазратлари еттинчи осмондаги бообўр фарзандларидан бўлмиш Шайх Хожа Асрор валий билан мавлоно Тилла Шайхни ҳузурига таклиф этишни лозим топган, илло, қизлар ҳаёт-мамоти боис юзага келган мураккаб вазият жиддий кенгашиб иш тутишни тақозо қиларди.

Уфқда бир парча оппоқ булут устида невараси Шайх Хожа Асрор билан қумушранг соқоллари кўксига тушган нуроний евараси Тилла Шайх кўринганида, Шайх Тоҳир ҳазратларининг кўнгли пича ёришгандай бўлди.

Орадан яна бир неча фурсат ўтгач, улар оқ хонтахта атрофида давра қуриб, сўхбат бошлаган эди.

Шайх Тоҳир ҳазрат фалақдаги энг яқин ва энг донишманд улугларига бор гапни аён қилгач, фикрини:

— Хуллас, бу масалада мулоҳазаларингизни билишни истардим, — деб яқунлади.

Биринчи бўлиб Шайх Хожа Асрор сўз олди.

— Тақсирим, фикри оҳижимча, ҳозир қизларнинг ҳаёти жиддий хавф остида. Иблис ва шайтони лаин аларнинг мурғак вужудларига йўл топган экан, аларни энди бу қабохатдан қайтариб бағоят мушқул ишдур. Модомики аларга қарши курашга жазм этган эканмиз, мазкур савоб ишни охирига етказмоғимиз ҳам қарз, ҳам фарз. Гулшодабону аталмиш дуохон аёл ҳам қизларга ёрдамга чоғланмиш, деб эшитдим. Ана шу оҳижига Парвардигор иродаси ила қўшимча куч-қудрат ато қилмоғимиз, Иблисининг шум ниятларини анинг кароматларидан фойдаланиб, чиппақка чиқармоғимиз даркор, деб ҳисоблайман.

— Бу маъқул фикр, — деди Шайх Тоҳир ҳазрат уйчан қиёфада. — Лекин анга авлиёлар султони Ғавсул Аъзам разияллоҳу анҳу қандай

қараркинлар? Ҳар бир бандаи мўминга қудрат ато қилмоқ Парвардигори оламгагина хос мўъжиза-ку?

Шайх Тоҳир ҳазратлари савол назари билан энди авараси мавлоно Тилла Шайхга қаради. Ҳамон сукут сақлаб утирган мавлоно чуқуру уйга толган, негадир фикр билдиришга шошилмасди.

— Уйлашимча, ушбу масалада биз шошилмаганимиз маъқул, — ниҳоят вазмин гап қотди мавлоно Тилла Шайх. — Ерлик машойихлар, заҳарни заҳар кесади, деб бежиз айтишмаган. Иблис ва унинг шайтони лаинлари қизнинг вужудига кира бошлашибдими, билъакс, биз ҳам бу ишга бел бойламоғимиз ва шу йўл билан аларга қарши курашмоғимиз лозим.

Шайх Тоҳир эътироз маъносиди бошини сараклатди.

— Авваламбор, ёвузликни ёвузлик ила енгишга интилмоқ но-жоиздур. Бинобарин, шайтони лаин ила инсон вужудида туриб курашмоқ кўп фалокатли оқибатларни юзага келтиргуси. Боз устига, бунга қурбимиз етати, деб уйлайсизми?

— Алар бағоят кўпчилик, — гап қўшди Шайх Хожа Асрор валий. — Инсон вужудига ўттиз учтагача шайтони лаин жойлашиб олмоғи мумкин. Ахир, одамзод танасида қон қандай айланса, шайтон ҳам унинг вужудида худди шундай айланур. Биз булсак, афсуски озчиликмиз.

— Бу йўл билан аларни вужуддан ҳайдаб чиқармоқ улкан тоғни жойидан жилдирмоқдай мураккаб ишдур, — деди Шайх Тоҳир ҳазратлари тушунликка берилиб.

Донишмандларнинг суҳбати ўз маромида оҳиста давом этаркан, Елдаги хилват жойларнинг ахлат тўлдириладиган жарлик тубида Иблис ўз югурдаклари — Нуж, Нут ва Яос исмли инс-жинсларнинг обдан «пўстагини» қоқиб, узининг галдаги йўриғларини баён қилаётган эди.

— Ландавурлар! Эшшаклар! Бунча латта булмасаларинг?! — га-заб утида ёнарди Улуспир жарлик тубида у ёқдан-бу ёққа асабий одимларкан. — Битта қизчани ҳам эплаб танобини тортолмасаларинг, бу қандай ношудлик?! Эсиз, эсиз, ҳозирги замон шайтонлари ҳам ўта айниб, нотавон бўлиб кетишган. Эҳ, қадимда қанақанги шайтонлар буларди-я!.. Қадамларидан ўт чақнаб, босган изларини саҳройи-биебонга айлантиришарди. Мана-ман деган инсон зоти уларнинг ногорасига ўйнаганда, ер ҳам тоб беролмай қоларди. Сизларга ҳеч курси кўнча касби-корингизга нисбатан жиндақ ифтихор тулғуси қолганми ўзи? Биз сенларга одам ўлдири ёки тоғни талқон қил, демаган булсак. Битта қизчанинг номусини булгаб, юртга шармисор қилиш нима деган нарса, ахир?! Кучада сангиб юрган ёш болага топширсанг ҳам эплайди, ҳайф-э!

Эшитадиганини эшитиб, сувга тушган мушукдай шумшайганча ер чизиб утирган Нуж, Нут ва Яос ер ёрилса ерга кириб кетгудай аҳволда эдилар. Обдан «сукиниб», сал ҳовуридан тушган Иблис энди босиқроқ оҳангда гапини давом эттирди:

— Ишимизга анави авлиёлар халақит бераётгани етмаётган-дек, йўлимизда яна бир гов пайдо бўлди. Бу — Тошкентдек шаҳри азимда истиқомат қиладиган Гулшодабону исмли афсунгар аёлдир. Уша курнамак, Худо менга аён қиляпти, дея узича башоратлар қилиб, кўп бемаъни ишлар билан шугулланиб юрибди. Эндиги дастлаб амалга оширадиган ишингиз ана шу аёлни йўлдан уриш. Шундай қилинларки, эл-юрт Гулшодабонунинг савдойи, телба деб тан олсин. Шайтони лаин билан ўйнашиш қанақа бўлишини яхшилаб курсатиб қўйишларинг керак. Токи бу бошқаларга ҳам ўрнак бўлсин!..

Қурқиб-писиб ўтирган ҳамтовоқларга жон киргандай бўлди. Улар бошларини журъатсизгина кутариб:

— Маъқул, бажарамиз, — дейишди бир овоздан.

— Энди анави опа-сингиллар масаласида... — деди Улуспир кўкис тўхтаб, югурдакларини бир-бир узининг чақчайган нигоҳи остидан ўтказаркан. — Нотавонликларинг туфайли дастлабки режаларимиз бузилди. Энди шундай иш қилишларинг керакки, аввало қизлар лаънати туморларидан жудо бўлишсин. Кейин Қуръон сураларини уларнинг хотирасидан тамомила ўчириб ташлаш керак. Буларни қайси усулда амалга ошириш — ўзларингизга ҳавола. Шундан кейингина йўлингизда ҳеч қандай гов қолмай истаган ҳийланайрангларингдан фойдаланаверасизлар.

Улуспир пича сукут сақлаб тургач, туйқусдан важоҳат билан сўради:

— Хуш, гапларим тушунарлими ўзи?

— Албатта, тақсир!.. Ҳаммаси тушунарли! — дея баравар чуғурлашди учалови ҳам.

— Сизларни огоҳлантириб қўйишим лозим: бу сафар ҳам қовун туширадиган бўлсанглар, унда ўзларингдан кўринглар. Учовларинг учун ҳам тамуғнинг энг тубидан жой тайёрлаб қўйилгани ҳамиша ёдларингизда бўлсин!..

Дузах дарагини эшитган учала ҳамтовоқ ҳам ниҳолдай титраб-қақшай бошлашди.

— Боз устига, сизлар анави сафсатабоз авлиёлардан озор чекан буюк аждодларингизнинг руҳлари ҳақи, қасос олмоққа жазм этгансизлар. Эсингиздан чиқмасин.

Шайтонлар раҳамосининг сўнгги гапидан ҳамтовоқларнинг со-вуқ кузларида қаҳ-ғазаб учкунлари чақнаб кетди.

«Улар яна келишади...»

Назира кўзларини очганида, ётоқхонасида ётганини сезиб, аввал таажжубга тушди. Хотираси тиник: бир ҳафта олдинми, кечами ё ҳозирми, билолмайди, — харобазордаги ташландиқ уйда бўлиб ўтган даҳшатли воқеани эсларкан, кўнглига гулгула тушди. Қўшдай енгил тортиб осмонга учиб кетгани, «куёвбола» билан кўришиб, базми жамшид бўлаётган уйга кириб боргани, ўласи тўйгунча овқат еб, ичкилик ичгани, дубулғали йигит билан гушанга сари йўналганию ҳуши бошидан учганигача — ҳаммаси ёдида эди-ю, лекин бир нарсига ҳайрон: ушанда у бамисоли бошқа одамга айланиб қолгандай, танаси ўзиники-ю, аммо хатти-ҳаракатларини миясига кириб олган аллаким бошқараётгандай туюлди. Даҳшатли ва ажабланарли жойи шундаки, онгини жиловлаб олган ўша кимса ўта ёвуз, очофат ва риёкор бўлиб, қиз қанчалик иродасига зур бермасин, унинг бе-бошвоқ лўттибозликларига заррача ҳам монелик курсатолмаганиди. У бамисоли кўзга кўринмас номаълум бир зотнинг итоаткор қўлига айланган эди-ю, агар ўша қаттол кимса ушанда буюрса, одам ўлдиришдан ҳам тоймайдиган аҳволда эди. Йўк, бунинг нақадар даҳшатли эканини сўз билан таърифлаш қийин. Худо курсатмасин, ўша аллаким унинг онгини синфда ўтирганида жиловлаб олса борми, узининг яна қандай «қаромат»лар курсатиши мумкинлигини энди у яхши тасаввур қиладди.

Дарвоқе, булар ҳаммаси катта буваси Шайх Тоҳир ҳазрат огоҳлантирган шайтону алвастиларнинг қилмишларимасмикин? Бувалари шайтонга ҳай беринглар, деб қаттиқ тайинлашган эди-ку!..

Аслида ҳаммасига сабабчи — анави лаънати қорачопон...

Шу пайт оёқ товушлари эшитилиб, сингиллари Наргиза билан Нафисанинг хавотирли овозлари қулоғига чалинди.

— Вой, Назира опам узига келибди! — хитоб қилди эшикни очиб кирган Наргиза кафталарини бир-бирига уриб. Кетма-кет кириб келган Нафиса ҳам «ялт» этиб Назирага қаради-ю, азбаройи суюн-ганидан кўзлари намланди:

— Тузукмисан, опа? — деб сўради.

Наргиза дарров деразадан ҳовлига бошини чиқариб, қичқирди:

— Дада, ойи! Суюнчи! Опам узига келди!..

Хонага биринчи булиб Дилбархон отилиб кирди. Онаизор эмасми, қизини кучоқлаб пешонасидан ўпди-да:

— Яхшимисан, асал қизим? Сенга нима бўлди ўзи?! — деди йиғламсираб.

Кетма-кет кириб келган Асад билан Мунаввархон ая ҳам ҳол-аҳвол сўраб, қизнинг атрофида гирдикапалак бўлиб қолишди. (Баҳром Шайх ота намоз ўқигани мачитга кетган эди).

— Назирахон, ўрнингиздан тура оласизми, қизим? — деди Асад меҳри жушиб. — Агар турулсангиз, тоза булоқ сувидан олиб келганман, чўмилиб оласиз, Наргиза, бир чўмич билан тоғора олиб кел. Сен эса, Нафиса, айвондаги идишни келтир.

Қизлар югурганча ташқарига отилишди.

Назиранинг бошига бориб чўккалаган Мунаввархон ая унинг пешонасига кафтини қўйиб:

— Хайрият, иссиғи тушибди, — деб қўйди-да, йиғламсираб гапирди: — Узиям буйига етиб, кузга яқин қиз бўлди-да. Тикмачоқдай қадди-қоматингдан ўрғилай сенинг! Кўз теяпти, чамамда. Унга исиріқ солиб қўйсангиз буларди, келинпошша.

Нима қилишини билмай, қизининг тепасида мунғайиб турган Дилбархон қаддини ростлаб:

— Ҳозир, ойижон! — деди-да, ташқарига отланди.

Хонада Наргиза билан Нафиса қолиб, опаларини булоқ сувига чўмилтиришди. Сўнгра Дилбархон исиріқдонга чўғ ташлаб, хосиятли ўтти тутатиб кириб келди.

Бир неча фурсатдан кейин ҳамма оила аъзолари ошхонада нонушта қилишарди. Ҳеч ким Назирага кечагина бошидан кечирганларини эслатиб, савол беришга журъат этолмасди. Ошхонага мачитдан қайтган Баҳром Шайх ота кириб келганида ҳам улар майда-чўйда, икир-чикирларни гаплашиб ўтиришарди. Буваини ҳаммалари ўринларидан туриб, салом бериб кутиб олишди. У турга ўтаркан, Назирага синчков тикилиб: «Хайрият», — дея пешонасидан ўпди.

Оила бошлиғи ҳам худди ҳеч нарса бўлмагандай юзига фотиҳа тортди-да, жимгина нонушта қилишга киришди. Сукунатни биринчи булиб Асад бузди.

— Дода, бугун яқшанба. Назирахон неварангиз ҳам анча тузалиб қолди. Бир чорбоғга чиқиб, тоза ҳавода дам олиб қайтсакмикин?

— Яхши уйлабсан, — деди Баҳром Шайх ота хурсанд бўлиб. — Қизларингни олиб бориб кела қолинглар. Кечқурун қайтишларингга ойинг иккаламиз ош дамлаб қўямиз.

— Чойхона палов ерканмиз-да, — кулди Асад сочиққа қўлини артаркан. Кейин жиддий оҳангда қўшимча қилди: — Бўлмаса, қизлар, чой ичиб бўлганларингдан кейин кийининглар. Сиз ҳам отланнинг, Дилбархон. Сизларни далада би-ир айлантириб келаман.

— Ур-ре-е! — деди Наргиза қарсак чалиб.

— Опам бормаса, мен бормаيمان, — деди Нафиса хомуш тортиб.

— Вой, нега опанг бормас экан? — деди Мунаввархон ая ажабланиб. — Уям боради. Тўғрими, она қизим?

Назира бошини қўйи солди. У анча фаромуш кўринарди. Ҳамма унга савол назари билан тикилди.

— Борардим-у, лекин анави қорачопон... — деди Назира синиқ овозда зўрга тили айланиб.

Бу гапдан жон-пони чиқиб кетган Асад ирғиб ўрнидан турди.

— Қанақа қорачопон?.. Ҳали сени уша...

— Йук, у одам эмас, — отасини гапини булди Назира, — менимча, алвасти. Уша...

— Нима «ўша?!» — деб сўради Асад, жони ҳиқилдоғига келгудай буғилиб.

— ... осмонга учуриб, жинлар базмига бошлаб борди.

Энди ҳаммалари чинакамига хавотирга тушишган, ҳамма унинг оғзига тикиларди.

— Кунглим сезиб турибди, — давом этди Назира ҳамон синиқ овозда. — Улар бугун яна келишади...

Ғазаб утида ёниб, у еқдан-бу еққа асабий юра бошлаган Асад:

— Вой, лаънати-ей! — деди гижиниб. — Ким экан у қорачопон? Қаерда ўзи? Энасини Учқўргондан кўрсатаман!

Гапга энди Баҳром Шайх ота аралашди.

— Узингни бос, ўғлим, — деди у вазмин оҳангда. — Она қизим, бизга сал тушунтириброқ гапирсангиз, ким у қорачопон? Юр деса, кетавердингизми? Жинлар базмида нима қилдинглар?

— Айтдим-ку, у одам эмас, — деди Назира зорланиб, — бари бир, ишонмайсизлар. У қандайдир йул билан ҳушимни олиб, осмонга учирди. Кейин жинлар базмида қатнашдим. Куёв деб, қандайдир йигит билан таништиришди. Синфдошим Мадалиевга ухшайди. Тўй бўлди...

— Қанақа тўй?! — яна сапчиб тушди Асад бутун вужудига титроқ югуриб. — Қанақа куёв! Дода, бу қиз мабодо жинни-пинни булиб қолмаганими? Уни чинданам ажина чалганга ўхшайди!..

— Узингни бос деяпман! — койинди Баҳром Шайх ота. — Нега бунча ҳовлиқасан?! — Оила бошлиғи яна Назирага юзланди: — Кейин нима қилдинглар, она қизим?

— Тўй тугай деганда тўполон бошланиб қолди.

— Қанақа тўполон?! — бақирди яна Асад сабри чидамай.

— Хонада кимдир бировни алланима деб ҳақорат қилганди, бирдан мени ҳичоқ тутиб, ҳушимни йўқотаёздим. Узимга келганимда, гўшангадан шалпангқулоқ катта бир каламуш югуриб чиқиб кетаётганини кўрдим. Шундагина иродамни қўлга олиб, ёнимдаги маст йигитни бир уриб ағдардим-да, калима угира бошладим.

— Ҳуш, кейин-чи? — сўради Асад тоқатсизланиб.

— Кейин хонада ҳеч зог қолмаганини кўриб, яна ҳушимни йўқотдим...

— Э, хайрият! — деди Асад энди сал ҳовуридан тушиб. — Бари бир бIRON нарсага тушунган бўлсам, улай агар! Дода, ё неварангиз фантастика ўқийвериб хаёлпараст бўлиб қолган, ёки бизни калака қиляпти...

— Ундай дема, ўғлим, — эътироз билдирди отаси. — Аҳвол сен ўйлагандан анча жиддий. Гулшодабонунинг гаплари ёдингдан кўтарилдимми? У ҳам каламушга ўхшаган қандайдир қора одам ҳақида гапирган эди.

Асад бирдан ўйланиб қолди. Шу топда унинг хаёлидан нималар

утгани фақат Худого аён. Бир пайт йигит кескин бурилиб ташқарига йуналаркан:

— Чорбоғга жилдик бўлмаса! — деди эътирозга ўрин қолдирмайдиган аҳангда. — Назирахон, сен ҳам кийин! — алоҳида таъкидлади у катта қизига.

Сўнгра ертулага тушиб, эски сандиқдан ов милтигини олди. Уни қопга ураб, ҳеч кимга курсатмай, «Жигули»сининг олдинги ўриндиги остига ётқизиб қўйди. Кейин ичкарига кириб, анчадан бери ташлаб қўйган эски жинси шимини, спорт куйлагини кийди. Ҳар эҳтимолга қарши муъжаз тери қинга солинган чуст пичоғини ҳам камарининг ёнига қистирди.

Йулда уларни даҳшатли саргузаштлар кутаётганини Асад қалбининг аллақайси нозик бир нуқталари орқали олдиндан сезаётгандек эди.

Тоғ йўлидаги таъқиб

Нуж, Нут, Яос шаҳар чеккасидаги болахонали шоҳона уй ёнида пайдо бўлишганида, элас-элас кўринаётган оппоқ тўшли пурвиқор тоғлар оша офтоб энди бош кўтара бошлаган эди. Гиштин уй атрофи баланд бетон девор билан ўралган, ундан ошиб ўтиш ҳар қандай одам учун амри маҳол, улкан қора дарвоза эса, ичкаридан тақа-тақ қулфланган эди. Бетон деворлар ёнидан қишлоқ поллизлари бошланар, бир чақиримча ичкарида у бепоён гўза пайкалларига уланиб кетган эди.

Жинлар учун бунақа деворлардан ошиб ўтиш чорак газлик ариқдан ҳатлашдек бир гап. Улар бир лаҳзадаёқ гулзор ҳовлида, чеккароқда ўсган сершоҳ, кекса ёнгок панасида пайдо бўлишди. Гулзор ўртасида мрамардан ишланган зилот сувли ҳовузча, унинг қоқ ўртасида тошдан ясалган учта илон оғзидан сув фаввора бўлиб отилиб турарди. Ҳовли саҳнига бир текис экилган гилос, хурмо, анор, нок ва бошқа мева даракхлари гулга кирган, умуман, ҳовли жаннатнинг кичик бир гўшасини эслатарди.

Чап тарафда девор ёқалаб томига оқ тунука ёпилган узун бостирма қурилган, унинг остида қора «Волга», оқ «Жигули» ва қизил «Тойота» мошиналари бир саф қилиб қўйилган эди.

— Агар ёдларингда бўлса, бу ерга етти йил олдин келган эдик, — деди Нуж шерикларига шивирлаб.

— Ҳа, эски мижозларимиз, — деди Нут унинг фикрини қувватлаб.

— Лекин ҳовли жуда ўзгариб кетибди, — қўшимча қилди Яос, — Бу одамзоднинг пули кўпайса, Ерда ҳам жаннат ярата олишга қодир.

— Бу ерда ҳалиям ўша уч ака-ука истиқомат қилади, — гапида давом этди Нуж. — Ҳозир улар шаҳардаги энг кучли тўда раҳномаларидан ҳисобланишади. Биз туфайли, албатта.

— Тўғри айтасан, — деди Нут думини ликиллатганча унинг гапини тасдиқлаб. — Агар улар ўзларининг махфий ҳокимият погоналаридан юқорига кўтарилишларида нақадар катта ҳиссамиз борлигини билганларида, ҳозир бизни қучоқ очиб кутиб олишган, куй эмас, буқа сўйиб, базми жамшид бошлаб юборган бўлишарди.

Яос шишадек кўзларини ялтиратиб, яна унинг гапига қўшимча қилди:

— Ҳим... Етти йил аввал берган сабоқларимиз зое кетмабди.

— Бупти, гап сотадиган вақт эмас, — деди Нуж бирдан думалоқ

кўзларини чақчайтириб. — Ҳозир учаласи ҳам қаттиқ уйқуда. Кечаси билан «ишлаб», обдан чарчашган. Хароб бўлгунча ичкиликбозликни давом эттиришгани ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Уйқусида шаппа босиб, йўлга отлангиришимиз керак. Улуспир ҳазратларининг котиот алоқа тармоғи орқали олган ахборотига қараганда, қизлар отаси билан Ҳазрати Имомдан соат унларда йўлга чиқишди. Демак, уларни биз Оқтошга буриладиган осма кўприк ёнида кутиб олишимиз мумкин...

— Қайси мошинада борамиз? — суради Нут.

Нуж бостирма тарафга ўгирилди.

— «Тойота» бўладими? — суради у айёрлик билан.

— Бўлганда қандоқ!.. — хурсанд бўлиб кафтларини бир-бирига ишқалади Яос. У мошина ҳайдашни ўлгудек яхши кўрарди.

— Бўлмаса, бошладик! — уй тарафга отланди Нуж.

Улар учовлон уймакорлик усулида нақш берилган икки табақали чоққина эшиқдан кетма-кет ичкарига кириб кетишди.

Орадан бир неча фурсат утгач, яна эшик очилиб, ундан кўзлари ола-кула, ачиқ дори ичгандай афти буришган, барзанги йигит чиқиб келди-да, гандираклаганча фавворанинг мрамар раҳига бориб ўтирди. Бу — номини эшитса бутун шаҳар зир титрайдиган Арслон лақабли Болта бойвачча эди. Яна бир неча дақиқадан сўнг эшиқда унинг укаси — миқтидан келган, урта буй, қоп-қора мўйлови учлари зулфдек буралган Теша кўринди. Кетма-кет кенжа ука — акаларига нисбатан сал хилчароқ, қадди-қомати тик, жингалак сочли ўроқ чиқиб келди. Улар иккови ҳам катта ақаларининг аҳволида, маст одамдай гандираклашар, юзлари тиришган, кўзлари ола-кула эди.

Биринчи бўлиб Болта ўзига келди.

— Уф, лаънати, — деди у зўрга нафасини ростлаб. — Кеча яна кўпайтириб юборибмиз чоғи. Анчадан бери бунақа бўлмагандим, бошим тарс ёрилиб кетай деяпти.

Ҳадемай ўзига келиб қолган Теша:

— Бош оғригига юзта-юзта қилсакмикин? — деганини билади, шу заҳоти оғзи қийшайиб, ҳиқичоқ тутиб қолди. Бу ниятидан қайтиши билан аҳволи яхшиланди.

Бошини чангаллаган кенжа ука:

— Бизга нима бўлди ўзи?! Кечаги ароқ тозасидан эмас шекилли, — деб мингирлади-да, сўнг акаларига юзланиб суради: — Хуш, «Тойота»ни олиб чиқайми?

— Ҳа, — деди Болта фавворага энгашиб, муздай сув билан юзкўлларини чяркан.

— Соқол олса бўлармиди... — дўнгиллади Теша акасининг ҳаракатларига маънисиз тикиларкан.

— Э, туйга кетяпсанми?! Бор, дарвозани оч! — деди Болта уни жеркиб.

Орадан бир соат утмай, қора чопон кийиб, қора кўзойнак таққан уч ака-ука қизил «Тойота»да Оқтошга олиб борадиган осма кўприк ёнида мошина эшикларини ланг очиб, тоғ йўлига кўз тикиб ўтиришарди. Йулда бошқа мошиналар кўринмас, чор-атроф жимжит, зог ҳам учмаётган эди.

— Бу мегажин бизга кўп дардисар бўлди-да, — деди Болта афтини буриштириб. — Тушимда кўрдим, деб бизни лақиллатаётган бўлмагин тагин?!

— Яна ишонмайсиз-а, ака, — деди ўроқ хафа бўлиб. — Ўлай агар алдаган бўлсам... Жаннатмисол бир боғда икки синглиси билан гул териб юрган экан. Кўрдим-у, жигардан урди, шу-шу ҳар куни тушимда кўраяпман. Тунов кунги тушимда ҳатто уйига ҳам

кузатиб куйганимшман. Кечаги сафар борганимизда, мактабига кирдим-ку, кузи кузимга тушган захоти бутун вужудим ток ургандай қақшаб, эсим оғиб қолаёзди. Энди шунақанги азоб чекяпманки, ит бўлай агар, узим ҳам ҳеч нарсага тушунолмапман.

— Севги деганлари шу бўлса керак-да, — деди Теша уйчан оҳангда дүриллаб.

— Э, ҳозирги замонда севгига гур борми, — деди Болта энсаси қотиби. — Кеча сен гирт латталиқ қилдинг. Огзингдаги тайёр ошни олдириб утирибсан, ландавур!

— Рост, — деди Теша унинг фикрини тасдиқлаб, — хилват жойга олиб бориб берсақ ҳам эплломадинг-ку?!

— Ким билади, сира кунглим чоппади. Очиғи, раҳмим келди, хушсиз ётудди-да... Бунинг устига сизлар ҳам кўп ўтмай, мелиса мошинаси келяпти, деб ваҳима кутардинглар-у, ташлаб чиқишга мажбур бўлдим.

— Намунча ўзингни қийнамасанг, ука, — деб насиҳат қила кетди Теша ҳамон уйчанлик билан. — Ҳозир дарахтни силкитсанг, маржа ёгилади. «Мана-ман» деганини қўйнингга солиб қўйишимиз мумкин. Унинг ўзи жа хурликояммас, пачаққина бир нарса экан...

— Унақа деманг, ака, — деди Уроқ ўжарлик билан — Сизга осон. Бир эмас, иккита хотинингиз бор...

— Теша тўғри айтпти, — деди Болта безовта бир оҳангда. — Бу ишда биз пича шошма-шошарлик қиялпмиз, — шундай дейиши билан унинг ошқозонида кутилмаганда кучли оғриқ туриб, яна юзи буришиб кетди. Лекин амаллаб фикрини давом этдирди: — Бу оила бизга ҳеч қачон кизини бермайди. Чунки «тўда» деган номимиз бор. Ўзлари ҳам баобру одамлар. Унта ака-ука, ҳаммаси илмли, оилавий мафрия десаям бўлади, арбоблариям бор. Уйнашаган арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деб бежиз айтишмаган.

Бирдан унинг табиатида ғалати ўзгариш юз берди. У тиззасига бир шаппати уриб, беихтиёр:

— Хайр, майли. Энди булар иш бўлди, истагинг ижобат бўлди, деявер, ука. Шу қизни сенга олиб беролмасам, Болта бойвачча отимни бошқа қўяман, — деганини билади, шу захоти ошқозонидаги оғриқ ҳам ўз-ўзидан тўхтади.

— Мана бу чинакам аканинг гапи! — деди Уроқ азбаройи ҳаяжонланганидан кўзларига ёш олиб.

— Бупти, лаб-лунжингни осилтирмай кўя қол, — деди Теша тунгиллаб. — Икки кундан бери, тезроқ мегажининг висолига ета қол деб, буридай изғиб юрибмиз-ку?! Сенга яна нима керак ўзи?..

— Раҳмат, ака! — хўрсинди Уроқ. — Миннат қилманг. Бошқа ҳеч нарса керакмас. Мен ҳам бир куни яхшиликларингни қайтарарман, ахир.

Кутилмаганда Болта жиддий тортиб, шерикларини огоҳлантирди:

— Келишяпти чоғи? Оқ «Жигули»...

— Нул бешми? — суради Уроқ яна ҳаяжонга тушиб.

— Ҳа, — деди Болта энди важоҳатли тус олиб. — Эшиқларни беркитинглар. Ёнимиздан утиб кетиши билан изидан машинани бурасан, Уроқ.

Бир неча дақиқадан сўнг тоғ йўлида қув-қув бошланди. Қизил «Тойота»даги ака-укалар олдинда гизиллаб бораётган оқ «Жигули»нинг орқа уриндиғида утирган опа-сингилларнинг хавотир билан бот-бот орқага угирилиб қарашаётганини пайқашди.

— Бугун энди қўлдан чиқиб бўпсан, қисталоқ, — деди Болта

тишлари орасидан. У шайтон васвасасига учиб, ҳайвоний бир қиёфага кирган: кўзларига қон қўйилиб, қуюқ қошлари чимирилган, важоҳатидан от хуркадиган бир алфозда эди. Тешада ҳам аллақандай ўзгариш юз берган, тиртиқ чап яғи тортишиб, унг кузи пирпираб учар, юзи қийшайиб қолгандай эди.

Йўл кум-кук адирлар ва доволар силсиласи ёқалаб, илон изи булиб кетган, унинг ўнг тарафида лола, чучмуна ва бошқа турфатуман ёввойи гуллар қийғос гуллаган, чап томонида эса, кўзни тиндиргудек чуқур жарлик ястаниб ётарди. Йўлнинг бу тарафига ҳар ярим газ масофада оҳақ билан оқланган темир-бетон устунчалар кўмиб чиқилганди.

Болта қўйин чўнтагидан шошилмай митти қора тўппончасини чиқарди. Буни курган кенжа уқанинг жон-пони чиқиб кетди.

— Нима, ўқча тутмоқчимисиз?! — суради у овози титраб, Болтанинг қўлига ёпишаркан. — Жон ака, отманг! Ахир, унга тегиб кетиши мумкин!..

Катта ака уни итариб ташлаб, қулоқ чаккасига шапалоқ тортиб юборди-да:

— Тек ўтир!.. — деб тунгиллади.

У айна вақтда юрағида кучли санчиқ кўзғалиб, пиқиллаб йиғлай бошлаган уқасига эътибор ҳам бермай, тўппонча ушлаган қўлини очик ойнадан ташқарига чиқарди.

Ота изтироблари

Бутун болалиғи ва ёшлиғи аҳолиси ҳамиша гавжум эски шаҳарда ўтган эмасми, Асад одамлардан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам кўравериб яхши-ёмоннинг фарқига борадиган, оқ-қорани ажратадиган йигит бўлиб вояга етганди. Асад худди отаси каби, бировларнинг эътиборидан четда юришни ёқтирарди. Тақводор ва художўй оилада усган эмасми, ашаддий моддиюнчи файласуф булишига қарамай, Худого, фоний дунёдан ташқари боқий дунё ҳам борлиғига озми-кўпми ишонарди. Шунинг учун ҳам ҳамма ишларни пухта уйлаб амалга оширар, гуноҳ ва куфрдан нари юришни одат қилганди.

Лекин у ўзи уйлаганидан анча кучлироқ одам булишига қарамай, ўзига ишонмасди, яъни энг катта ожизлигини ўзи билмасди.

Шунинг учун ҳам бугун ов милтигини олди-ю, лекин ичидан зил кетди. Уни нимага олди ўзи? Одам ўлдириш учунми? Ахир, бу — энг разил гуноҳ-ку? Отаси доимо уларга, бу кўҳна дунёда бировнинг қонини тўкишдан оғирроқ гуноҳ йўқ, деб ўқдирар эди. Лекин куни кеча унинг энг муқаддас нарсаси — эркаклик шаъни ҳақоратланди, шахсияти, иззат-нафси оёқ-ости қилинди. Бунинг учун у қасос олиши, ўз шаънини, қолаверса, жонидан ортиқ мурғак фарзандини ҳимоя қилиши керак. Бироқ...

Шунинг учун ҳам Асад ҳозир тоғ йўлида шошилмай машина ҳайдаб бораркан, оғир сукутга ботган, хаёлидан нималар кечаётгани фақат ўзига ва Яратганга аён эди. У билан ёнма-ён уриндиқда утирган хотини Дилбархоннинг орқадаги қизларига ярим угирилиб, алланималар деб жавраётгани ҳам қўлогига кирмасди.

Одатда бунақа пайтларда бидирлаб ҳеч кимга гап бермайдиган Назира ҳам шу топда сукутга чўмган, чехрасидаги йўлга чиқишлари билан пайдо бўлган саросима ва хавотир ифодаси аини дамда янада қуюқлашгандай эди. Шу боисми, у бехос тилга кириб:

— Ана! Ана улар!... — деб хитоб қилганида, ҳамма сергак тортиди.

Бу пайтда улар Оқтошга олиб борадиган осма кўприкка етиб келишган, кўприк ёнида эшиклари ланг очиқ қизил машина турарди.

— Ким улар? — сўради Асад асабини зўрга босиб.

— Кеча мени осмонга учуриб, харобазорга олиб боришган қора-чопондилар!..

— Эсинг жойидами, қизим, — деди Дилбархон хавотирини бошишга уриниб. — Чет элликлар шекилли?

Улар қизил машина ёнидан ўтиб боришаркан, қора кўзойнакли, қора чопон кийган, нигоҳлари безовта учта барзанги кимсани аниқ кўришди-ю, Асаднинг дилига чинакамига гулгула тушди.

— Мафия шекилли!.. — деди Дилбархон жон ҳолатда шивирлаб. — Тезроқ ҳайдай қолинг.

— Топдинг, — деди дақиқа сайин хавотири ошаётган Асад товущини пайсайтириб. — Болта бойваччанинг тўдаси. Лаънатилар, қандай изимизга тушишдийкин?..

— Қишлоқ марказига етиб олсак, миршаб туради...

— Э, миршабингдан ўргилдим, — деди Асад энсаси қотиб. — Керак бўлса, миршабингни ҳам орқасига бигиз тиқиб, қўғирчоқдек уйнатади булар!..

Ажнабий қизил машина жойидан жилиб уларнинг ортидан эргашганини кўрган Асаднинг дилида чексиз бир нафрат ҳисси уйғонди. Агар хотин-бола-чақаси бўлмаганида, машинани тўхтатиб, отиш-ма бошлашга ҳам тайёр эди шу топда. У жаҳл билан газни босди.

Назира алланималар деб шивирлаганча калима ўқишга тушиб кетганди.

— Вой, сал секинроқ! Бутун оиламиз билан жарга учиб кетмайлик тагин... — деди Дилбархон қути учиб.

— Худо хоҳласа, биз эмас, анавилар учишади! — деди Асад титроқ овозда, газабини зўрга ютиб.

— Улар бизни ўққа тутишмоқчи! Тезроқ ҳайданг, дадажон! — кичкирди Назира бирдан отасининг елкасига осилиб.

— Узингни бос! Мен ёнингдामан-ку!.. Бизда ҳам милтиқ йўқ эмас.

Шундай деб у йўлдан кўз узмаган ҳолда ўриндик остидаги қуролни пайпаслаб қўлига олди. Лекин муюлишга чиқиб қолгани учун уни ёнига қўйиб, чамбаракка ёпишди. Тагин газга зўр берди.

— Шуримиз курсин, нега йўлга чиқа қолдиг-а? Буларга Худо бас келмаса, бандаси бас келолмайди, — деди Дилбархон йиғламсираб, ёнидаги қуролга қўрқув аралаш тикиларкан.

Бир неча фурсат ичидаёқ таъқиб қилиб келаётганлардан анча олислаб кетишди. Ниҳоят, йўл чеккасида «Оқтош» деб ёзилган тахтакач пайдо бўлганида, қочоқларнинг дилига сал қироқ ёқилгандай бўлди. Яна бир неча юз газ масофадан кейин уларни сариқ «Москвич» машинаси ёнида турган икки норғул миршабларнинг бири йўл-йўл таёғини кўтариб тўхтатди.

Ақсарият миршабларнинг одамларнинг оҳ-воҳларига эътибор қилишга Асад ўз ҳаётий тажрибасига кўра ишонмай қўйган эди.

Машинани йўлнинг унг чеккасида тўхтатган Асад деразадан бошини чиқариб, уларга салом бергач, шошиб гапирди:

— Акалар, бизни жиноятчилар қувлашяпти. Ёрдамингизга муҳтожмиз.

— Қанақа жиноятчи? — деди барзанги миршаб мағрур қиёфада, озгининг танобини қочуриб, «Жигули»га яқинлашаркан. — Жиноятчилар Тошкентда бўлади. Тоғда нима қилади улар? Тезликни ошириб, қондани буздингиз. Жарима тўлашингизга тўғри келади...

— Қани аввал ҳужжатларингизни бир кўрайлик-чи! Ие, хавфсизлик камарларингиз қани?.. — деди иккинчи миршаб ҳам уларни айна жиноят устида қўлга туширгандай жонланиб.

Асад улар билан ортиқ ади-бади қилиб ўтиришни лозим топмади. Газни босиб, гилдиракларни гийқиллатганча, машинани кескин олдинга учуриб кетди. Ойнак орқали қизил «Тойота» ҳам уларнинг ёнидан тўхтамай ўтиб кетганини курди. Шу заҳоти миршаблар ҳам сариқ машиналарига апил-тапил ўтириб, уларнинг орқасидан қувлай бошлаганларини пайқади.

Энди тоғ йўли бўйлаб уч нафар машина кетма-кет гизиллаб, тобора юқорилаб борар, гоҳо бир-бирларини қувиб етай-етай деб қолар, гоҳо эса, бир-бирларини анча орқада қолдириб, олислаб кетишарди.

Оқ «Жигули» текис асфальт йўл орқали яна бир довонни ошиб ўтгач, адир бошланиб, унг томонида атрофи темир панжара билан ўралган қабристон кўринди. Мозордан уч-тўрт чақирим нарида эса, томига тунука ёки сопол қоплама ёпилган катта-кичик замонавий ўйлар кўзга ташланар, чамаси, улар тоғ қишлоқларидан яна бирига етиб келишганди. Қишлоқ яқинидаги ям-яшил адирликда бир-икки болакай қўй боқиб юрарди.

Қизил «Тойота» билан миршаб машинаси ўзлари билан ўзлари андармон бўлиб қолишди, чамаси, анча орқада қолиб кетишганди.

Асад мозорга тикиларкан, ўзи учун ҳам қутилмаган қарорга келди.

Қабристондаги сирли мулоқот

Навбатдаги муюлишдан ўтиб, яна юқорилай бошлаган «Тойота» худди кўзи ёрий бошлаган аёлдай тўлғонар, пишқириар, аммо ортиқ қанча ҳаракат қилмасин, тезликни оширолмай, «фигони» фалакка ўрлар эди.

— Тезроқ ҳайдасанг-чи, — деб тўнгиллади Болта ёнида ўтирган кенжа укасини жеркиб. — Бос газни!..

— Намунча тошбақадай имилламасанг?! Оёғингда жонинг борми ўзи?! — кесатди Теша орқадан дуриллаб.

— Тортмаётган бўлса, нима қилай, ахир?! — жавоб берди Уроқ йиғлагудай аҳволда гижиниб.

— Онангни эмгур, худди хира пашшадай ёпишиб қолишди-я, — мингирлади яна Болта пешонасини тириштирганча орқани курсатувчи ойнакка кўз ташлаб. — Шартта отиб ташлардим-у, иш чувалашиб кетади-да.

— Отмаслик керак, ишқал бўлади, — деди Теша, кейин жонланиб қўшмича қилди: — Машинани бирпас тўхтатсанглар, иккаласининг ҳам ўласини чиқариб роса дўппослардим.

— Ундай қилсак, қанийди, лекин анавининг... — укасига ишора қилди Болта, — мегажинини кўздан йўқотиб қўйишимиз мумкин-да. Шундоқ ҳам тошбақа юриш қилиб орқада қолиб кетдик ўзи...

Бу пайтда уларга анча яқинлашиб қолган «Москвич»даги миршаблар асабларини эғовлаб, узлуксиз «биб-биб»лата бошлашди.

— Жон ака, тўхтайлик! — деди Теша кўзларида газаб учкунлари чақнаб. — Шунақанги қўлим қичиб кетяптики!..

— Шошилма, ука, муштлашишга улгирасан ҳали...

Айни шу чоқ сал текисроқ йўлга чиқиб олган «Тойота» тезлигини ошириб, гизиллаб олдинга интилди-ю, «Москвич»ни яна анча орқада қолдириб кетди.

— Олдинга қара!.. — деди Болта бирдан сергак тортиб.

Оқ «Жигули» бу ердан икки чақиримча наридаги нақшин жилорлар берилган катта дарвоза тарафга қараб бурилган эди. Унча катта бўлмаган турфа-туман панжаралар билан ўралган қабрлару катта-кичик мақбараларга тула сокин мазористонга тикилишаркан, учала ака-уканинг кунгилларига бирданига гўлгула тушди.

— Мен мазорга кирмайман, — деди Уроқ қатъий оҳангда. — Сизлар ҳам кирманглар.

— Нега энди? — суради Болта ажабланиб.

— Чунки мен пес-мохов бўлишни истамайман!

— Сен-ей! — кулди Болта. — Мазорга кирган одам пес-мохов бўлади, деб ким айтди сенга узи?

— Қабристонларда ҳар хил авлиёларнинг қабри бўлади. У ерга ёмон ниёт билан кирган киши шунақа касалга чалинади, дейишади.

— Оббо сен-ей! Бизда ёмон ниёт йўқ-ку? Аксинча, сен учун савоб иш қилмоқчимиз, холос.

— Нияти пок одам қизнинг уйига совчи бўлиб боради.

— Э, бас қил сафсатани! — ўшқирди Теша орқадан. — Жонга тегди. Мазорга етмасдан тўхтаб, анави исқиртларнинг бир додини берсак! Хира пашшалик қанақа бўлишни бир кўрсатиб кўяйлик!..

— Бошқа иложимиз йўқ, — деди Болта ҳам бир қарорга келиб. — Лекин бари бир мазорга киришимизга тўғри келади, — шундай дейиши билан унинг ошқозонида яна кучли оғриқ турди-ю, беихтиёр инграб биқинини чангаллади. Худди ўзига ўзи гапирётгандай оҳангда: — Бўпти, мазорга кирмаганимиз бўлсин! — деган заҳоти оғриқ ўзи-ўзидан босилди. Нега бундай булгани хусусида бош қотириб ўтиришга фурсатлари йўқ эди.

Қабристонга ярим чақиримча масофа қолганида:

— Шу ерда тўхтат! — деди Болта кузларида ғазаб ути ёниб. — Аввал уларни кўролсизлантириш керак. Кейин дўппослаймиз. Мабо-до отишма бошланиб қолса, ўлдирмайдиган қилиб отинглар.

— Яхши! — деди Теша хурсанд бир кайфиятда қафтларини бири-бирига ишқалаб. Эски шаҳардаги маҳаллий тўда орасида «Бозор» деб лақаб олган бу йигит уруш-жанжални пулга сотиб оладиганлар тоифасидан эди.

«Тойота»нинг орқасидан кетма-кет келиб тўхтаган «Москвич»дан миршаблар отилиб тушишди-да, уларнинг бири тўппончасини ака-укаларга тўғрилаганича бақирди:

— Битта-битта кўлларингни кўтариб тушинглар!

Биринчи бўлиб Болта эшикни очди. Қулини кўтарганча шошилмай миршаблар турган тарафга ўгирилиши билан ёнига етиб келган қориндор лейтенант унинг чаккасига тўппончасини тақаб:

— Ерга ёт! — деди дағдага билан. — Секин! Қимир этсанг, отаман!..

Болта яшин тезлигида энгашди-да, унинг қорнига зарб билан бир мушт туширган эди, миршаб йул ёқасидаги устунга бориб урилди. Шу заҳоти қўлидаги тўппончаси ҳам учиб тушди-ю, ўзи «шилқ» этиб кулади. Айни маҳалда мошинадан ўқдай отилиб чиққан Теша билан Уроқ иккинчи миршабни ҳам икки-уч зарба билан юмалоқ-ёстик қилишди.

Болта бамайлихотир қаддини ростлаб, чопонининг барини қоқиб ташлар экан:

— Энди буларни мошиналарига утқазиб кўйиш керак. Токи курган одам ароқ ичиб, улфатчилик қилишяпти, деб ўйласин, — деди амирона оҳангда.

Унинг ушбу буйругини ҳам ака-укалар санокли дақиқалар ичида бажаришди.

Улар яна мошинага ўтириб, энди шошилмай мазор тарафга жилишаркан, илк бор қабристонни кўрганларида кунгилларида пайдо булган гўлгула тобора кучайиб бораётгандай эди. Ҳозир ҳеч ким мазорга киришни уйламас, узаро келишиб олмаган бўлсалар-да, учовлари ҳам «қурбон»ларини ташқарида кутишга қарор қилишган эди.

...Айни шу дамда пештоқида зарҳал ҳарфлар-ла «Авлиё Хожа Арслон Мавлоний» деб ёзилган хийла катта мақбара олдида хотин ва бола-чақаси билан тиловат қилаётган Асад юзига фотиҳа тортди-да, уридан турди. Дилбархон билан қизлари ҳам «овмин», деб қафтларини юзларига суриб, оёққа қалқиди.

Ажабо, худди шу он Асад билан хотинини ҳайрат ва ҳаяжонга солган ғаройиб воқеа юз берди. Назира азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан секин қарсак чалиб:

— Вой тавба, қаранглар! Авлиё бува кўриндилар! — деб шивирлади.

— Ҳа-я! — деди Наргиза ҳам суюниб. — Ана, қабр тоши устида ўтирибдилар!

Кўп гапиришни хушламайдиган Нафисанинг ҳам ўзида йўқ хурсандлиги кўриниб турарди.

— Худди Шайх Тоҳир бувамларга ўшарканлар! — деди у жилмайиб.

Қизлар кетма-кет:

— Ассалому алайкум, буважон! — деб салом беришди.

— Вой, алик олмаяптилар-ку? — деди Наргиза хайрон бўлиб.

— Нимадандир хафа кўринаяптилар, — деди Назира шивирлаб.

Қизларнинг қандайдир бўшлиқдаги кўзга кўринмас аллак билан «мулоқот»ларидан аграйиб қолган эр-хотин ҳарчанд синчиклаб тикилишмасин, рўпараларида қаққайиб турган қабр тошидан бўлак ҳеч нимани кўришмасди.

— Яна бошланди! Галлюцинация... — деди Асад Дилбархонга овозини пасайтириб.

Кутилмаганда Назира қичқириб юборди:

— Вой, қаранглар, авлиё бува нимадир демоқчилар чоғи?..

Бирдан қиз ўнг қулини ҳавода силкиб, ўнгдан чапга бамисоли алланималарни «ёзиш»га киришди. Айни пайтда кузлари юмилиб, овоз чиқариб ўқий бошлади:

«Эй, меҳрибон нури дийдаларимиз! Бизни дуо қилганларингиз боис сизларни Худо ёрлақасун. Сизларга сидқидил ташаккурим дурдай ёғилсин. Сизлар Парвардигори оламиниз сари кетгучисизлар. Оллоҳдан ердаги ёмонликлардан паноҳ тиланг. Сиз банди оғизларни ушбу зиёратгоҳга йўллаб, Парвардигорнинг ўзи оғоҳ айламишқим, равон йўлингизда ганимлар бордур. Алар шайтони лаин малайлари қиёфасинда Иблисининг чиркин режаларини амалга оширмоқчи ниёт қилмишлар. Каминаи ожиз шундан хавотурдамен. Мақбара ёқалаб юрсанглар тошлоқ йул бор. У йул қабристоннинг кунчиқар томонидаги ўзга дарвозасига туташур. Ана шул дарвоза орқали тупроқ йулга ўтгусидурсизлар ва бу йул сизларни, иншоллох, катта йулга бошлагучидир. Сафарингиз бехатар бўлишини Оллоҳи каримдан илтижо қилурмен. Илло, Парвардигори оламнинг улуғлиги — анинг лузуми, буюклиги — анинг туни, азиз ва сахийлиги — анинг гузаллиги, гузаллик ва улуғлиги — анинг мартабасидур. Илоҳим, ганимларингизга қирон келгуси. Билъакс, ёвуз шайтоний қилмишлари ўзларининг бошларига тўқмоқ бўлиб тушгусидур. Парвардигоро, жинлардан ва инслардан, бизларни йулдан адаштирганларини кўрсатгилки, биз аларни қадамларимиз остига олайлик, то-

ки алар энг паст хурланганлардан бўлсинлар! Омин! Оллоху акбар! Оллоху акбар! Оллоху акбар!

Камоли эҳтиром ила сиз — нури дийдаларимизга ҳамиша сиҳат ва саодат тилаб қолгувчи — Хожа Арслон Мавлоний бинни имом Шайх Жумобий».

Назира қандайдир илоҳий йул билан қабул қилиб олган ушбу номани эшитган Асад билан Дилбархон оқариб-бузариб, ҳайкалдек қотишган, ҳайрат ва таажжубдан лом-мим дейишга ҳам чоғлари қолмаганди.

— Ё товба! Нималар бўляпти ўзи? — шивирлади ниҳоят Дилбархон кўрқув аралаш эрининг пинжигга тикиларкан.

— Худонинг каромати бу! — деди Асад зўрға тили гапга айла-ниб.

Бирдан у авлиёнинг қабртоши олдида кескин ҳаракат билан тиз чўки-да, кафтларини очиб, титроқ овозда хитоб қилди:

— Эй, Парвардигоро! Шу дақиқалардан эътиборан сен қалбимга Уз буюк муҳаббатингни солдинг! Ибтидосиз ва интиҳосиз эканингда шубҳам қолмади! Бизни шунча йил даҳрий қилиб тарбиялаганларнинг кўзи кўр бўлсин! Эй меҳрибонларнинг меҳрибонроғи, илтижо қилиб сўрайманки, энди менда сендан бошқа зикр ва қайғу бўлма-син! Меҳригив авлиёнинг Хожа Мавлоний ҳазратларинг пок руҳи ҳақи қасамёд қиламанки, нуридийдаларим бўлмиш фарзандларим-ни кўз қорачигимдай асраганим бўлсин! Шу ондан эътиборан Сен менга шундай буюк қудрат ато қилдингки, жигарбандларимнинг бахт-саодатига чанг солишга уринган қаттол ганимларни оёқларим остида олиб янчишга ҳам тайёрман! Парвардигоро... — шу ерга келганда Асаднинг миясидан ўз-ўзидан куюлиб келаётган сўзлар тизмаси ноҳос узилди; у зорланиб, мук тушиб йиғларкан, қандайдир осмоний бир лаззат ва изтироб оташи борлиқ вужудини қамраб олган, овози ҳирқираб, танаси худди бешиқдай тебрана бошлаган-ди.

Кўрқув ва саросимада оғзини очганча, унга тикилиб турган Дилбархон эри тарафга отилди.

— Дадаси! Узингизни босинг!.. — дерди у йиғламсираб, йигит-нинг елкасидан кучоқларкан. — Узингизни босинг, деяпман!..

Сал узига келган Асад ҳамон титроқ овозда ноласини давом эттирди:

— Парвардигоро! Жигарбандларимни ўз ҳифзи ҳимоятингда олишингни сўрайман! Ахир, уларда нима гуноҳ?! — деди-ю, беихтиёр ўкраб юборди.

Отасининг бу аянчли аҳволига учала опа-сингил ҳам чидаб туролмади. Уввос тортганча, улар ҳам уч томондан югуриб келиб, ота бағрига киришди.

Таъқиб давом этади

«Авлиё ота» қабристонни дарвозасидан беш-олти газ наридаги йул ёқасида турган қизил «Тойота» атрофида ивирсиб юрган ака-укаларнинг дақиқа сайин фиғонлари ошиб борарди. Айниқса, Болта бойвачча асабий ҳолда у ёқдан-бу ёққа одимларкан, газабнок нигоҳини бот-бот мозор тарафга қадар, у ёқдан ҳеч қандай садо чиқмаётганини кўриб, бешбаттар хуноби ортарди. Оқ «Жигули» қабристоннинг анча ичкарисига кириб борган ва аллақайси сағананинг яқинида қарий бир ярим соатдан бери қимир этмай турар, мошина эгалари эса, қабр ва мақбаралар ортидан умуман қиринмай кетишганди.

— Нима бало, тухум босишяптими булар?! — тўнғиллади Теша оғзини катта очиб эснаркан.

— Шуларнинг орқасида бир кунни улдирдик ҳисоб, — мингирлади Болта тобора асаби кўзиб.

— Эсиз, қанча соққадан қолиб кетдик, — деди Теша.

— Қаранглар! Мошина жойидан жилди!.. — деди Уроқ бирдан жонланиб, қабристон дарвозаси томон юраркан.

— Ие, ичкарига ҳайдаяпти-ю, сўтак? — деди Теша ҳайрон бўлиб.

— Қабристоннинг нарёғида ҳам дарвоза борга ухшайди. Мошинага утиринглар! Айланиб ўтамиз, — деди Болта сал ҳовуридан тушиб, тез эшикни очаркан.

Уроқ ҳам ўринга утирди-да, калитни буради. Лекин, ажабо, мошина ишламас, ут олдиригич гириллаб кучанар, шақирларди, холос.

— Ёнилги борми ўзи? — деб сўради Болта ижирганиб.

— Ярим бак! — деди Уроқ шоша-пиша.

— Итариб кўрсак-чи?... — таклиф киритди Теша.

Қайта мошинадан тушиб уни итара бошлашган эди, қабристон дарвозаси рўпарасида унинг олд гилдираги ариққа тушиб кетди. Чамбарақда утирган Уроқ бари бир суқиш эшитди.

— Кўзми ё пустанкинг тешигимми?! — дея ўшқириб берди катта ака хуноби чиқиб.

Учаласи ҳам барзанги йигитлар эмасми, мошинанинг бир қанотини кутариб, амаллаб гилдиракни ариқдан чиқаришди.

Ака-укалар яна мошинани итаришга тушиб кетдилар. Лаҳза ўтмай, ариққа тушиб кетган гилдиракнинг ёрилгани маълум бўлди.

— Эй, нима Худо урди ўзи бу мошинани?! — тўнғиллади Болта бешбаттар жигибийрон бўлиб, кейин укасига газаб билан тикилди: — Кеча-кундуз буридай изғийвериб, абжағини чиқарган экансан-да, узиям! Мошина деганга мой-пой қуйиб, сал бундоқ қараш керак-да, ахир!..

— Хотинлардай ивирсимасдан, чаққон-чаққон қимирласаларинг-чи! Анавилар ҳам аллақачон жуфтакни уриб бўлишди.

— Қаёққа кетишди улар? — сўради Уроқ хавотирга тушиб. — Уйгами?

Шурлик кенжа ука яна балога қолди:

— Қаёққа бўларди?! Албатта, энасиникига-да. Улар мозорга, буваларини зиёрат қилгани келганларига ҳафтафаҳм аклинг етмади-ми? Энди сенларнинг бу қимирлашларинг бўлса, эрталабгачаям қувиб етолмаймиз.

Уроқ билан Теша гилдиракни обдан маҳкамлаб, дами чиққан баллон, калит ва бошқа асбоб-ускуналарни юкхонага жойлашди. Яна «итар-итар»ни бошлашаркан, Болта негадир ҳафсаласиз оҳанг-да:

— Қоплонбекка бир кириб утишимизга тўғри келади энди, — деди бурнини жийириб. — Баллонни таъмир қилмасак бўлмайди. Анавиларни бари бир қувиб етолмаймиз энди...

— Айтмоқчи, Қоплон акам шу ерлик-ку! — хитоб қилди Теша жонланиб. — Узи бошида уни ишга солсак буларкан. Мозорга ҳам тўғри кириб бораверарди. Миршаблар билан ҳам пачакилашиб утирмасдик.

— Анавининг маржаси кўлдан чиқиб кетмасин, девдик-да.

...Улар амаллаб жойидан жилиб, мозорни айланиб орқага қайтишганида, миршабларнинг бири хушига келди. Ғалати бир алфозда кўзларини пирпиратиб, ёнидаги шеригига тикиларкан, у пича

гарангсиб турди-да, бирдан хушёр тортиди. Унг биқини зирқираб оғрир, мияси карахт эди. Шундагина уч барзанги йигит билан муштлашишгани ёдига тушди-ю, шу заҳоти шеригининг юзига шапатилаб:

— Уртоқ лейтенант! Уртоқ лейтенант! Тура қолинг! Туда қочибди...— дея уни ўзига келтиришга киришди. Шуниси қизиқ эдики, улар бир қишлоқда ўсиб, бир мактабни битирган, болаликдан дуст булсалар ҳам бир-бирларига «уртоқ», деб мурожаат қилишарди.

— Аблаҳлар, тўппончаларимизни олиб кетишибди-ку, — деди ўзига келган шериги инқиллаб кузларини уқаларкан.

— Хўжжатларимизни ҳам... — маъюсланиб қўшимча қилди ҳамроҳи.

— Энди қаяққа кетишди экан?

— Худо билади, ўртоқ лейтенант.

— Уларни «тўда»дан деб, ҳалиги оқ «Жигули»даги йигит айтувди-я.

— Нима бупти? Ўзимизнинг маҳаллий тўда... таниши керак уларни. Қоплонбекни биласан-ку?

— Билганда қандоқ!

— Кетдик булмаса, ўшанинг олдига. Мошина рақами ёдингдами?

— Қизил «Тойота», янглишмасам, 11-00 ТНС эди.

— ТНС миршабларники-ку?

— Ҳа, энди, соддалигинг қолмади-да, ўртоқ сержант!..

Улар қишлоқ чеккасидаги улкан қишлоқ боғига туташган оқ тунука томли, икки қаватли дангиллама ҳовли ёнига етиб келишганда, катта темир дарвоза олдида ҳалигина ўзлари қувлаган... қизил «Тойота»ни қуриб, аввал эсхоналари чиқиб кетди. Пича ўзларини босиб олгач, вазиятни юмшатиш маъносиде ичкарига киришга жазм қилишди.

— Оқ «Жигули» ҳайдовчиси бизни бежиз огоҳлантирмаган кўринадиди, — деди сержант секингина.

— Сен нима деб ўйловдинг! Сал ҳовлиқмаллик қилибмиз чоғи. Улар бевосита Қоплонбекнинг акахонлари бўлиши ҳам мумкин, — жавоб берди лейтенант, дилига гулгула оралаб.

Улар дарвозадан кириб боришлари билан ичкаридан йўғон, бўғик товуш эшитилди:

— Э-э, келсинлар, келсинлар! Тартиботимиз ҳомийларига шоншарафлар бўлсин!

Шундагина миршаблар улкан ҳовли этагидаги ям-яшил дарахтлар қўршовидаги ёғоч чорпоёда ёнбошлаганча оёқларини узатиб ўтирган девқомат йигитни пайқашди. Эғнида қоча чарм куртка, чап қўлининг ўрта бармоғида олмос кўзли катта тилла узук. Дастурхонда ярмидан купи ичилган ароқ, ярми тишланган шур бодринг, битта пиёла.

— Қоплоннинг ашаддий каллакесарларидан, Шамсиддин, — деди лейтенант ҳамроҳига аста шивирлаб.

Шамсиддин бир чайқалиб ўрнидан турди-да, оқсоқланиб-лапанглаганича меҳмонларнинг истиқболига қараб юрди.

— Ассалому алайкум! — унг қўлини кўксига қўйишди миршаблар.

— Ваалейкум ассалом! — деди Шамсиддин улар билан бир-бир қўл слишиб сўрашаркан. — Қани-қани! Чорпоёга марҳамат. Якка ўзим зерикиб ўтирувдим. Бир улфатчилик қиладиган бўлдик. Собит! — қичқирди у ичкарига қараб. Шу заҳоти айвон тарафдан ўн

саккиз ёшлар атрофидаги жинси шим, жинси куртка кийган дароз йигитча келиб, миршаблар билан салом-алик қилди.

— Собит, ука, чорпоёга дарров дастурхон тузат! — буюрди Шамсиддин, яна лапанглаб жойига ўтираркан. Меҳмонлар ҳам унинг ёнидан жой олиб, юзларига фотиҳа тортишди.

— Қалай? Саломатлик? Бола-чақа дегандай...

— Шукр, — деди лейтенант ўлганининг кунидан жилмайиб. — Ўзларидан сўрасақ? Қоплонбек яхшимилар?

— Ҳа, энди, тузук, сояларида юрибмиз-да биз ҳам. Кеча шаҳардайдим. Биттага тушиб қайтдим. Шунинг аламига ичиб ўтирибман.

— Битта — бу юз мингми? — секин сўради лейтенант.

— Э-э, ака, калла борми ўзи? Бир миллион!

Бу гапдан иккала миршабнинг ҳам нафаси ичига тушиб кетди.

— Шаҳарда зур устаси фаранглар чиққан. Ёшлардан. Кўзингни шамғалат қилиб туриб, бирпасда тинкангни қуритади. Э-э, акалар, биззики шунақа: гардкам! Гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ...

Собит дастурхонга нон-пон қўйиб кетди.

— Ичкарида меҳмонлар борми? — деб сўради лейтенант ўсмоқчилаб.

— Ҳа-да! — деди Шамсиддин катта бир сирни очаётгандай овозини пасайтириб. — Жуда нозик меҳмонлар! Шаҳардан бир иш билан келишган экан. Чамаси, нимадир юз берган. Кайфлари тирриқ. Мошиналарининг битта гилдирагини дами чиқиб кетган экан, яматтириб бердим.

Шу пайт ичкаридан гўнғир-гўнғир овоз эшитилиб, эшик очилди.

Ундан аввал паст бўйли, миқтидан келган, бўйни юмалоқ калласига бамисоли тўғридан-тўғри уланиб кетгандай кўринадиган Қоплонбек чиқди. Кетма-кет... миршаблар не кўз билан кўрсинларки, ҳалигина ўзларини обдан дуппослаган уч барзанги кўринди.

— Ийе-ийе! — хитоб қилди Қоплонбек чорпоёдагиларга заҳархандали нигоҳ ташлаб. — Меҳмонлар ташриф буюришибди-да! Айни сизларни қидириб кетаётувдик ўзи! — Қўққисдан у аччиқ қалампир чайнаб қўйгандай важоҳатга кириб, удагайлай кетди: — Сизлар нима иш қилиб юрибсизлар ўзи-а?! Наҳотки мана шу қизил мошинасини танимаган булсанглар? Энангни эмгурлар, бутун шаҳар танийди-ку уни!? — бу ёғига Қоплонбек шунақанги қурақда турмайдиган сўзлар билан бўралаб сўка кетдики, лейтенант билан сержант ер ёрилсаю ерга киргудай аҳволда эди.

— Бу ошналарни тез-тез шаҳарга, ўзимиздаги тунги малака оширишларга юбориб туриш керак, — деди Болта истехзо билан. — Шунда сал одамларнинг фарқига борадиган бўлишади...

Давоми келгуси сонда

Ўтган йилнинг 21 сентябрыда, Шотланд вилоятининг Глазго шарафиде, Маориф вазирлигининг ташаббуси билан жумхурий ижодкор муаллимларининг ўзини мувожабаси бўлиб ўтган эди. Анда тартибга келтирилган тўртинчи жойларидеги келган ижодкор муаллимлар ўз битиклари билан қатнашдилар. Бир-бирларининг ижод намуналари билан танишдилар. Маълум битиклар сараланди. Жўли фикрлар айтилди. Ўшбу тўрлар эрта мувожабада қатнашчиларининг ижодовани айрим намуналариде.

Шоҳрухият

РОСТ БЎЛСИН, УМРИМГА МУБОРАК ДАМЛАР

Инобат Ризаева

Эшик тақиллади...
Наҳот, сен келдинг,
соҳга оқ тушгунча кутган илинжим?!
Наҳот, энди мен ҳам яшай бошлайман,
оромим — ўзимда, ўзимда — тинчим?!

Эшик тақиллади...
Наҳот, сен келдинг,
адашиб, кечикиб бўлса-да, бахтим?!
Ахир, мен, шунча йил бағримга босиб
армонни, бардошни авайлаб боқдим!

Қара, кўксим менинг илма-тешикдир,
ғийбат, маломатнинг кескир тигидан.
Мен узоқ бўзладим. Фақат умидлар
яшади ўзини тийиб йигидан!

Эшик қоқмоқдасан, мана, ниҳоят,
энди сизга рухсат, алвидо, ғамлар!
Рост бўлсин, Хизирнинг назар қилгани,
рост бўлсин, умримга муборак дамлар!

Юрак зир титрайди...
Остонагача
наҳот масофалар шунчалар олис?!
Ё раб! Қадамларим ортга тортилар,
куп йиллик соғинчми, ҳаяжон боис?!

Эшик тутқичини тортдимۇ қотдим,
шамдек эриб кетди бўғзимда бардош.
Остонада... ҳайҳот, паришон титраб,
аламдан лов ёниб турар ўттиз ёш!

Ортиқ кўлларимдан тортма, зўрлама,
мени ўз ҳолимга қуйиб бергил, вақт!
Ортингдан энтикиб шошганим билан,
ортда қолди менга буйсунмаган бахт!

Ортда — ўз қадрига куйган кунлар-да,
олдда югуради адашган ғамлар!
Мен унсиз бўзлайман. Ҳасратларимдан
беғуноҳ йўлларнинг кўзида намлар.

Ортда — минг бир савол, жавоби йўқдир,
олдда — узун сўқмоқ, адоғи йўқдир.
Тулин ой, тулин ой, устимдан қулма,
кемтик чиқди менга аталган тақдир.

Тунда намозшомгул — нигоҳлари чўг
дил ёрар,
лол бўлиб тинглайвераман.
Қачон ёриласан, армон?!
Садо йўқ...
Мен йиглайвераман, йиглайвераман!

Кунма-кун нишонга айланар кўксим,
урилар гумонлар, муз нигоҳ ҳасад.
Азоблар ямлайди кетаверсам жим,
мени ўз ҳолимга қуйиб тургил, вақт!

Кетяпман — кўлим бўш, лек, кўксим юкли,
кўзим юкли — умид шамини ёқиб.
Сен менга бунчалар боқмагил суқли,
сен менга шуни ҳам куп курма, рақиб.

Мени соғинмоқда мовий бир фасл —
бағрида ҳайратлар гуллаётган қиз.
Энди кечикмоқлик катта гуноҳдир,
мен борай, вақт кутмас, фурсатлар тигиз.

Қорақушчи

Олимжон Ўсар

Она тасвифи

Титроқ кўлларининг муъжаз кафтида,
тарам-тарам қақраб ётади шудгор.
Ранги ўчиб кетган рўмол остида,
кумушдек товланар бир тутам оқ қор.

Киртайган кўзлари — қуриган булоқ,
қуёш ҳам уялар қараган кези.
Интилган орзуи юлдуздан йироқ,
юзиди чизилган — темир йўл изи.

Ҳар куни из солар ташвиш ишчиси,
кесишиб-кесишиб кетган бу излар.
Бекатсиз излардан шошиб кетади,
вагон-вагон армон ортган поездлар.

Юлдузлар

Ёдимда, кеч куз эди ўшанда.
Икки томони кетган дарахтзор —
тубсиз йулакчадан борар эдик учовимиз.
Бошимизни қуйи солиб, номаълум ёққа,
бахтимизни ахтариб...

Эсаётган муздай шабада
опқочар эди уйноқлаб,
олтиндай саргайган япроқларни...
Ниҳоят, кеч тушган пайтда,
чиқдик биз ажиб кенгликка
ва чузилдик шунда,
шовуллаган дарё ёнига.
Осмонда милтиллаб кўринди юлдуз...
Сен танладинг биринчисини,
у эса иккинчисини.

Ҳали чиқишга улгурмаганди учинчи юлдуз...
Мен бармогимни тишладим қаттиқ,
кўзларимдан тўкиб жавва-жавва ёш...

Чирчиқ

Мунаввара Мансурова

Сени кўкрагимга шундай беркитдим,
қора сочларимнинг тўлқини билан
ва узилмас бўлиб ўралиб кетдим,
қайтиб унглолмадим ўзимни эркам.

Муҳаббатнинг шундай сирли елкани,
тўлгонганча олиб кетар куйига.
Асир бўлиб қолдим билмам қай куни,
муҳаббатнинг ширин, сирли куйига.

Онам сочларидек оппоқ бир ният,
аланга олади, чарсиллаб ёнар.
Менинг юрагимни ютган шеърят,
ловиллаб ёнганча ортимда қолар...

Кўзларинг бунчалар чиройли,
узгалар йулингда Лайлими?

Боқасан паришон, уйловли,
бир сирли гап айтсам, майлими?

Кўзларинг бунчалар чиройли,
қўрқаман ўзгага боқмасин.
Не бўлса бўлсини, ҳаҳ, майли,
улардан гап ёши оқмасин.

Кўзларинг бунчалар чиройли,
армоним айтайин мен сенга.
Қалбимнинг қуёши бўл, майли,
оҳиста бош қўяй кўксинга.

Касби

Гавҳар Ибодуллаева

Сиз — энг юксак тоғда бир шунқор — лочин,
Мен — қумри, қаноти синиқ, чилпарчин,
Сиз — ночор Алпомиш, мен — ночор Барчин,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Сиз — тилсим, энг пинҳон ғорда яширин,
Мен — тилсим, ҳеч кимса билмаган сириин,
Сиз — ғариб Фарҳоду мен — ғариб Ширин,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Армондир ушалмас кангуллар майли,
Шу бўлди биз учун қисматнинг зайли,
Сиз — телба Мажнуну мен — беҳуш Лайли,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Ишқ бу — жон жомиди қора қон тахир,
Бордир ҳар нарсага ниҳоят, охир,
Мен — бежон Зухраю сиз — жонсиз Тоҳир,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Сизнинг шўрингизга яралган тузман,
Сизни деб утману сизни деб музман,
Сиз—менсиз менсизу, мен — сизсиз сизман,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Ногоҳ, кўзларимга ҳақлар балқарлар,
Гулгун қабоқларим сўлиб салқарлар,
Қуюқ кипригимга ёшлар қалқарлар,
Етмас бўйингизга бўйим, бўйласам,
Тонглар отиб кетар сизни ўйласам.

Асли буйларимиз тенгу тенг эди,
Айтмаган бир сўзни менга денг эди,
Дунё тор эмасди, дунё кенг эди...
Етмас буйингизга буйим, буйласам,
Тонглар отиб кетар сизни уйласам...

Бу дунёда бир қиз бор —
яшар сизни соғиниб.
Сизга айтар сўзи кўп,
айтолмайди қимтиниб.

Ширин-ширин хаёли
саробларга айланар.
Сиз боққанда нигоҳи
қаро ерга бойланар.

Бу дунёда бир қиз бор —
минг ошиқ зор изида.
Еноқлари жилмаяр,
алам додлар кўзида.

Бу дунёда бир қиз бор —
ун бармоғи ҳиноли.
Сизсиз — унинг ҳаёти,
сизсиз — унинг заволи.

Умр — узун хўрсиник,
бир ўйин бекинмачоқ;
кимки бахтдан умидвор —
қўйни тула пуч ёнгоқ.

Айтинг, бегим, гафлатда
токайгача қолгайсиз?
Қаршингиздаги қизни
қочон топиб олгайсиз?

Бу дунёда бир қиз бор —
яшар сизни соғиниб...

Хоразм

Шойим Шерназар

Оқ пустинга ўралган боғлар,
қизиб кетди чоғи, ечинар,
Иссиқ ёқмас қаргаю зоглар,
хилваттоҳдан чиқмас, учинар.

Баҳорга бошқоронгу ўрик
тўлгоқ тутиб, бор кучин йиғар:

Турналарнинг қийқиригидан,
боғ қўйнида оқликни туғар.

Мудроқ замин жонланар,
офтобмомо тафтидан,
Бойчечаклар уйғонар,
она ернинг кафтидан.
Ўриқларни шамоллар,
қитиқлайди қулдириб,
Қушлар келар, баҳорни
елкасига миндириб.
Ҳар бир уйга қалдирғоч,
кирар суюнчи сўраб,
кўрманасига берар,
қизлар соғинчин ўраб.

Кармана

Ойдин

Салқин чинорларнинг салтанатида,
соғинчдан куйлашар озод шамоллар.
Шу ўктам, виқорли чинорларгина
соғинчлар тафтини ололар.

У! У дамлар!
Ойнабанд қўш эшик, оловбанд кангул.
Толиба. Китобга тула турвалар.
Бокира орзулар обод этган дил —
уйлар гузал эди, хаёллар дилбар.
Тўкис қизлар эдик, текис, тенгқурам,
шамолдай югурук эртадан то кеч.
Бир йигит буларди ҳаммадан ўктам,
сенга ўхшар эди, эслайсанми ҳеч,
Фаргона?!

... Бир йигит буларди, ҳаммадан ўктам,
сочлари тимқора, қўллари тароқ.
Кибрли бўлса ҳам, мағрур бўлса ҳам,
севган бўлар эди хўрларинг бирок,
Фаргона!..
Балки унут бўлган ёдидан ёдим...
Чинорлар тебранар беармон, бесас,
шамолдай адашдим йўллар қатида.
Мени ҳеч ким билмас, ҳеч кетгим келмас,
зангори соғинчларим мамлакатидан.

Юлдузлар юртига қамар бўлойин,
сумбули белларда қамар бўлойин,
нигоҳлари шарор-шарор бўлойин —
мени олиб кетинг!
Соғинчлар яшартган кўзларимизга,
майсаранг осмонлар чўкиблар кетсин.

Кушларнинг суқлари кирадир бизга —
 мени олиб кетинг!
 Энди бизни тутиб қололмас ҳеч ким,
 ноҳорлар, баҳорлар буламан сизга.
 Мен меҳр, меҳрман, ахир, азизим —
 мени олиб кетинг!
 Кангулга озорлар кетдилар утиб,
 беозор дунёлар истайман, бегим,
 Сим-сийёх сочларим ёпинчиқ этиб —
 мени олиб кетинг!
 Мени олиб кетинг!..

Риштон

Гулзода Ҳусеинова

Мен, ахир...

Чучмома тўйингга тоғ келди,
 Дарахтин опичлаб боғ келди,
 Дарё тошиб: чап-унг ёғ келди,
 Мен номеҳр...

Ҳарсангтош уйланди тупроққа,
 Тепалик қиз борди узоққа,
 Яхши гап булмади қулоққа,
 Гийбатий баҳр...

Анҳорнинг келинлик рўмоли,
 Тулғоқли азобда чумоли,
 Қир, дала-дастурхон дуоли,
 Хуп чақир...

Ям-яшил очликка жавобгар,
 Янтоқзор майсада савоб бор,
 Чиллага солинди бир баҳор,
 Мен, ахир...

Ярим кеча... мусиқа янграр,
 ҳаёлларни парча- парчалаб.
 Фалакларга сачрайди зарлар,
 юлдуз мисол парча-парча қалб.

Кеча юзин ёритар оқ нур,
 нигоҳларни боғловчи тасма.
 Кангулларга сочар тилло сув
 ҳовучида ҳайратнинг расми.

Садо келиб қушилар янги,
 мусиқанинг жарангларига.
 Дунё аста бормоқда сингиб,
 булбулнаво оҳангларига.

Қани?

«Онажоним, юзларингдек суврати-сиймо қани?
 Айрилиб, армонда қолдим, менга у дунё қани?»¹

Минг тасалло бирла кимлар булмади менга юпанч,
 Булмади монанд сенга, ул огуши танҳо қани?

Етмади кўксинг утига кўкда султон ул қуёш,
 Бу менинг кўксимда, сенсиз, меҳр ила рўшно қани?

Айрилиқ даштида сарсиб, бир қоранг илғай десам,
 Телба тўзонларга, аммо, манзилу маъво қани?

Бир замонлар хоки-пойинг, бир жаҳон эрди менга,
 Бир жаҳон бахш этсалар ҳам, заррача маъно қани?

Менда ғар булсайди имкон, ҳайкалинг нурдан ясаб,
 Ахтарардим руҳи-роҳинг, булса жон пайдо қани?

Бошлади ушбу газални, хотиранг қумсаб Жамол,
 Интиҳо этди Хидир бир булса деб ифшо қани?

Пешку

Муборак Қаримова

Кўз кўзлигини олмас тан,
 сени кўрмоқликдан кўрқади.
 Сўз сўзлигини унутар,
 сени тилга олса,
 оддий ҳарфларга айланар.
 Сенга дуч келишдан безиллаб,
 узга йўл излайди қадамлар.
 Фақат юрак узлигин унутмас,
 бир сўзингни кутиб яшайди ҳамон.

Избоскан

Қурбонали Азизов

Болаликни қумсаб

Хотиротнинг туман пардаси
 кўзларимни тилиб кетади.

*Огирлашган киприкларимга
армонларни илиб кетади.*

*Энди юлдуз эртақ сўзламас,
энди ой ҳам сириң айтмайди.
Ёмгирлар-чи, мен-чун бўзламас,
уша кунлар энди қайтмайди.*

*Энди шафақ ҳайратимгамас,
ғазабимга бўлади доя.
Тунлар энди ёлгонлар эмас,
ростларимга солади соя.*

*Энди олам ғариб кўринар,
менинг маҳзун нигоҳларимга.
Оҳ, юрагим дардларга тўлар,
тўла бошлар гуноҳларимга.*

*Энди дилим баён этмасман,
дарахтларни шодон қучоқлаб.
Орзуларга энди етмасман,
вақт бахтимни кетган пичоқлаб.*

*Хотиротнинг туман пардаси
кўзларимни тилиб кетади.
Огирлашган киприкларимга
армонларни илиб кетади.*

Шаҳрисабз

Наср

Аъзам Ўқтам

ХАБАР

Қисса

У томонда нималар қолди,
Бу томонда не қутар мени?

Рауф Парфи

Унга нима бўлди? Ўзи, бу томонга нечун қаради? Ахир, мумкин эмас-ку? Тирқишдан мўралагуччи ундан кўз узмай келар, Акрам юраги уйнаб, нафаси бўғзига тикилган ҳолда жим қараб турарди. Ҳазин ва уйноқи оҳанглар ила қоришиқ мусиқа янграйди, сувлар жилдираши, қушлар чуғури авжида. Сарин еллар юзни сийпалайди, дилни тинмай қитиқлайди. Осмон кенгайган, атроф беҳад нурафшон. У нурга чулганган куйи келяпти. Бу кўзлар унга сирдош, бу латиф тан маҳрам, бу қўллар тафти таниш, бу ифор, бу юриш, бу боқиш... биронтаси бегона эмас. Ногоҳ азон товуши эшитилдию уни жодулаган барча оҳангларни кўмди. Атрофни хира парда қоплади. У беихтиёр қулоқларини қўллари ила маҳкам беркитди: азон тўхтади. Яна уша нур, дилтортар манзара, уша нозу карашма, уша нағмалар. Ҳайҳотки, келгучи азонни эшитибоқ рўмоли билан юзини ундан тўсди ва ортига тисарила бошлади. Акрамнинг тили калимага келмас, юрак уйноғини босолмас эди. Қўлларини телбавор чўзиб, унинг қадами теккан ерни пайпасаламоққа тутинди. Қайтгучи эса тобора юқорилар, қўлтигидан эса икки нурга йўғрилган шарпа қутариб борар, уларнинг бири — Одина, бири эса Умид эди.

Қўли икки-уч бора ерга тап-тап урилгач, Акрам чўчиб уйғониб кетди. «Ё Оллоҳ, ўзинг кечир, — пичирлади у, даҳшатга тушиб, — ўзинг раҳм қил».

Азоннинг охирги калимаси элас-элас эшитиларди. Бироздан сўнг у қоронғу куча бўйлаб бомдодга кетаётганларга эргашди.

Кетаркан, беихтиёр таққа тўхтаб қолди. «Бу қандай мунофиқлик? — Ўзича эзилиб сўзланди у. — Нопок бўлсангиз, ювинингиз, деган ҳукм фақат баданга хосми? Кўнгил-чи? Уни поклай олмадим-ку ахир? Шу ҳолда яна Оллоҳнинг уйига бораман, жамоатга қўшиламан, ибодат қиламанми? Ҳозир фикру ёдим анавинда-ку?»

— Ҳа, тақсир, нима қилиб турибсиз бу ерда? — Қўшнисининг кинояли оҳангдаги гапи Акрамни ҳушига келтирди. — Ё итдан кўрқингизми? Бу уйнинг ити сизга ҳурмас? — ҳиринглади қўшни.

Акрам аввалига унинг нега бундай деяётганига тушунмади. Бироздан сўнг — атрофга аланлагандан кейингина — ўзининг уша

дарвоза рӯпарасида тўхтаб қолганлигини билди. У индамади. Анови ҳам «хуримас»ни атайлаб ўзгартиб қилган ҳазили ноурин тушганини англадим, одимини тезлатди.

Не тонг, икки нурга йўгрилган шарпа йигитнинг куз унгидан сира кетмасди. Акрам чуқур уф тортиди. Ҳамроҳи маъноли томоқ кирди.

Жамоат жам экан. Негадир Махсумдан дарак йўқ. Хоновотликлар суфининг азон чақиришига нечоғли куниқшиган бўлса, бомдод намозининг фарзи фақат Махсум келгандан кейингина ўқилишига ҳам шунчалик ўрганиб қолишган. Қурмағурнинг узиям катталики ўрнига қўяди-да. Суннат ўқиб булингандагина ора-сира томоқ қириб кириб келади. Қавм утирган ўрнида безовта қўзғалади — худди гурр этиб туриб кетганга ўхшайди. Келгувчимиз имомнинг унғ тарафида бўш қолдирилган ўз ўрнига бориб утиради. Бироздан сўнғ эса суфининг юзига қарамай: «Такбирингни айт!» — дея амр қилади.

Одамлар бу ҳолатга жуда-жуда ўрганиб қолишганини илк бора бугун сездилар. Бир-бирларига им қоқиб савол сўраган бўлишди, лекин ҳеч ким елка қисийшдан нарига ўтолмади.

Имом ортига ўгирилиб, ўрта қатордан Акрамни топди-да:

— Вақтимиз бекор ўтмасин, қисқароқ бир маввиза қилиб туринг, — деди. Сўнғ узр оҳангида қўшиб қўйди: — Ҳозир келиб қолсалар керак. Келгунларига-да. Қисқароқ... Асли бомдодда ваъз ўқилмайдию... энди...

Ўз ўйларига фарқ бўлганча утирган Акрам бир қўзғалиб қўйдию қавмни лол қолдириб, ғазал ўқий кетди:

Бир киши ҳолидан, Оллоҳ, сақлагил, бергил амон,
Ухлагай мўмин бўлиб ул, уйғонар кофир бўлиб.

Одамлар хайрон. Имомнинг ранги учди: «Масжиддаям шеър ўқийдими?» Акрамнинг узиям қўрқиб кетди — наузанбиллаҳ, салому саловотсиз гап бошлаб қўйганини кеч англаб қолди. Аслида, у ичида уйлаетганини беихтиёр овоз чиқариб айтиб юборганди, холос. Аммо фикрлари уни тўхтатмади — гапиришга ундади:

— Инсон бу дунёда қилган амали, тутган рўзаси, ўқиган намози, берган закоту садақаси, олган илмига ишониб мусулмонман, дея ухлаши мумкин, лекин Оллоҳ қандай ҳукм беради, билиб бўлмайди, деган ҳадикдан тугилган бу байт. Чуқурроқ уйлаб қўрилса, бу муддат тагинам қисқаради: тунда муслим ҳолда уйқуга кетган одам тунги ҳолатлари, эртадан мақсад-умидлари, ўтган кунига назар ташлаб, узига баҳо берганида — тонгда — Худо кўрсатмасин, кофир бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Одамлар кўзида киммиз-у, Оллоҳ назарида киммиз? Унинг ёди билан ўтган умримиз лоақал бир соатни ташкил қила олармикан? Хатолар, чалғишлар кўп эмасми? Беш вақт намоз пайтидан бошқа пайтдаям мусулмонга ўхшаймизми? Инсон ҳар лаҳза ўзгариб туради. У шунинг учун ҳам ожиз бандадир. Фақат қайтар йўлни, асл масканни йўқотмаслик керак. Ҳазрат Алишер Навоий бир ғазалида: «Ҳажрида онча бало еткур менга эй чархким, узгалар ишқин хавас қилмоққа имкон қолмасин», дейдилар...

Имом сездирмай уҳ тортиб қўйди. Қавм эса ўзларига нотаниш услубдаги сўзларга тушунмаса-да, сомеъ. Акрам давом этарди:

— Ҳар неки келмиш, барчасини Оллоҳдан деб билмагунча киши исломда бўлмайди. Улимни эсдан чиқариш инсонни ҳавойи қилиб қўяди. Масъулият кетади, бурч унутилади. «Улимни уйлаб бу дунё ишларидан мутлақо қўл ювиш керакми?» — деб ёқа йиртадиганлар муттаҳамлардир. Чунки ўлим ҳақлиги, яқинлигини уйлаб қилинган ишдан қураям мукамалроқ, самаралироқ, эзгуроқ иш бўлиши мум-

кинми? Ҳаммаям энг охириги иши яхши бўлишини, одамлар уни алқаб эслашларини истайди. «Ажал тортиб турубдур ей била ук, ёшунур ер, қочар дармонимиз йўқ», дея оғохлантиради Суфи Оллоёр ҳазратлари. Улимдан қўрқмоқ — буткул табиий, инсоний туйғу. Аммо бу қўрқувнинг асл маъноси недир — гап шунда. Бу борада яна ҳазрат Навоийдан иқтибос олайлик: «Улумдин зарра ваҳмим йўқ, вале қўрқунчим ондин кўп — Қачон улғаймену кетгай бошимдин ёрнинг савдоси». Оллоҳни севмоқ, унга тоату тавба қилмоқ, солиҳ амалларни бажармоқ, яъни мусулмонлик тез тугаб қолишидан, ўлим ибодатдан айришидан қўрқмоқ лозим. Унгача қилинганлари Оллоҳ даргоҳига боришга кифояим-йўқми, дея хавотир олмақ даркор. Ана шундагина ноғохон ўлим келиб қолишидан қўрқсак арзийди. Бу қўрқув айна жасоратдир. Шундай қўрқув бор қалбда сабот бор, матонат бор, мана шундай одамнинг иши унумли, дуоси мустажоб бўлади, валлоҳи аълам.

Аввал имом, кейин қолганларни «йўтал» тутди. Акрам гапдан таққа тўхтади-да, индамай утираверди. Ташқари ёришиб борарди: бу туришда ҳадемай намоз вақти ўтиб кетади. Имом бўштобгина қилиб: «Такбиринг... такбир айтинг», деди. Домла ўзи сезмаган ҳолда Махсумга тақлидан «Такбирингни айт!» — деб қавмни кулдириб юборишига сал қолди. Яхшиямки, йўтал бор.

Намоз ўқилди, тиловат, дуо қилинди. Одамлар одат буйича икки сафга тизилиб, ўртада йўлак очдилар. Имом ҳамма билан тез-тез қўл бериб омонлашди-да, ташқарига чиқиб, эшик ёнида тўхтаб қолди. Бу ерда ҳам саф тортилади: энди Махсумга навбат. У ҳеч ким билан қўришмас, ҳамма саломлашаётганда у меҳрор қаршисида гўё дуо ўқир, энг охирида ён-верига қарамай ниманидир гудраниб чиқиб кетарди. Ҳушига келса, бировникига нонуштага борар, бўлмаса уйига жунардир.

Бугун шу тартиб ҳам бузилди. Махсумни нонуштага таклиф этиш иштиёқида келганларнинг тарвузи қўлтўғидан тушди. Намоз-хонлар ниманидир йўқотгандек гарансиб тарқалишди.

— Махсумнинг тоби қочдимикан-а?

— Ким билади, дейсан.

— Қозидаданикига кетгандир-ов.

—Кетса, кеча билардик-ку?

— Хуфтонда шу ердамиди ўзи?

— Ол-а, бомдоддан бўлак пайтда бирон марта қурганмисан ўзи?

Охириги луқма муҳокамага чек қўйди. Бу рост гап ҳаммининг дамини ичига тушириб юборди. Уни айтгувчининг юзига ҳеч ким қарашга ботинолмасди. Унинг ўзи эса бемаврид тили ботирлик қилганидан қўрқиб кетдию хайр-маъзурни насия қилиб қўяқолди.

Энг орқада Худойберди ва Субҳонназар келишарди.

— Ботир кечқурун қайтганмиди? — сўради Субҳонназар секингина.

Худойберди атрофига бир қараб олди ва овоз чиқармай бош чайқади: «Йўқ!»

— Унда... бупти-да.

— Шунақа шекилли. У жинни салла десанг, каллани олиб келаверади.

Теварак-атроф ёришиб кетган. Кучани тўлдириб келаетган мусулмонларни кузатиб турган қўёш жилмаяди.

Уйга кириб бораётган Мадрахим нимаям бўлиб Чангалмозор тарафга қарадию донг қотиб қолди. Икки терак учи бир-бирига эгиб жуфтланган, ўртада эса... пути йиртилган Махсум!

У бир неча бор кўзини юмиб-очди: йўқ, қургани туш эмас. Тез

ортига қайтиб, эндигина уйига кирган Назиркулни қақриб чиқди. У ҳам шайтонлаб қолаёзди. Лекин яқин боришга ботинишмади-да, Аҳмадёрни айтиб келишди. У манзарани кўрди-ю, айюханнос тортиди. Кўп ўтмай, бутун жамоат шу ерга йиғилди. Ҳеч ким мурдани ерга олишга журъат этолмади. Янгиқўрғонга — қозидаданикига чопар юборилди. Ҳаллослаб етиб келган қози итдан баттар куйга тушган ўглини кўрдию ҳушидан кетди. Шундан кейингина юраклироқ йигитлардан уч-тўрттаси Махсумни ерга туширишди. Мурдани ва тирик мурда бўлиб қолган қозини гузардаги ҳашаматли кўрғонга олиб келишди. Бу ердаги аҳвол ҳам ёмон экан — ҳаммаёқ остин-устин, қўлга илинадиган ҳеч вақо қолмаган, келин эса оёқ-қўли боғлиқ ҳолда чалажон ётарди. Аввал молга, кейин жонга қасд қилингани аён эди.

Одамлар жанозага тайёргарликни бошлашайтганда қози ўзига келди ва барчани тўхтатди. Қўриқчи йигитларга қараб:

— Буюққа кел ҳамманг! — деб бақирди.

Қурол-яроғли навкарлар саф тортишди.

— Ол ановини! Бойла устунга! Манавиниям! Уния! Буниям!

Қози жазавага тушганча бўкириб кимларнидир кўрсатар, йигитлари эса ҳаш-паш дегунча боғлаб ташлайверишарди. Хоновотнинг энг катта бойларидан ўнтаси бир лаҳзада банди қилинди.

— Сенлар биласан ўғлимнинг қотилини! — Оғзидан тупук сачра-тиб бақирди қози. — Топиб берасан! Топмасанг, ҳаммангни сургу-н қилдираман. Улигинг ҳам қайтмайди бу ерга. Олдин қотилни топиб, кейин жаноза ўқиймиз!

Бойлар бир қуруқ тўхматга қолганидан қалтирашиб, бир ялангоёқлар олдида масхара бўлганларидан газабланиб, шовқин кўтаришди.

— Жуда тўғри айтяпсиз, қозидада! — деди Акрам ҳеч қутилма-ганда ўртага чиқиб. Ҳамма ялт этиб унга қаради. У эса бамайлихо-тир гапида давом этди: — Шулар билмаса, бошқа ким билади? Топиб беришсин. Бағдодга нойиб тура келганмиш. Рухсат берсан-гиз, мен бориб у кишига арз этай. Зора тафтишчи юборсалар. Сибирия масаласиям осону тез ҳал буларди.

Қишлоқ аҳли Акрамнинг бу гапидан ҳанг-манг бўлиб қолди. Ҳу-дойберди билан Субҳонназар ҳам бошқалардан кам ҳайратда эмас-дилар. Қозини, Махсумни ёқтирмайдиган одамдан бу хил гап чиқ-шига ҳеч ақл бовар қилмасди. Бунинг устига бомдоддаги мавъиза... унда айтган фикрлари...

— Бор! Ана, менинг отимни ол! Сен келгунча бу ердан ҳеч ким бир қадам ҳам нари жилмайди.

Акрам учқур отга миниб, бир нафасда кўздан ғойиб бўлди.

* * *

— Янгиқўрғон, Бачқирга кетадиган борми?

Акрам овоз келган томонга қаради ва шошиб соябонли аравага талпинди. У ерда уч киши ўтирар, жуда бетоқат эдилар.

— Қаёққа борасиз? — сўради уларнинг биттаси зарда аралаш.

— Уша томонга.

— Чикинг, кетдик, — у аравакашга амр қилди. — Ҳайданг.

— Олдин... келишиб олайлик.

— Ҳайданг! — аравакашнинг мингирлашидан энсаси қотиб ба-қирғудай деди чапани. — Беш кишининг пулини биздан олаяпсиз-ку?

Бироз сўзсиз кетишди.

— Қаёқлардан сўраймиз энди? — Худди масхара қилгандай сўз қотди чапани.

— Ҳа энди, бизам келяпмиз-да, айланиб, — қўл силкиб қўйди Акрам ҳафсаласизлик билан.

— Сибирданмасдир ҳар ҳолда? — яна истеҳзо қилди чапани.

— Айнан ўша ёқдан, — хотиржам кулиб жавоб берди Акрам.

— Сиз жаҳонгашта экансиз, — бояги оҳангда гапирди чапани. —

Биз эса яқингидан — Тошкентдан келяпмиз. — Унинг ҳамроҳлари аввал чапанига, сўнг бир-бирларига қарашдию чурқ этишмади.

Аравакаш шумқадам йуловчига хавотир аралаш қараб қўйди. Буни иллаган чапани ўзича унга далда берган бўлди.

— Мардикорликка жўнатилганлар қайтиб келишяпти, — деди бе-парво оҳангда. — Ифлос оқпошшоям тинчийди энди. Падарингга лаънат!

Аравакаш шўрликнинг нафаси ичига тушиб кетди: «Қанақа одамларга йўлиқдим ўзи? Униси нарёқдан келяпти, буниси кўрқ-май-нетмай оқпошшони сўқяпти. Бир балога дучор булмайин-да ишқилиб. Охири бохайр бўлсин-да».

— Қўқонни кўрмаганингизга анча бўлдими, йигит? — Чапани атрофга суқланиб қараб кетаётган Акрамни яна гапга тутди.

— Ҳа, уч йил бўлди-ёв.

— Дашноқлар қиргини вақтида кетганмидингиз? — Чапани жа-воб кутмай яна сўқинди. — Дунёнинг ярми бизга қаршими дейман-да. Бирови ташдан келиб эзади, бирови ичингда туриб ўзагингни қирқади... Қийин-қийин — мусулмонга қийин экан. Турк қонига таш-на бўлиб изғиб юрган дашноқлар тўғри шу ерга келиб, бизникилар-ни киришди. Араб талади, мўғул босди, қонимизни ичди.

— Мўғул келиб кетганига анча бўлди, — гапга аралашди Акрам. — Арабни эса талончи деб бўлмайди.

— Ие, ҳа? Нима деймиз бўлмаса? — Чапани худди араб жосуси-ни сўроқ қилаётгандай удагайлаб унга чақчайди. — Улар юртимизга бостириб келмадими? Одамларимизни ўлдирмадими? Тилимизни бузмадими?

— Ҳўп, — деди Акрам босиқлик билан, — кураш қурбонсиз бўл-мас. Лекин улар нимани қолдиришди бизга? Ушалардан қолган дин бизларга зарарлими?

— Эй, сиз гапни бурманг, — деди чапани. — Дин бутун дунёга тушган. Эртами-кечми келарди. Худо хоҳлагандан кейин нима деган гап бу?..

— ...Ислом йўқолмаса, бу халқ йўқолмайди, — деб қўйди Акрам.

— Ҳали ислом бор деб ўйлайсизми? — Масхараомуз сўради чапани. — Сурати қолган унинг. Сийрати йўқ. Бу сурат эса ўнгиб, чанг босиб кетган.

— Ундай деманг, — оғриниб қаршилиқ қилди Акрам. — Шунақан-ги тақволи, илмли кишилар борки, уларнинг саноғи кам эмас. Улар-га тўхмат бу гапингиз.

— Ундай мўминлар чеккага суриб ташланганига кўп булган, — деди чапани. — Ҳеч ким уларнинг гапига қўлоқ солмайди. Шариат номидан сўзлайдиганларнинг қилмишларини қуриб шайтоннинг ўзиям шайтонлаб қолса керак. — Чапанининг шериклари кулиб қўйишди. — Йўқ, ўзингиз айтинг, агар чинакам ислом булса, бу юрт-да амалпарастлик бўлармиди? Урисга шундоққина дарвозани очиб ўтирармидик? Диндаги итоатни ўзгача талқин этишиб, халқ қалби-даги ғурурни тағ-томири билан ўзиб ташлашди. Қўқондай табарруқ маскан кофирлар оёғи остида топталиб ётибди-ку?

— Урис Худоёрхондан яхшироқ-да ўзи, — сўхбатга аралашди

аравакаш.— Солиги эзиб ташлаганди-да. Илгаригилари етмагандай, утин пули, даллол пули, кук пули, сув пули, чўп пулиниям уйлаб топди. Айик, бури, итларини боқишгаям солиқ тўлардик. Хунарманду чорбозорчилар унга согин сигир эди. Масжиднинг имомиям беш танга тўлайди, тўйга келган машшоқлар ҳам. Ҳашарининг кўплигини айтинг. Худога шукр, энди сал тинчиб қолдик.

— Ҳали чинакамига тинчийсиз, — деди чапани зўрга ғазабини ичига уйиб. Кейин Акрамга ўгирилди. — Мана, душмани мақташ аллақачон бошланган. Худоёрнинг ўгли Исо авлиё билан Абдурахмон офтобачига ён босиб, кимсан Насриддинбек булдию отани кувди. У аҳмоқ эса Кауфманга сигиниб борди, улар буни алдаб-сулдаб тинчитиб юборишди. Буёқда эса Қўқонга осонгина киришди. Ит еганини қусаркан — Насриддинбек Худоёрдан ҳам ёмон иш қилди — Кауфманга дарвозани очиб бериб, бизни кечиринг, деб ялинди. Буларга жон азиз, мол ширин. Дин нима булди, миллат қаёқда қолди — фарқи йўқ.

— Ҳа-а, ёмон ишлар энди бўлади шекилли, — деб кўйди Акрам.

— Худо сақласин, лекин шундай, — деди чапани. — Боя шунинг учун сизга қарши чиқдимки, мен Кутайбанинг бу ерга ислом олиб келганига ишонмайман. Бу юртни маҳкамроқ боғлаш учун кейин динни восита қилган. Шунга ўхшаб Кауфманнинг орқасидан ҳам бир нарса келади ҳали. Фаргона кофирхонага айланиб қолди. Беклик, хонлик, муфтийлик талашган анави жониворлар бугунги фароғатларини уйлашапти, холос.

Пичадан сўнг шаҳардан чиқдилар. Ёйилмадан ўтишгач, яланглик бошланди. Йул четида уйлар йўқ, йўловчи ҳам кўринмайди.

— Шу ерда озгина тўхтаган, — деди туйқусдан чапани.

Унинг овозидаги амирона оҳанг ҳар қандай одамни ўз измига юритгудек эди.

Чапани пастга тушди ва аравакашни ҳам чақирди. Унинг кўрқаси, қалтираб отдан тушишини курган Акрам гижиниб юзини ўгирди. Бироздан сўнг бундоқ қараса, чапанининг бур ўзи келяпти, аравакаш эса ҳув нарида зипиллаганича ортига қайтиб кетяпти.

— Эгамберган, жойингни эгалла! — қийқирди чапани қувонч билан. — Аравакаш яхши йигит экан. Тезгина рози бўлди-қўйди.

— Ҳа энди, бешотарни озига тираб турганидан кейин кўнмай қаёққа борарди? — хахлади Эгамберган, отга қамчи босаркан. — Нима дединг, а, Султонқул?

— Бечорага жавр қилдинг, Тавфиқбек, — деди Султонқул.

Тавфиқ — чапани унга ғазаб билан қараб қолди. У эса бунга заррача парво қилмай изоҳ берди:

— Қа-анча жойга пиёда кетади энди. Шаҳардаёқ жавоб бериш керак эди.

— Ҳа-а, бундай демайсанми? — мамнун кулди Тавфиқ. — Сухбатимиздан озгина бахраманд бўлсин, дедим-да.

Учовлари хахолашди.

— Тинчитиб қўяқолиш керакмиди? — ўсмоқчилади Эгамберган.

Тавфиқ индамади.

Акрам карахт бўлиб қолганди.

— Ҳа, биродар? — уни елкаси билан беозоргина туртди Тавфиқ. — Аравакашни уйламанг. Ҳозир олмасам, Бачқирга борганда барибир ҳайдаб юборардим. Мен бўлмасам, эрта-индин кимдир шу ишни қиларди. Узиям шунга лойиқ-да.

— Мусулмончилик дедингиз-а... — деди Акрам уйланиб. — Агар у чинакам мусулмон бўлганида, кўнмас эди.

— Агар чинакам ўзбек бўлгандаям мен билан олишарди! — деди

Тавфиқ бирдан асабийлашиб. — На мусулмон, на ўзбек. Аммо калласи ишлар экан. Кўнмаганда, отиб ташлардим.

— Мана, энди сиз ким бўлдингиз? — деб истехзоли кулди Акрам. — Бировнинг молини зўрлик билан, қўрқитиб тортиб олдингиз. Бу мусулмончиликми ё ўзбекчиликми?

— Уэлари-чи, уэлари ким булдилар энди? — истехзога қарши пичинг отди Тавфиқ. — Шундоқ кўз унгингизда бир мусулмон бошқасини талади, сиз эса на мазлумга ёрдам бердингиз, на золимга қарши чиқдингиз. Ё қўлингиз, ё тилингиз билан бизни бу ишдан қайтармадингиз. Ё дилингизда ёмон кўриб ўтирибсизми? — Тавфиқ шу маънодаги ҳадисга ишора қилганини Акрам тушундию юраги увишди. — Пайгамбар бу учинчини иймони суст, деган. Ҳар ҳолда бизнинг аравага тушингиз, чидайсиз энди.

Акрам аччиқ кулиб кўйди.

— Нимага индамайсиз? — қаҳрланиб сўради Тавфиқ. — Бизга қарши чиқиш — нодонлик. Ё чавақлаймиз ёки шартта отамиз. Ана шунақа.

— Мен гап нимадалигини аввалроқ билганимда, унинг ўзи курашганда эди, — худди ўзига ўзи гапирётганидай сўзланди Акрам. — Булмаганга бўлишадаям маъно йўқ асли. Янаям тўғриси, мен режалаштирган иш кўп қишлоқда. Тасодифий воқеаларга аралашмаслигим фойдали куринади. Йўқса, мен англаган нарсаларни ҳеч ким ҳамқишлоқларимга етказолмайди.

— Баҳонага ўхшаркану аммо маъқул гап — бўлмаганга бўлишмаслик керак, — бамайлихотир ёнбошлади Тавфиқ. — Янги режалар билан қайтмасиз экан-да?

Акрам индамади. Қалбидаги ардоқли ниятларини айтса, булар масхаралайдигандек туюлди. Бунинг устига, у шов-шувсиз, чидам ва сабот билан ишламоқчи.

— Мен бўлсам, қишлоққа пиёда боришдан уялдим, — деди Тавфиқ. — Бойваччаларга гап бермаслигим керак. Улар мени совуқ юртларга ҳайдашди. Уч олиш истаги доим қонимни қизитди, мени музхонадан омон олиб чиқди. Энди душманларга кун йўқ.

Акрам туйқус ниманидир эслагандек, ҳамроҳига қараб уйланиб қолди.

— Ҳа, биродар, тинчликми? — сўради чапани.

— Отингизни Тавфиқ дейишдимми?

— Ҳа, нимаиди?

— Йўқ, узим.

Тавфиқ мамнуният билан кўшимча қилди:

— Тўнғиз ўлдириб қамалиб кетган Тавфиқ мен буламан.

— Тўнғиз? — ҳайрон бўлди Акрам.

— Ҳа, — яна кулди Тавфиқ. — Тўғри, у узини одам, асл одам деб ҳисобларди. Лекин асли тўнғизлигини билмасди бечора.

— Ҳайитбойнинг ўғлимиди у? — сўради Акрам ўсмоқчилаб.

— Уша, — деди зарда билан Тавфиқ. — Муслихиддин! Диннинг ислоҳи шунга қолган. Лекин ростдан ҳам у ислоҳчи эди — жума кунигина келарди намозга. Отаси билан оқпошшони дуо қилишларини кўриб кетарди.

— Сиз билан тенгдошмиди?

— Ёшимиз тенг эди, холос, — ҳўрсинди Тавфиқ. — Биз камбағал, етим, у бойвачча. Кучим ҳам, ақлим ҳам яхши ундан. Мен тирикчилик куйига кириб кетдим. У дабдабали туй қилиб уйланди. Елкамда қопни орқалаб келаётсам, у кишим аравада қайнотасиникига кетаётган экан. Туртиб йиқитди. Сўксам, яна қайтиб туртди. Индаёлмадим. Кўп ўтмай, узоқроқ қариндошимизнинг қизига уйландиган

бўлдим. Нон синдирилган кун бойвачча ўша қизга совчи юборибди. Инга ютдим аламинни. Йўқ, ҳар тугул тўйимиз бўлди. Шундан кейин менга кун бермай кўйди. Тўйми, азами, тўртта одам йиғилган жойда иззат-нафсимга тегадиган сассиқ гап қилади. Чидаб бўлмай қолди охири. Бир кунни ойболтамни тошнйам кесадиған қилиб утқирладим. Чопонни елкага ташладим-да, қўлимни орқага қилиб чойхонага келдим. «Акам» улфатлари билан кўкнори базм қилиб утирган эканлар. Мени кўриб ҳиринглай бошлади. Индамай бориб, бойваччанинғ орқасига ўтиб туравердим. «Хў чойхоначи, елкамга пашша кўнди, ҳайдасанг-чи», деб бақирди. Шу гап туртки бўлди. «Ўзимиз ҳайдаймиз-да, пашшани, хўжайин!»— дедиму ойболта билан солдим. Калласи иккига бўлиниб кетди. Кўкнорилар донг қотиб қолишган. Биров ёнимга йўламайди денг. Болтани шилқиллаб йиқилган бойваччанинғ тўнига артиб тозалладим-да, қандай келган бўлсам, шундай чиқиб кетдим.

Тавфиқ жим қолди. Бошқалар ҳам сукутга чўмган.

— Бизниқига бораверайлиқми? — сўради Эгамберган бироздан сўнғ.

Тавфиқ атрофга аланглади.

— Ув, биродар,— деди у овози анча ўзгариб. — Отингиз нимаиди?

— Акрам. Хоновотликман.

— Булмаса, Акрамбек, гап бундай: биз Султонқишлоқда қоламиз. Қишлоққа кечқурун кетамиз. Хоҳласангиз, сиз ҳам юринг, булмаса, ўзингиз кетаверинг...

* * *

Акрамнинг қайтиб келганига имом домладан бўлак ҳамма суюнди. Мардикорликка одам танлаганда уни жунатиш лозимлигини қозига шипшитган шу киши эди-да.

Унинг камгап ва уйчан бўлиб қолганлиги домлани бир қадар хотиржам қилди. Илгари ҳа деса савол беравериб, масала талаша-вериб безор қиларди.

Хуфтон намози ўқилди. Домла Акрамга қараб бош ирғади: у ёқимли овоз ила қироат қилди. Имомнинг ранги ўчиб кетди: «Бу касофат ҳали қавмининг бошини айлантормаса гурга эди. Минбаъд унга Қуръон ўқитмайман».

«Содақоллохул аъзийм» деган овоз уни хўшига келтирди. Уқилиши лозим бўлган калималардан сўнғ дуо қилишга чоғланиб турганда Акрам бирданига ўзбекча гапириб юборди:

— Улуғ Оллоҳнинг сўзи ҳақ,— деди у бироз ҳаяжонланиб ютиниб қўяркан.— Биз Қуръон оятларини ўқиймиз, бироқ аксар ҳолларда маъносини билмаймиз. Ҳозир биз ўқиган сураи шарифа Зилзила деб аталади. — Кейин у сурани оятма-оят тафсир қилди. Охириги иккитасини эса қайтариб ўқиди ва таржимасини такрорлади. — Бас, ким заррача яхшилик қилган бўлса, ушаниям кўради... Ким заррача ёмонлик қилган бўлса, ушаниям кўради...

Домланинғ юраги қинидан чиқиб кетай деди. Буларни Акрам атайлаб, менга теккизиб айтаяпти, деб утакаси ёрилаёзди.

Акрам бироз тин олиб, домлага қаради. У эса сир бой бермай бош ирғаб: «Ҳақсиз», деди.

— Оллоҳ ҳақ, — деди Акрам хотиржам.

Дуодан сўнғ жимгина тарқалдилар.

Акрам болалиқдан қадрдон дўсти Субҳонназар билан бирга чиқди.

— Уйдагиларни огоҳлантириб қўйсаму бугун бир тонготар қилиб гаплашсак, — деди у.

Акрам шу гапни айтишдан тортиниб турганди.

— Домламиз қалай? — сўради Субҳонназар кулимсираб, Акрамнинг хўжрасига киришгач.

— Уша-ўша шекилли,— деди Акрам уйчан.— «Пошшопирим мадад қилсин», дейишини унутган эканман, билсам — бормасдим.

— Э, буларга гап ўқитриб бўлмайди,— қўл силтади Субҳонназар. — Ҳалиям чилёсин, мавлуд, уч, етти, йигирма, қирқ, йил деб ош еб юришипти.

— Сиз ҳам қаторлаштириб қўйларни суйиб беряпсиз? — кулди Акрам беозоргина.

— Нима қилай? — қўлларини икки ёнга ёйди Субҳонназар.— Қассоб бўлгандан кейин...

— Ахир нимага сўйилаётганини биласиз-ку?

— Тўғри,— деди бўшашиб қассоб.— Кўнглим хижил бўлади-ю...

— Шуни жиддийроқ уйланг,— деди Акрам.— Мен уёқда татар йигитлари билан дўстлашдим. Улар биздан илгариллаб кетишган. Чоллар билан баҳслашишни бир чеккага қўямиз-да, болалар билан ишлаймиз. Уларнинг кўзини очиш керак. Оятни ёдламасин, маъносини билсин, қалбига ўз-ўзидан муҳрланиб қолсин. Билмаган нарсасини ўқимасин. Нимани ўқиса — билсин, билганига амал қилсин. Биз дунёвий билимни олишимиз шарт.

— Эй, буни ким ҳам эшитарди? — уҳ тортди Субҳонназар.

— Булар эшитмаса, тинглайдиган, англайдиган болаларни йўлга солишимиз керак,— деди Акрам кўзлари чақнаб.— Асл мусулмонлик нималигини тушунтириб, қўлдан келганча ибрат курсатмоғимиз даркор.

Улар жим қолишди.

— Махсум ҳалиям хуфтонга чиқмайдими? — сўради Акрам бироздан сўнғ.

— Э, бомдодга зўрга чиқади-ю. Буям бежизмас. Кимдир албатта нонуштага таклиф қилади. Баҳонада домляям боради. Шунинг учунам уни бомдодга чиқишга ундайди. Лекин, жуда ҳаддидан ошди хумпар. Утганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини олади. Болохонасида ўтирволиб, кўринганга гап отади. Буям: шунча молнинг биттаси-да, деб бугизлаб қўя қолай, дейман-у...

Енгилгина кулишди.

— Ботир кўринмайдими? — сўради Акрам.

— Э, у босмачи буп кетган, — деди Субҳонназар.— Юлгунзордаги Эшмат кўрбошига йигит бўлган. Бойларни қийратиб юришганмиш.

— Ана ушаларни тўғри йўлга солиш керак,— деди Акрам уйла-ниб тургач.— Улар бойларни таламасин, закотни беришга мажбурласин.

— Келиб қолса бир гаплашамизми?

— Мен кеча Тавфиқ билан бирга эдим,— деди Акрам ва бўлиб ўтган воқеани унга гапириб берди. Сўнғ давом этди. — Биз-ку Махсумга бир чора кўролмасмиз. Лекин зарурат тугилса, Тавфиққа айтаман.

— Ҳалиги қилиғидан уни яхши одаммасдир, деб уйлаяпман,— деди Субҳонназар иккиланиб. — Бойлар ҳам ёмон. Зиефат устига зиефат қилишса, уям сотилади. Текин, ҳаром овқат тақвони ёйди. Одиложон айтвудики, «тақво» сўзини тескарисига ўқиса, «овқат» чиқар экан. Ҳалқум бир булганса ёмон-да.

— Жуда тўғри,— маъқуллаб бош ирғади Акрам.

Якшанба. Бағдодда катта бозор бўляпти. Тумонат одам. Бозорнинг шундоққина биқинидан темир йул утган. Акрам бу ерга етай деганда паровоз пишқириб йулга тушди.

— Оббо, кечикибман-да,— пешонасига шапатилади у. — Қўқонда уч кун қолиб кетганди. Наҳот бу ерда тўхтамаса? Энди тамом бўлдим. Худойбергар, Субҳонназарлар нима деб уйлайди? Қози менга ёниши қолмасин, деган ниятда буюёққа келганимни кимга тушунтираман? Мақсадим бошқача эди-я.

У бўшашиб кетди. Бироқ от жиловини тортмади. У янглишганди. Нойиб тура ҳар бекатда вагонни уздириб қолар, кейинги поезд келгунга қадар уша ерда тўхтаб, халқ билан муомала қиларди. Бу гал вагон бозорнинг ёнига қўйилганди. Акрам у ерда қурган оқтепаю бачқирлик, ҳасанқўргончаю понсодлик, қўргонободу шўртепаликни узига эргаштириб бораверди. Вагон ёнига келганда отдан тушди ва ёрдамчи — татар йигитга нойибга шошилишча гапи борлигини айтди. Уни кўп куттиришмади.

— Нима гапи бор экан?— деди нойиб тилмочга қараб, русчалаб.

— Узимдан сўрайверинг, турам, — деди Акрам рус тилида. Нойиб унга жилмайиб қараб қолди. Акрам парво қилмай давом этди. — Биз минг киши бу ерга вакил бўлиб келдик. Бизнинг қози ҳаддан ошиб кетди. Адолат қилмайди. Халқни жонидан тўйдирди. Ахлоқи бузуқ. Бутун Янгиқўргон музофоти оёққа турган. Бизни вакил қилишди. Агар Нуриддин қози амалидан бекор бўлмаса, кузголон кўтарилади.

Нойиб унинг бир-биридан ваҳимали гапларини тинглаб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Секингина вагон даричасидан ташқарига қаради ва тумонат одамнинг узига тикилиб турганини кўрди. У шоша-пиша оқпошшо номидан буйруқ ёздириб, муҳр босди-да, Акрамга берди. У қоғозни олиб чиқдию ҳеч нарсага тушунмай уни кутиб турган ҳамюртларига: «Нуриддин қози вазифасидан бекор бўлди, эшитмаганларга етказиб қўйинглар!» — деб қичқирди-да, отига қамчи босди.

Буни қарангки, у то қишлоғига етиб келгунича бу ердагилар воқеадан воқиф бўлишипти. Махсумнинг қўргонига от чоптириб кириб келган Акрам қўлидаги қоғозни ҳаммага бир-бир курсатиб, унда ёзилганларни ўрнотиб-ўзбекча қилиб ўқиб берди. Бандилар озод этилди.

Хоновот тарихида биринчи марта дафн маросими тез ва қисқа бўлди.

Қози жувонмарг кетган ўғлига бир куйса, амалига ун куйди. Адойи тамом бўлди.

Одатда дафндан сўнг таъзияхонага қайтилади ва у ерда тиловат қилинганч, уй-уйига тарқалади. Лекин қози Пошшопиримдан тўғри Михчагарга қараб бурилди.

Хайрон бўлиб қолган жамоат илк бор ўзлари куниккан тартибни бузиб, шу ерданоқ хоҳлаган жойига кетаверди.

Қози Садир карвоннинг эшигига етганда аста от жиловини тортди ва қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди.

Собир Махсумнинг дадаси қози бўлиб, Янгиқўргонга кучиб ўтганч, Хоновотда унинг мушугини пишт, товугини кишт дейдиган одам қолмади. Уни бойлик, обрў-эътибор кун сайин қутурларди. Кўкнорибазм, бузахурлик, баччавозликдан боши чиқмай қолди. Умар дегани ҳар куни унга ўқ ясайди, милтиғини созлайди. Унинг болохона-

ли уйи шундоқ гузарда, катта йул ёқасида. Бойликнинг ҳисоби йўқ. Қишлоқнинг кунботиш тарафидаги катта боғ ҳам уники. Уша ерга беда эккан. Ҳар куни бомдоддан кейин гижинглаган отини етаклаб уша бедазорга боради ва қўйиб келади. У бақувват, келишган, олифта йигит. Кийимлари оҳорли, елкасига оқ белбоғини ташлаволиб, виқор ила юради. Салом берилганда нимадир деб гудранишини аввал айтиб эдик. Бу сўқинишми, алиқми — билиб бўлмасди. Ҳар ҳолда одамига қараб бунга бир маъно берса бўлар, масалан: таъбига ўтирадиган кишига алиқ, мундайроғига сўқиниш. Шомга яқин яна уша там-тамлик билан бориб отини олиб келади. Ҳамма унга ҳавас ичра қараган.

Кейинги кунларда Махсум ўзича хиргойи қилиб юрадиган бўлиб қолди. Уч-тўрт кундан кейин мундай кулоқ солишса, Махсум: «Мен кирмаган эшик йўқ, мен курмаган қошиқ йўқ», деяпти.

Акрам қишлоққа қайтган кунлари «ҳофизимиз»нинг овози анча очилиб қолганди.

— Нима деяпти ўзи бу? — деди у бир куни жиғибийрон бўлиб дўстларига.

Субҳонназар ҳам, Худойберди ҳам ўзларича сўқинишди.

— Бу ерда юргилгимиз қолмапти-ку? — яна бўғилди Акрам.— Яна бир марта эшитсам — тамом, тилини сўғуриб оламан. Жўнатса, уша — бориб келган еримга жўнатар.

— Сенинг ишинг бўлмасин,— деди Худойберди негадир сирли жилмайиб. — Сен аралашмай туравер. Узим тўғрилайман бўёгини. Эндигина бешта бола йиғдинг, шуларни ўқитиб тур. Кел энди, дарсимишни қилайлик.

Улар мутолаага берилдилар. Акрам ўқиш ва ўқитишга астойдил киришиб кетганди. Бобосидан қолган ноёб китоблар, «уёқдан» олиб келган дарслик ва тафсиллари унинг ишини энгиллатарди. У ҳеч кимга ўқишни таклиф қилмади. Субҳонназар, Худойбердининг ўзлари, ўғиллари, уларнинг яқин дўстлари. Учунчи кундан Умид ҳам кела бошлади.

Ана, Махсум боғ тарафга ўтиб кетди. Худойберди дуконидан ташқаридан кўз узмай ўтирибди.

— Махсим, ҳу Махсим,— чақирди Худойберди овозига менсимаслик оҳанги бериб.

Махсум ғазаб билан унга қаради:

— Нима дейсан, Худо?

Худойберди кулиб юборди: бечора Махсум уни камситаман деб «улуғлаб» қўйганини билмай қолди.

— Бизни худо дейдиганларам чиқиб қоптию билмабмиз,— кулди Худойберди.— Бир ҳисоблашиб олсакми, дедим.

— Ия, ҳали бу, Хоновотда мен билан ҳисоблашадиган ҳам бор экан-да,— Махсумнинг қовоғи пир-пир уча бошлади, ўзини базур босиб калака қилишга уринди.— Сен қачон тўғилдинг ўзи? Қара-я, билмай қопман-эй. — У шундай дея, отини ариқ бўйидаги теракка боғлади.

— Ҳа энди, бир худобехабар одамсиз-да, Махсим, — уша оҳанг-да жавоб қилди Худойберди.

— Қани, менда ҳақинг бўлса, бир бўйнимга қўйиб ундирволчи,— Махсум дуконга яқинлашди.

Худойберди дафтарни очди. Қоронғу тушиб қолгани учун ҳеч нарса кўринмади.

— Сиз буёққа кираверинг, мен чироқни ёқиб келай,— деди Худойберди.

Махсум менсимайгина ичкарига кирди ва дафтарга энгашди. У ёғини билмай қолди. Буйнига арқон ташлангани, қорнига жуда каттиқ мушт тушгани ва ўз отининг безовта кишнаганини элас-элас эшитди, холос.

— Оғзидагини олиб ташла, тагин ўлиб-нетиб қолмасин,— деди кимдир шеригига.

— Бақирса-чи? — иккиланди шериги.

— Улади-да, — хотиржам жавоб қилди биринчиси.

Латта олинди. Махсум чуқур нафас олди, лекин чуққ этмади. Бир оз ўзига келиб, секин атрофга куз югуртирди.— Оёқ-қўли боғлиқ, икки ёнида бир жуфтдан одам утирибди. Биттаси — Ботир, Худойбердининг босмачи укаси, қолганларини танимади.

«Ўлмай кутулиб олсам бўлди,— уйлади у ўзича.— Ҳисоб-китобни кейин қиламиз. Ҳаҳ, ифлос Худойберди! Нимага катта гапиряпти, нимага ичкарига чақирди, деб уйламабман ҳам. Ҳаҳ, падарингга лаънат!»

Хуфтон ўқилгангаям бир соатдан ошди.

— Чуққ этсанг, овозинг чиқмай туриб жонинг чиқади, тушундингми, Махсимча? — унинг биқинига пичоқ тиради Ботир.

— Ҳа, — деди хурланган, ҳақоратланган банди.

— Ҳозир уйингга борамиз. Аёлингни ўзинг тинчитасан, биз тегмаймиз. Ҳамма пулни берасан. Кейин яна ашула айтгинг келиб қолса, бизни чақирасан. Биз сени базмларга, туйларга олиб борамиз. Яллачилик қиле-ёб юрасан.

Махсум шундан кейингина не сабабдан бу кўйга тушганини англаб етди ва ичида ўзини лаънатлай бошлади. Лекин кеч эди.

Ботир ва унинг йигитлари куплаб бойлар хонадонига «ташриф» буюришган, бинобарин, унча-мунча ҳашаматдан анграйиб қолмайдиган ҳолга келишган. Лекин бу ҳовли... Қозибуваминг халқ дардига астойдил кулоқ солишлари, бир кунда нечалаб муддаийларнинг мушуқлини осон айлаганлигини бу ердаги жиҳозлар, безаклар, молу дунёга қараб фақат тахмин этиш мумкин, холос. Хукм кўпроқ кимнинг фойдасига чиқарилганлиги ҳам шундан аён. Отга беда уриб солиш, уни утлоққа элтиб боғлаш ва ечиб келиш билангина бунча бойликка эришиш мумкин эмас.

Махсум: «Мол кетса кетсин, жон кетмасин», дедими, бор йиққан-терганини ўз қўли билан уларга тутқазди. Аёли тахта бўлиб қолган, зеро, беҳад кўрққанди. Негаки, унга эри: «Овозингни чиқарма!»— деб буюрди. Сабаби, номаҳрамга овозини эшиттириши — айб.

Ботир бойвуччанинг нега додламаётгани сабабларини ўзича уйлаб топдию чуқур уф тортиб юборди. Ахир бу аёл молпараст, молим кетди-жоним кетди, дейдиганлардан бири бўлиши, айюҳаннос тортиб дунёни бошига кутариши, кечагина эри ҳақоратлаб юрган гадойваччалардан кўмак тиланиши керак эди-ку?

У кўрқди — ҳа, аёл кўрқмоғи даркор.

Унга эри буюрди — ҳа, буни бажармоғи шарт.

У номаҳрамлар қошида — жим турмоғи зарур.

Ботир бирданига аёл қошига боргиси, унга таъзим қилиб, узр сўрагиси келди. Аммо Махсумнинг нафрат ила айтган сўзлари унинг зардасини қайнатиб юборди:

— Бўлдими энди, ялоқхўр? Бир қўшнингни эрларингга талатиб кунглинг тинчидими?

Ботир тагин ўз ҳолига қайтди:

— Тилингни тий, махсимча— деди у секин, аммо куч билан.—

Сугуриб оламан ҳозир. Яна опчиқ. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Қозибува жуда катта юртни сўрайди. Йуқ, сўрамайди, сўради. Бу — эҳтимол Оқтепа билан Хоновотдан тушгандир. Опчиқ қолганини.

Махсум пича уйланиб турди ва бирдан худди ҳозир эслаб қолгандек суюниб гапирди:

— Михчагарда, Садир карвонда пулим бор! Мени ўша ерга олиб бординглар. Жуда катта қарз берганман. Бунаги билан қайтариши керак.

— Хуп, яхши, — деди Ботир салмоқлаб.— Биз қўл теккизиб обруйини тукиб утирмайлик, опанинг қўл-оёғини ўзинг боғлаб, ичкарига қўлфлаб чиқ. Айтиб қўй — бақирмасин.

Махсум унинг айтганларини асабий хурсандлик билан бажарди ва эшикни қўлфлагач, калитни гулзор ичига отиб ҳам юборди.

Йулга тушдилар. Махсум ичида тинмай Худога тавалло қиларди: «Эй Оллоҳ, ишқилиб улар кетишмаган бўлсин. Ўзинг асра мени. Ишқилиб, улар кетиб қолишмасин.»

Наригилар эса ундаги ўзгариш сабабини уйлаб ҳам куришмас, қўлга тушажақ ўлжани хомчўт қилиш билан маст эдилар.

* * *

Тавфиқнинг сургундан омон-эсон келгани, бу ҳам етмагандай, соябонли аравада юргани бачқирликларни ҳанг-манг қилиб кўйди. Айримлар дарров унинг зиёратига чопдилар, баъзилар иккиланиб, элнинг роишига қараб турдилар. Ҳайитбой эса одам оёғи бироз сепсилгандан кейинқоқ униқига кириб келди. Тавфиқ уни қандай қаршилашни билмай қолди.

Ҳаёлида ўша кун — уни аскарлар олиб кетаётгандаги суҳбат жонланди.

— ...Сен менинг беғуноҳ боламини ўлдирдинг. Мана, энди ўлигинг ҳам келмайди бу ерга. Хотинингни талоқ қилиб кет. Углимни шу учун ўлдирган бўлсанг, энди уни мен оламан! — деб бақирарди Ҳайитбой оғзидан кўпчилик сачратиб.

— Йуқ, мен қайтиб келаман,— деди Тавфиқ,— сени ўлдирмай туриб, уладиган аҳмоқ йуқ.

Охириги суҳбат шундай тугаганди. Мана, улар юзма-юз туришибди.

— Тавфиқбек жияним, энди булари бўлди, буюви синди,— деди Ҳайитбой салмоқлаб.— Ўтган ўтди. Менинг сенга гаразим йуқ. Ўртогининг умри асли қисқа экан, сен бир сабабчи бўлдинг, холос. Худо раҳмат қилсин. Қолганларимиз омон бўлайлик. Мен энди шарт кетиб, парти қолган бир одамман. Сен билан урлашгудек ҳолим йуқ. Буёғига бир-биримизга ёмонлик қилмайлик. Замон ҳам нотинч. Мана, ўзингам дунё куриб келдинг — ҳукумат ҳам ўзгариб кетади шекилли. Ит эгасини, мушук бекасини танимай қоляпти.

Тавфиқ жим. Ҳайитбой давом этди:

— Пул десанг — пулдан, мол десанг — молдан ёрдам бераман. Келин Ганжиравонга, қариндошлариникига уйнаб кетсан, деб эшитгандай бўлувдим. Ҳа энди, ёш нарса, уйнашгиси, кулгиси келади. Оғзига кучи етмаганлар ҳар хил гап тарқатишди, лекин мен ёмонлик қилганим йуқ. Ўша гаплар алам, аччиқ устид айтилувди. Отамлашим осон бўлганди, бўтамлашим оғир келди. Қайтиб келса, уни хафа қилмагин. Хуп, менга рухсат энди. Омин, ҳар ким қилмишига яраша Худодан топсин.

Ҳайитбой қандай шарпасиз келган бўлса, шундай чиқиб кетди. Тавфиқ карахт эди. Орадан бироз вақт ўтгач, бойнинг гапларини таҳлил қила бошлади.

У гап орасида гўё «ёш нарса, ўйнагиси, кулгиси келади», демоқчи бўлиб, «ўйнашгиси» деб айтди. Қандайдир тухматлар. Охири «Ҳар ким қилмишига яраша худодан топсин», дегани унинг асл мақсадини фош этиб қўйди. Яъни, сен уёқда юрганингда хотининг юзинга оёқ қўйди, демоқчи бўлди. «Мен билан уни гап қилишди», дегиси ҳам келди.

... Султон индамай аравага утирди.

— Сен Эгамберганниқига борасан,— деди Тавфиқ йўлда кетишарканда. — Эртага саҳар Янгиқўрғонда учрашамиз. Бешотарни олиб келсин. Тонг қоронғусида биттасини босамиз. Жуда катта бой экан. Ҳаммаси пухта уйланган, битта милтиқ билан эплашимиз кийин.

— Аслида ўшанда шошилмасдан бир йўла учта милтиқ олсак буларди,— деди Султон тўнғиллаб.

— Соқчи иккита бўлса, менда нима айб? — зарда қилди Тавфиқ. — Қочадиган одам ҳушёр булади-да. Узинг оғзингдаги ошини Эгамга олдириб қўйдинг-ку? Каллани ишлатсанг, ҳалиям қайтариб олса булади.

Султон дўстининг мақсадини тушунди. Эгамберганнинг маҳалласига етганда Тавфиқ жиловни тортди.

— Тонг ёришмасдан уни бошлаб бор,— деди қатъий.— Кечик-сак, ютқизамиз.

— Сен қаёққа? — сўради Султон.

— Ганжиравонга,— жавоб берди Тавфиқ хотиржам.— Хотиним бечора қариндошлариникига бориб, оғриб қопти. Оғир эмиш. Ушани олиб келай.

Эртаси субҳи козиб пайтида Янгиқўрғонга икки арава кетма-кет кириб келди. Унисидигилар уч киши, бунисидаги эса ёлғиз эди. Хилват бир жойда отдан тушдилар. Совуқроқ сўрашдилар.

— Опкелдиларингми ҳалигини? — сўради Тавфиқ.

— Ҳа.

— Қани?

— Мана, тўшакнинг тагида,— Эгамберган аравадаги тумпайиб турган нарсани шапатилаб қўйди.

— Бўлмаса, гап бундай, Эгамберган,— деди Тавфиқ ва шеригининг елкасига қўл ташлаб четга бошлади. У қўлоқ тутгани энгашигани ҳамонга нақ юрагига пичоқ санчилди. Нарёқда Султон ҳам худди шу ишни такрорлади. Иккиси ҳам ўз қурбонларига қайта-қайта пичоқ уриб, ўлганларига батамом ишонч ҳосил қилишгач, мурдаларни судраб бориб, ариққа ташладилар. Кетма-кет шалоплаган сув овози қон исидан безовталанган отларни чўчитиб юборди. Улар ошиғич ҳолда йўлга тушдилар. Қоратепага етишганда Тавфиқ ясама хушнудлик ила:

— Аравалар қуллук бўлсин, Султонбой. Янги олдингизми дейман-а? — деб кулди.

— Қуллук, Тавфиқбек, қуллук,— ўша оҳангда жавоб қайтарди Султон.

— Милтиқлиям бўлсиз деб эшитдим, ростми? — сўради Тавфиқ қулиб, — Қани ўзи?

— Шунча бўлди,— деди Султон.— Мана, шу ерда,— Султон худди боя Эгамберган милтиқни шапатилагандек уриб қўйди.

Жим кетавердилар. Бироздан сўнг Султон сўради:

— Ганжиравонга бориб келдингми? Келинни опкелмадингми?

— Э-э, пешонам шўр экан, Султон,— деди Тавфиқ сунъий қайғу оҳангида. — Боришимга жон таслим қилса дегин. Суюнганидан юраги ёрилди шекилли бечоранинг.

Султоннинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Бугун олиб келишадими,— кўрқа-писа сўради бироздан кейин.

— Овора бўлманглар, дедим. Одам қайда улса, ўша ерда дафн қилингани маъқул,— деди Тавфиқ бепарво. — Бунинг устига битта маҳалладан кетма-кет иккита улик чиқса, ҳаммаёқни ваҳима босиб кетар, дейман?

Султон ўзига янги топшириқ юкланаётганини тушундию индамай тураверди.

— Ҳар ҳолда бу катта улик,— деди Тавфиқ.— Одам кўп йиғилади. Ҳа энди, кимсан — Ҳайитбой уладую кичкина жаноза булармиди?

Тамом, энди бошқа галнинг ҳождати йўқ — Тавфиқ уйига, Султон эса ўз йўлига қайрилиб кетишди.

— Тўғри айтасиз, бойбува, — деди ўзича асабий қулиб Тавфиқ. — Ҳар ким қилмишига яраша топсин.

* * *

Муслиҳиддин бойваччани улдириб қамалган Тавфиқнинг Сибиридан қайгани, Бачкирга от-арава билан кириб келгани, орадан кўп ўтмай Ҳайитбойнинг сирли равишда ўлганини эшитиб теваарақдаги бойлар гимирлаб қолишди. Пул топган ақл ҳам топади — улар Тавфиқ билан муроаса қилиш, уни сийлаш орқали ўзларига оғдириб олишга уриндилар. Бошқа илож ҳам йўқ эди. Тавфиқнинг атрофига одам тобора кўп йиғилар, кунда-кунора «Фалончибойни босишибди, улдириб, борини олиб кетишибди», қабилидаги совуқ гап юриб қоларди. Буларнинг шунчаки миш-миш эмаслиги, айниқса, кўрқулик эди.

Аввалига зиёфатлардан узини тортиб юрган Тавфиқ бора-бора уларнинг тўрига тушганини ўзи ҳам сезмади. Энди у ўн беш-йигирма чоғли йиғити билан зиёфат берган бойнинг меҳмонхонасида бир ҳафталаб ётар, то янги чақирққача базми жамшид қуларди. Бойлар ўзларига ёқмаганларни унга игво қилишар, у эса йиғитларини «босма»га жўнатарди.

Мана, учинчи кунки, Тавфиқ Михчагарда. Махсум бунни отасидан эшитди. Қозибува Тавфиқни Янгиқўрғондаги ҳовлисида бир ҳафта меҳмон қилиб, ўша ерда бу икковини таништириб ҳам қўйган эди. Садр карвонниқидан кейин навбат — ҳасанқўрғончалик Ҳожибувага, ундан кейин эса Махсумга эди. У ҳозир душманларини нақ Тавфиққа рупара қилишни мўлжаллаб борарди.

Қочган ҳам худо дейди, қувган ҳам. Михчагарга яқин қолганда бирдан тўхташди.

— Олим, — деди Ботир шерикларидан бирига,— биз шу ерда кута турамыз, сен бориб бир ис олиб кел-чи.

Махсумнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Айёрлик қилиб уларни аврашга журъат этолмади. Ўн беш дақиқалардан сўнг Олим қайтиб келди.

— Бу ит бизни бошлаб тузоққа илинтирмоқчи экан,— деди у ғазаб билан.

— Ҳа, нима гап?

— Кетдик, йўлда айтаман,— деди Олим. Бироздан сўнг изоҳ бера бошлади.— Садр карвонниқини топиб бордим. Уй-жойига қараганда бундан қарз оладиган эмас. Хизматқори чиқди. «Меҳмонлар бор, Тавфиқбек келган», дейди. Йўқ, ишим зарил, Ялламадаги Муҳиддинхон тўрам тўйга айтиб юбордилар, дедиму изимга қайтдим. Тезроқ юрайлик, яна чақириб келишмасин.

Улар отларни ниқташди. Катта йўлдан юрмай, даланинг ўртасидан кета бошлашди.

— Тавфиқбек дейдими? — кулди Ботир. — Бетавфиқ-эй. Туппа-тузук йигит эди шу, бойларнинг алоқхурига айланди.

— Урисни ҳайдаймиз, дермишми? — гап қотди шерикларидан бири.

— Э, қаяққа ҳайдайди? — тунгиллади Ботир. — Уларнинг зақуни қаттиқ, дейишади. Тўпларидан бир-иккитасини олволсайдик. Тил топиши керак-да...

Шериклар индашмади.

— Ялламада Муҳиддинхон туранг борми ўзи? — кулиб сўради уларнинг бири Олимдин.

— Ким билади дейсан, — жавоб берди Олим, — йўқ бўлса, карвон бир айланиб келади, бор бўлса — бир кун бориб босамиз-қўямиз-да.

— Тўғри, тўғри, — маъқуллади бошқалари.

Чангалмозорга етиб келишди.

— Бу дейман, Махсимча, жонларидан тамом тўйган эканлар-да, а? — пичинг қилди Ботир.

«Улар ҳўкиз болтадан тоймас», қабилида иш тутган Махсум уларни буралаб сука кетди.

— Ҳаҳ, буни тили ер экан-да, — гижинди Ботир ва шерикларига имо қилди.

* * *

Меҳмонхонадагилар қозининг ҳурматиға ўринларидан кўзга-лишди. У мотамсаро қиёфада кириб, ҳамма билан сўзсиз кўришди. Улар қайта ўтириб фотиҳаға қўл очишдию ногаҳоний ўкириқдан чўчиб тушишди. Қози юзига, пешонасига муштлаб-муштлаб йиғларди. Барча саросимада, Тавфиқнинг индамай, бепарво утирганини кўриб, улар ҳам овоз чиқаришмади.

Қози боя бу ерга кирганда ўз халоскорларини топгани, уларнинг куплигидан ҳаяжонланиб ўкраб юборди. У амалидан бевақт жудо булгани, бусиз манавилар унинг додига етадимни-йўқми, билломай, кўрқиб, даҳшатға тушиб додлади. Уғлининг ҳақиқатан ҳам ўлганлигини ўйлаб кўзёш тўқди.

Тавфиқ йиғламасди. Эракк кишининг бу ҳолати уни беҳад ҳайрон қоядирганидан бўлса керак, гўё ажабтовур махлуқни томоша қилаётгандек йиғичига қара-аб ўтирарди. Унинг додлаб, ўкраб, ўзини уриб, ҳатто айтиб йиғлаши бирдан унга мароқли томошаға айланди. Беихтиёр бунинг узокроқ давом этишини истай бошлади. У дастурхондан уч-тўртта писта олди-да, бамайлихотир ёстиққа ёнбошлаб қақишға тутинди.

Қози ўзи йиғлаб, ўзи овунди. Ҳеч ким уни юпатмагани, ҳол сўрамагани ҳурлигини келтирди. Бу ерга келганидан пушаймон бўлди. Лекин бошқа илож йўқ. Шунинг учун бошиға тушган кўргиликларни шикаста овоз билан сўзлаб берди. Даврадагилар унинг ҳасратини Тавфиққа тақлидан жимгина эшитишди.

Қози ичида гижиниб, Тавфиқни янди: «Тамом ўрис бўп кетган шекилли бу бетавфиқ. Лоақал юзига фотиҳа тортиб қўймади-я. Ахир мен туз кўмганни йўқ, гулдай ўғлимни — чироқчимни ерга қўйиб келяпман. «Инна лиллаҳи»ни ўқиб, ўзича таржима қилиб қўйганиға ўлайми? Узиям каллакесар-да. Зотига тортаркан. Аммо, начорак, бундан бўлак киши дардимға малҳам бўлолмайди».

Шикоят тугади, шиква тўхтади. Хўп, Махсум улипти, қози амалдан ажрапти, ўлик кўмилипти, бу ерга келинди, ҳасрат дафтари очилди, ёпилди. Энди-чи? Бундан мақсад нима?

Тавфиқнинг қаршисида айни шу савол зоҳир эдики, қози буни англаб, дарров муддаоға ўтди:

— Энди менға Хоновот ҳаром бўлди — ўғилдан айрилдим, амалдан ажрадим. У ерга қайтиб қадам босмайман. Катта кўргоним, ерсувим бор. Қўрада мол-қўй. Қолган давлатим ҳам икки-уч кишиға баҳўзур етиб-ортади. Шуларнинг ҳаммасини сизға атадим. Фақат душманларимни топиб, ўчимни олиб берсангиз бўлди. Уларнинг ҳам қон қақшагани, ер тишлаганини кўрсам дейман.

Барча Тавфиқбекка қаради. Қозининг кўргони, давлати унинг қўлиға ўтгани — энди у қози бўлди, дегани-ку? Тирикчилигининг тайини йўқ, бойлар билан «ҳисоб-китоб» қилиб юрган Тавфиққа бахт кулиб боққанди. Лекин у худди шундай бўлишини олдиндан билгандек хотиржам. Фақат охирги гапдан кейин қаддини ростлаб ўтирди.

— Маъқул, — деди у вазмин. — Кўргон бизға керак. Ҳаммасини суриштириб, душманларингизни топамиз. Уларни сизнинг олдингизда бугизлаймиз. — У шерикларига бирма-бир синовчан назар солиб чиқди — ҳар бири: «Худди шундай қиламиз», дегандек бош ирғади.

— Бояги гапим — гап, мен лафзимдан қайтмайман, — деди Қозибува қўнидан мусҳаф чиқараркан, — мана, қўлимда каломулло турибди.

— Қўйинг буни! — жеркиб ташлади Тавфиқ. — Нима, сен ҳам қасам ич, демоқчимисиз? Бизға ишонмасангиз, нега келдингиз? — У аччиқланганда юзи бениҳоя кўрқинчли, овози совуқ бўлиб кетарди. Қозининг гулдираб қолганини кўрган Тавфиқ шаштидан тушди. — Қўрони карим қасам ичганда далил бўлсин деб эмас, ҳаётда амал қилиш учун тушган бизға. Шуниям билмайсизми, қозикалон?

Унинг кинояси қозининг юрагини увиштирди. Тавфиқнинг унга раҳми келди:

— Бизға ишонаверинг, оқсоқол. Йигитча гап шу — ўғлингизни ўлдирганларни сизнинг кўз олдингизда ўлдирамиз. — Қози энтиқиб қўйди. Тавфиқ унга синовчан тикилиб сўради: — Гумонингиз борми? Бўлса, айтинг.

— Э, гумоним кўп, бек, — деди қози хўрсиниб, — ҳаммаси, Хоновотнинг ҳаммаси...

— Йўқ, ҳаммасини эмас, битта-иккитасини айтинг.

— Акрам дегани бор, — деди Қозибува.

Тавфиқ бу номни эшитиб, Султонқўлга қаради. У елкасини қишиб қўйди.

— Уни ўғлим... раҳматлик... — Қози бундан бўёғига ўғлини фақат шундай аташини ўйлаб кўнгли бузилди, қўзига ёш олди. Лекин бир сониядаёқ ўзини ўнглаб олди. — Менға айтиб, мардикорликка ёздирганди. Бу атрофдан ушанинг ўзи кетган. Яқинда қайтиб келганди.

— Бугун у ҳам бормиди? — сўради Тавфиқ.

— Ҳа, бор эди, — жавоб берди қози. — Нойиб тўрадан қоғозни ўша олиб келди-да.

Тавфиқ ўйланиб қолди.

— Яна биронтани айтинг-чи.

— Ботир деганданам шубҳам бор. Эшмат кўрбошиға йигит бўп кетган. Баққол акаси бор. Худойберди деган. Махсум билан бир-икки гижиллашган экан.

— Майли, етар. Яна ўйлаймиз ҳали, — деди Тавфиқ. — Сиз бемалол бориб, маросимларни утказаверинг. Йигитларимиз ёнингизда бўлишади. Ҳеч йўқ йигирмасидан кейин мен кўчиб бораман. Шуниси дурустдир.

— Йўқ, — деди қози чўрт кесиб, — ҳозироқ бораверинг. Мен энди у ерга қадам босмайман. Нима бўлса, Янгиқўргонда қиламан.

— Узингиз биласиз, — деди Тавфиқ. — Келин уша ерлик бўлса, отасиникига кетсин, булмаса узингиз олиб кетинг. Одамлар бошқа хаёлга боришмасин.

Қози урнидан қузгалди.

* * *

Акрам хаёлчан келарди. Кимдир уни кузатиб тургандек туюлаверди. Шу пайт Салима холанинг уйи ёнида паранжи ёпинган бир киши қуринди-да, узини тез ичкарига олди.

«Уша!» Акрамнинг юраги ўйнаб кетди. Ҳа, у паранжини таниди. Ичидаги ҳам айнан «уша» эканлиги шак-шубҳасиз. У қадамини тезлатди.

— Акрамжон, тўхтаг, болам. — У Салима холанинг товушини эшитиб таққа тўхтаб қолди. Орқасига қарашга юраги дов бермасди. Кампир унга яқин келди. Енгил-елпи сўрашган бўлиб муддаога ўтди. — Сизга бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми?

— Йўқ, бемалол, — гўлдиради Акрам.

— Мен фақат тўғри ниятда гапиряпман, кўнглингизга олманг. — Хола Акрамнинг юрагини тоширарди. — Мана, эсон-омон келдингиз, худога шукр. Бўёқда болаларингиз ҳам катта бўлиб қолишди. Ўғилчаюм унга борди-ёв?

— Ҳа, бу йил унга чиқди, — бушашибгина жавоб берди Акрам. Сунг узини ўнглаб олди. — Ҳозир ўзим ўқитяпман.

Бу гапи билан кампирни тўхтатмоқчи бўлдию лекин беихтиёр унга асл мақсадга утаверишга имкон бериб қўйди.

— Биламан бунини, — деди Салима хола. — Хосиятхон хурсанд бўлиб айтувди: «Ўғли дадасиникига кетди, ўқияпти», деб. Худойимга шукр. Сиз ақл-хушли, китоб кўрган, дунё кезган йигитсиз, биламан — уларни ташлаб қўймайсиз. Хосиятхон ҳам тилла жувон. — Бу гапдан Акрам қизариб кетганини кўрган кампир «чимни шиббалаш»да давом этди. — Доим менга кўмаклашади. Отаси ўлгандан бери жуда чўкиб қолди, бечора. Ака-укалари бору уларнинг ҳам хотини, бола-чақаси бор-да. Ҳар ким ҳам ўз уйида, узиники билан бўлсин. — Кампир муддаога ўтолмай каловланарди. — Бу дейман, мунақа қилиб шунча юрганларингиз етар. Энди утган гапни елкадан ошириб, ярашсаларингиз қандоқ бўларкин?

«Оҳ! Нега, ахир нега «қандоқ бўларкин?» дейсиз, қанддак бўлади денг, холажоним! Ярашмаслик — гуноҳ, денг!»

Бу гаплар бесабор типирчилаб, оёқлар бир-бирига урилиб, румол маҳкам гижимланиб, лаб қаттиқ тишланиб айрилди. Лекин паранжи қалин эди — овоз ташга чиқмади.

— Иложи йўқ-да, хола, — деди хўрсиниб Акрам, — иложи йўқ.

«Нега индамаяпсиз, холажоним! Иложи бор, денг, бор! Мана — сиз, ана — у, сизлар бор-ку, денг!»

Бу нидо боягидан кучлироқ ҳаяжон, алам билан айрилди, лекин паранжи қалин эди — овоз ташга чиқмади.

— Улиммас-ку, ахир бу, — деди кампир бироз жонланиб. — Улимга чора йўқ, холос, қолган ҳаммасининг иложи бор. Жувон шўрлик нима қиларини билмайди. Дарди ичида. Қанчаси сўраб келди — ҳеч унамайди. Келганингиздан бери йўлингизни пойлайди. Худонинг қудрати билан қачон гузар томон ушиб, қачон қайтишингизга аниқ билади, денг. Ё тавбангдан кетай. Узоқдан сизни куради-ю: «Келаяпти, холажон-он!» — деб нақ типирчилаб қолади, денг. Ўтиб кетасиз, орқангиздан мултира-аб қараб қолади. Куйиб кетаман, болам. Бирга яшаган пайтларингиздаги гапларни, ўқишган байтларингизни айтиб бир йиғлайди, бечора, бир йиғлайди денг.

«Дадасидан дарс олардим доим, бари чала қолди, қўлимга китоб олсам, овозларини эслаб ўлиб қолай дейман», деб куйинади. — Кампир Акрамнинг энг нозик жойларига текизиб гапирарди.

— Менам нима қилай, хола? — деб юборди Акрам беихтиёр.

«Опкетинг, денг, холажон! Адойи тамом бўлди, денг. Сизсиз яшолмайди, денг».

Бу нидо кучайган сари паранжи қалинлашар, сўзлар худди жонли нарсадек талпинар, йўл тополмас — ташга чиқолмасдилар.

— Опкетинг шуларни, худо хайрингизни берсин, — деди хола. — Болаларингизга узингиз бош бўлинг. Хосиятхон қизларни, сиз ўғилларни ўқитинглар, қишлоғимиз сонга кирсин.

— Иложи йўқ-да, хола, — яна хўрсинди Акрам. — Ҳалиги гапни айтиб юборганман. Қайтариб бўлмайдиган қилиб айтганман-да.

«У гапни жаҳл устида айтгансиз, жаҳл келса, ақл кетади, денг. Уша гапни у эшитмаган, эшитса — ишонмаган, ишонса — унутган, эсдан чиқариб юборган, денг, холажон. Гапиринг!»

Бу сўзларнинг ҳар бири бир томчи ёш ила оқди. Қўллар бир-бирига маҳкамроқ чирмашди, оёқлар бир-бирига қаттиқроқ урила кетди, лаб қаттиқроқ тишлана бошлади; буларга қарши улароқ шусиз ҳам ипақлари қуюқ паранжи торайди — девор шаклини олди — овоз ташга чиқмади.

— Уч талоқмас, кумталоқ деганларам бирга яшапти-ку ахир, — куйинди хола.

— Улар бошқа, мен бошқа, — деди Акрам.

— Жавобни бир бошдан, кетма-кет бериш герак, дейишарди, — ўзича масала талашарди хола, — сиз эса бирданига айтгансиз. Биттага саналса керак бу? Асли сўроқсиз кетгани жиноятмас-ку? Отаси айтгани учун...

— Йўқ, мен билиб айтганман, — деди Акрам. — Ярашиб бўлмайди энди.

— Унда чўри қилиб олинг шу жувонни, — деди хола бўш келмай. — Хотин демасангиз чўри урнида қуринг. Болаларингизга қарайди, хизматингизда бўлади, билиб турибман, энди сиз ҳам бошқаси билан кун кўролмайсиз.

— Тўғри, — деди Акрам ўзи билмаган ҳолда ростига кучиб. — Лекин чўри қилиб олишнинг шартлари бизга тўғри келмайди. Кўраман.

(Паранжи ичида тўғён, кураш кучайди. Нолалар, кўз ёшлари уввало уриндилар, паранжи ўз сирини сиртига чикармади. Ҳикоямиз давомида баъзан сиз танишиб Сораётган кишиларнинг қалбига ҳам кириб боришга уриняпмиз — ровийлигимиз бунга ҳуқуқ беради, деган даввомиз бор, аммо паранжи ичига қарамоқ биз учун ҳам машруёрдир).

— Китоб қараб қуринг, болам, — деди хола, — балки бир йўли топилар. Юрагим ачишганидан гапиряпман.

— Йўқ, хола, овора бўлишга ҳожат йўқ, — чўрт кесди Акрам овозини бир парда баландлатиб.

Сунг жавоб ҳам кутмай юриб кетди. Кампир бир муддат серрайганча туриб қолди. Бушашиб ортага қайтди ва ичкари кириб, эшик орқасида турган ҳайкални қучоқладию йиғлаб юборди.

* * *

Хонувот катта қишлоқ. Аҳолиси асосан деҳқончилик билан кун ўтказди. Бунинг учун эса ҳар доим сув керак. Бу қишлоқ шунанқанги ерга жойлашганки, бир қисм ери сувни Бўёқчидан ортса, нариги томони Сартепадан ортса ичади. Ҳар сугориш пайтида сув

жанжали. Кетмон кутарган ғазабнок оламон тўгон бошида гув этиб у ёнга сурилади, гув этиб бу ёнга. Бу томондагиларнинг у ёқда, уларнинг булар тарафида қариндоши, куёви, қуда-андаси бор... Купинча даҳанаки жанглар қонли тўқнашувларга олиб келарди. Қишлоқ оқсоқоллари, сўзи утадиган бадавлатлари ўзаро келишиб, аҳолини яраштирар, сўғориш пайтига келиб яна ўша ҳол эди. Ҳар икки томоннинг ҳам экини қовжираган, сув керак, сув. Лекин ариқ битта.

Охири Каримбувадан сув келтиришга қарор қилинди. Ёшу қари ариқ қазишга жалб этилди. Халқ туну кун ишлади, неча-неча мол-қўйлар сўйилди. Бўлганга яраша киройи ариқдек бўлсин деб анчагина чуқурроқ қавланди. Шу тариқаки, пастдаги одам қўжорига чиқмоқни истаса, кетмонини тепага чўзар, биров уни тортиб оларди. Ўз ариқлари бўлишини жуда-жуда истаган хоновотликлар ҳадемай Кургонободнинг тепасидан ариқ қазиб утиб кетишди.

Ҳамма қулоқ бошида. Икки йигит Каримбувага тўгон очишга кетган. Барча қўзи турт бўлиб ушаларни кутмоқда.

Акрам тенгқурлари даврасида. Ҳамма ўз тенги билан. Нариги қурда Раҳмонбой одамларга зўр бериб ниманидир ўқтиряпти. Субҳоназар Акрамга кўз қисиб қўйди-да, уёққа ишора қилди:

— Бойбувам масалани бошладилар.

— Энди ҳеч кимга сув бермаймиз, фақат ўзимиз ичамиз, дейди-да у киши,— лўкма ташлади Худойберди.

Акрам индамади. Сабаби, у Раҳмонбойга куёв. Икки фарзанди бор. Акрамнинг дадаси Раҳмонбой билан қалин дўст бўлган. Ўша кишининг васияти шундай экан. Акрам бахтли эди. Хосиятхон ҳам илмга, адабиётга иштиёқманд. Ҳар замон-ҳар замонда «бой қизи»лиги тутиб қолмаса, аҳил, тинч-тотув эдилар...

— Сувам келар, ичармизам, — деди Одил девкор худди ўзига-ўзи гапиргандек, — лекин бизга ухшаганларнинг аҳволи ўша-ўшалигича қолаверадик.

Ҳамма тўндагилар унга қарашди. У парво қилмай утираверди.

— Ёмон шукрни бошламай тур, Одил, — деди Раҳмонбой жеркиб. — Нимага ўзгармайди, ўзгаради аҳволинг. Сув келадию...

— Э, қаёқдан ўзгаради, бой ота? — Қўлини паҳса қилди Одил. — Сув келсаям олдин сизлар ичасизлар, ортса — биз. Ҳазилакам ер борми қўлларингизда. Улар тўйгунча бизни экинлар улади. Кейин берилган сув ювгунининг сувидай гап. Қузда эса тўнни тескари қирилсилар — ҳосилнинг боши, сараси — сизларники, қолган-қутгани бизга. Э, жонгаям тегди. Чоракорнинг қўрган кўни курсин.

— Ия, ия, — унга ажабланиб қаради Раҳмонбой. — Узингмисан, Одил? Қўй-а, ўзингни бос-э, йўқ сувнинг жанжалини қилмай тур. Йўқ чигитта «ёғ кетди», бўлдию бу ёғи.

— Э, мен фақат буни айтаётганим йўқ, — деди Одил тутқиб.

— Одилжон, жигарим, — аста томоқ қириб олиб сўз бошлади масжид имоми, — сиз бойларимизда инсоф йўқ, демоқчимасмисиз мабодо?

— Десам нима қипти? Ҳаммамиз бир жойнинг одами бўлсак. Биттамыз иккинчимизнинг қонимизни зулукдек сўрсак яхшимиз?

Ола-говур кутарилди. Иложсиз қолган имом ўрнидан туришга мажбур бўлди.

— Аввало худо бизни шундоқ — ҳар хил яратган бўлса, нечун у зотга иддао қилайлик? — Босиқлик билан насихат халтасини очди имом домла. — Биримизнинг ризқимиз оз, биримизники кўп. Айримларнинг мартабаси баланд, баъзиларники мундоғроқ. Биров бой бўлса, унинг ўзи бой бўлмаган, худо бой қилган. Билъакс,

кимдир камбағал бўлса, у ҳам ўзи камбағалликни ихтиёр этмаган. Оллоҳнинг буюргани шу.

— Менинг пешонамга чоракорлик ёзилганми? — ўрнидан сапчиб турди Одил. — Ҳосилнинг қанчасини ким олишни анавлар белгилайди-ку? Олло-у расулнинг буйруғи эсдан чиқади-ку? Бунга нима дейсиз? Ҳосилимнинг чорагини бой олиб, қолганини ўзим олсам, камбағал бўлмаслигим мумкин-ку? Бой отамнинг давлати қамаймайди барибир. Зақоту эҳсон жойига берилса, йўқсил қоладими бу ерда? Ҳаммамиз беш вақт бир хил намоз ўқиймиз, ўттиз кундан рўза тутамиз, бир хил туғиламиз-ўламиз, бир хилда кўмила-миз. Бир худонинг бандаси, бир пайгамбарнинг уммати бўлсак, нега ҳар хил кун кўрамиз?

— Тақдирдан норизо бўлиш кишини диндан чиқаради, буни бир эслаб қўйинг, — огоҳлантирди имом.

— Мен тақдирданмас, бойдан норизоман. Нега тушуниб туриб тушунмасликка оласиз?

Акрам Одилга хайрихоҳлик билан қараб турарди. Зеро, у айна узини қўйнаб келадиган гапларни айтаётганди. Ҳозирги гаплар қоронгига кесак отиш билан баробарлигини билса-да, айтилганидан хурсанд эди у.

— Булар жуда чуқур ўйлаб кўрадиган саволлар, — деди Акрам узоқ давом этган жимликдан сўнг. — Одил ака тўғри айтди. Мол, ҳосил тақсимоти бузилган бизда. Уқиган намозу тутган рўзаларимиз ёлгон, бефойда. Негаки, пайгамбаримиз: «Қўшнисининг очлигини билатуриб, тўқ ҳолда ухлаган кимса бизга бегона», деганлар. Очиликдан тиришиб ухлолмай; уёқдан-буёққа ағанаб тонг оттирадиган қанча-ю, тўқлигидан, букаёзганидан беҳаловат бўлиб кегириб ухлолмайдиган қанча? Тўқлар ҳам, очлар ҳам гуноҳкор. Тўқлар фарз бўлган зақотни, эҳсонни бермагани, тарки суннат қилганлари учун осий, очлар эса ўз ҳаққини ҳимоя қилолмагани учун гуноҳкор. Тирек одам, эркак одам мазлум бўлиши мумкин эмас.

— Бу билан нима демоқчисиз? — ўрнидан туриб кетди имом. — Ҳали қиёмат бошланмади — бировни дузахи, бировни жаннати деб ҳукм қилмай туринг, мулла йигит. Нима, энди сизнинг гапингизга кириб, очлар тўқларни улдирсинми?

— Йўқ, ундай демаяпман, — жавоб берди Акрам қизишмай. — Аввало бойларга инсоф берсин — улар қўл остидагиларга меҳрибон бўлишсин, дунёга хирс қўйишмасин. Қолаверса, қўли қисқалар бўшашиб утиравермасин. Бу билан кимнидир худо олдида гуноҳкор қилмасин, деяпман.

— Йўқ, гапларингиздан латта иси келяпти, — ўрнига ўтирди имом.

Раҳмонбой мум тишлагандай ерга қараганча ғижиниб жим ўтирарди.

— Сув келяпти, сув келяпти!

Болаларнинг шодон қийқириғи билан ҳамма ўрнидан туриб кетди. Халқ орасида шундай одат бор — сув очилганда болалар ариққа тушиб олиб унинг олдида чопишади.

Сув келди, сув!

Масала масалалигича, баҳс баҳслигича қолди. Барчанинг қўзи ариқда. Сув келдию Хоновот ариғига оқмади. Худди сеҳрлангандек — янги қавланган жой тугаши билан тўхтади-қолди. Барча умид, саёй-ҳаракатлар пучга чикди, елга кетди. Эсиз меҳнат, эсиз вақт. Тўгон бошидаги йигитлар шалвираб қайтиб келишди: бундан кўп очгани каримбуваликлар йўл қўйишмаётганмиш, ҳозиргиси билан эса бир иш қилиб булмайди. Кечгача кутишди, ўзгариш сезилмади.

Барча газабнок, аламини кимдан олишини билмай тарқалди. Кимдир Сартепа аригидан сув очган экан, жанжал кутарилди. Асаблари таранглашган халқ бир-бирини аёвсиз калтаклади. Улар сув беришмади, булар олишолмади.

Эртасига ҳамма гузарга йигилган, бировнинг гапи бировга ёқмай ўтирган пайтда сартепаликлар тобут кутариб ўтиб қолишди.

Экинни ковжираб ётганларга ариги сувга тула юртнинг мотамиям туйга ўхшаб кўринади. Кеча калтак еганлар издиҳом ичида ўз рақибларини таниб, ғудрана бошлашди. Ҳозирги пичирлаб дуо ўқиган лаблар сўкинишга жуфтланди-қолди. Югуриб бориб тобутни елкага олиш бировнинг эсига келмасди.

— Ур, боллар, лаънатиларни! — бирдан ҳайқириб юборди Раҳмонбой.

Тамом. Энди оламонни тўхтади булмайди. Булар ўзи нима аҳволда, уларга қўл кутариш қайси ақлга сиғади — бу ҳақда ўйлайдиган ҳам, буни айтганга қулоқ соладиган ҳам йўқ. Тобут кутариб кетувчилар тош, кесак бўрони ичида қолишди. Орқадагиларнинг қаршилик кўрсатиши ҳужумчиларнинг кўзини кўр қилди-қўйди. Чоллар ўртага тушгандан кейингина бу бемаънилик тўхтади.

Иш билан шаҳарга тушиб, қишлоққа шомда кириб келган Акрам воқеани эшитиб, айниқса, бу жиннилик қайнотасининг бир оғиз гапи билан бошланганини билиб, тутақиб кетди.

Улар узоқ тортишишди. Акрам ҳозироқ Сартепага бориш, улардан узр сураб келиш керак, деярдди.

— Ҳей бола, — деди Раҳмонбой газабини зўрга босиб, — у кунни бизни осий-мосий деб жиблажибонлик қилиб сайраётувдинг. Жа-а индамаса, бошга чиқиб оласан шекилли. Бор, бурнингни арт.

Отасининг қадрдони, ўзининг қайнотаси, суюкли рафиқасининг дадаси, фарзандларининг бобоси, уни доим хурматлаб юрадиган кишининг бирдан уни сенсираси юрагини музлатиб юборди.

Акрам унга гапириш бегойдалигини тушунди-да, индамай бурилиб, чиқиб кетди. Уйма-уй юриб, одам йигди. Кўп ўтмай Худойберди, Субҳонназар, Одил ва бошқаларни бошлаб, Сартепага жўнади. Одамлар энди хуфтон ўқишга йигилган экан. Кўп аччиқ-чучук гаплар бўлди, ахйири ярашишди. Намозни бирга ўқишди. Охирида бир-бирини оғохлантирган ҳолда сувдан бирга фойдаланишга келишиб олишди.

Акрам енгил тортиб қишлоққа қайтди. Уйга кирдию айвонда юм-юм йиглаб ўтирган онасини куриб, ҳайрон бўлиб қолди. Хосият ҳам, болалар ҳам кўринмасди.

— Ҳа, тинчликми? — сўради у шошиб.

— Вой болам-ей, юрагим куйиб кетяпти, — нола қилди она, — қайнотанг келиб, келиним билан невараларимни опкетиб қолди.

— Келинингиз индамай кетавердимми?

— Отасига гап қайтарармиди, болам? Бор, тез бориб, опке қайтариб.

— Йўқ, — деди Акрам кескин. — Мен уларни кеткизганим йўқ.

Она кўп ялинди-ёлворди, фойдаси бўлмади — ўғил айвон устунига суянганича қимир этмай жим ўтираверди. Азон қаққирилгандан кейингина масжидга жўнади.

У келганда Худойберди кеча уёқда бўлиб ўтган гапларни жамоатга энди айтиб тугатган экан.

— Худо хайрларингизни берсин, раҳмат сизларга, — дейишди одамлар Акрамни куришиб. — Сизлар бормаганларингда у дунёю бу дунё душманлик тугамайдиган иш бўлувди.

Намоз тугаб, жамоат тарқала бошлади.

— Акрамжон, — деб қаққирди унинг ўз ёнига келмаганидан иззат-нафси олинган Раҳмонбой. — Болаларингизни опкетмайсизми? Кеча сиз йўқ, кўрқимасин, деб уйга қаққирдим.

— Ҳозир устига Оллоҳнинг лаънати ёғилиб турган кимсани кўргим йўқ, — хушламайгина жавоб қилди Акрам.

— Гапингизга тушунмадим, кимни айтяпсиз? — талмовсиради Раҳмонбой.

— Сизнимас, кўрқманг. Қизингизни айтяпман.

— Нега менинг қизимга лаънат ёғилар экан, ўйлаб гапиряпсизми? — тутақиб кетди бой.

— Эрининг рухсатисиз кўчага чиққан хотин то уйига қайтиб келгунича унга Оллоҳнинг лаънати ёғилади, — деди Акрам.

— У ўзича кетгани йўқ, мен олиб кетдим, — ўшқирди бой.

— Нима, сизга истисно қилди борми? — синиқ жилмайди Акрам, — Расулulloҳдай буюк зот қизларига: «Эй Фотима, қиёмат кунинда мен сенга асқотмайман» деганлар.

— Мен олиб кетдим, ўзича кетгани йўқ. Куёвингиз келсин, кейин борай, деб ялинди. Менинг шайтоним тутган пайт эди. У отага итоат қилди, холос. — Ўзиникини маъқул қилишда давом этди бой.

— Ота фарзандни гуноҳ ишга етакласа-ю, у бош тортса, гуноҳкор саналмайди, — деди Акрам сокин товушда.

— Э, қанақа гуноҳ? Оғзингга келганини валдирайверасанми? — яна жазавага тушди бой.

— Бир сизлайсиз, бир сенлайсиз, — истеҳзо қилди Акрам, — Ҳайрон қоламан. Майли, лекин гап шу — қизингизни мен ҳеч ерга жунатганим йўқ, бинобарин, олиб кетишимда маъни ҳам йўқ.

— Э, маъно бўлмаса, жавобини бериб кет! Ургилдим сендака валломатдан! — Чинакамига ўт олиб кетди Раҳмонбой. — Мард бўлсанг, бир йўла ўт талок қўй.

— Хўп, юринг, — деди Акрам ва уникага йўл олди...

Қозибува саҳарлаб эшик тақиллаганидан саросимага тушиб, хотинини дарвозахонага жунатди. У кўрқа-писа тирқишдан мўраллади ва тез эрининг ёнига қайтиб келди.

— Нима гап? Ким экан? — ранги кув учиб сўради эр.

— Э, анави. Куриб кетгур, Хоновотнинг мулласи, — жавоб берди хотин.

— Ҳа-а, ўшайканми? — оғир сўлиш олди қози.

Кейин бориб, бемалол эшик очди ва келгувчини хушламайгина қарши олди. У йигламсираб кўришди.

— Кел, ўтир, — айвонга таклиф қилди уни мезбон. — Қишлоғинг тинчми?

— Тинчлигим қуриб кетсин, — саннади имом. — Борайинам демайсиз мундоқ.

— У ерни энди елкаминг чуқури кўрсин, эшитдингми? — уда-гайлади меҳмонга мезбон. — Отиниям атама менинг олдимда.

— Узр, қозибува, — мингирлади имом.

Уй соҳибни унга: «Учир овозингни! Масҳара қилма мени!» — демоққа шайландию индаёлмади. «Қозибува» деган гап қулогига мойдай ёқди. Бир йилки, уни бу хил қаққирадиганлар кескин камайган. Хўмори тутаркан-ей шунинг ҳам.

— Уёққа менам сигмай қоляпман, — журъатсизгина сўз бошлади имом.

— Нимага ундай дейсан? — нўписа қилгандек сўради қозибува —

Юрибсан-да одамларни лақиллатиб. Қулингни совуқ сувга урмайсану еганинг ош, гушт. Сузинг — сўз бўлса...

Айни дамда у имомдан: «Сизнинг пойқадамингиз тегмай кўйгандан бери юртимиздан файзу барака кутарилди. Махсумсиз қишлоқ хувиллаб қолди», деганга ухшаш гап кутарди.

— Э-э, у даврлар утиб кетди, қозибува, — хўрсинди имом. — Тавфиқбек келди-ю, ҳаммаси ўзгариб кетди. Жиннихона қилди қишлоқни.

— Юрибдими у бетавфиқ? — аччиқланиб суради қозибува. — Борибоқ ўглингнинг қотилини топаман, қўзингнинг олдида чавақлайман, деб катта гапирувди. Махсумнинг йили утяптиямки, ундан дарак йўқ. Бир нарса деб бўлмаса... Узи уйланиб оптими?

— Ҳа, — тасдиқлади имом. — Келган кун мени чақириб: «Сўқ-қабошман, тузукроқ биронтаси бўлса, оила қурсам», деб қолди. Бир-икки қизни айтсам, унамади. «Қиз олсам, одамлар гапирди, биронта жувон тузук», дейди. Мен Раҳмонбойнинг қизини айтдим. Суриштириб қуриб, унинг илгари Акрамга хотин бўлганини эшитиб, менга нима деса-деди.

— Нимага? — чимирилди қози. — Акраминг уч талоқ кўйган-ку хотинини. Сен яраштираман, деб йўл топганингда сениям расво қилган, ярашмаган-ку?

— Бунинг учун эмас, — эътироз билдирди қози. — Асли мен бошданоқ ораларини бузай, дегандим. Улар эса қалин дўст экан.

— Нима-а? — ҳайқирди қозибува. — Қалин дў-ўст? Акрам билан-а? Тавфиқ-а?

— Ҳа, — бушашиб деди имом. — Мен қаёқдан билай бунақалигини. Шов-шув гапга ишониб... Ҳа, кейин бировни топиб беришди. Лекин иккови қалин жуда. Ҳаммаёқни расво қилишди. Акрам ўн саккиз ёшгача бўлган жами ўспиринни масжидда ўқитяпти. Пешиндан кейин асргача ҳали от чоптиришади, ҳали милтиқ отишади, ҳали итга ухшаб кураш тушишади. Беш юздан ошди йигити. Кимнинг турар жойи катта, меҳмонхонаси бўлса, ҳар бирига ўнта, ўн бешта одамани жойлаштирган. Ҳар кун уч маҳал қўргонда овқат беради. Карнай чалиб овқатга чақиради.

— Йў-е, — кипиқларини пирпиратди қозибува. — Нимага керак экан бу телбалик?

— Урисни ҳайдашармиш. Ғазот қилишармиш, — лабини бурди имом.

— Намоз ўқишадими ишқилиб?

— Э, ўқиган намози курсин буларни, — энсаси қотиб жавоб берди имом. — Қўргондагилар боришмайди. Динниям бузишяпти. Уликдаги ҳамма маросим барҳам еди. Уни-буни кўйинг, ўликка йиғи чиқаришмаяпти.

— Кўй-е, — кулди қози. — Нима, индамай бориб, итдай кумиб келишяптими?

— Овоз чиқармай йиғлаш керак экан, — негадир ҳиринглади имом. — Буям майли, бойлар расво бўлди. Мен индамасдим. Акрам деганлари закотни шунақанги оляптики... Нимадан қанча топширишни рўйхат қилиб берган.

— Баттар бўлишсин, — сўқинди қози. — «Акрам бизни қозининг зулмидан қутқарди», деб дўппини осмонга отиб юришувди. — Сунг ўсмоқчилаб суради: — Узинг тинчмисан, ишқилиб? Имомликдан ҳайдашмадими?

— Йўқ ҳали, — иккиланиброқ жавоб қилди имом. — Намоз пайти иқтидо қилишади холос менга. Ҳамма мавъизани Акрам қияпти. Бизга қулоқ соладиган қолмади ҳисоб.

— Меникига келганингни биров биладими? — унга синовчан тикилди қози.

— Йўқ, — деди имом. — Боя Акрам бомдоддан чиқишда: «Бугун пешингача шаҳарга боринглар, миллатимиз тақдири ҳал бўлади. Ё шўроларга ё дини Исломга тарафдорман, деб овоз берилади», деди. Шунга келаётиб...

— Э, сенинг лақмалигинг қолмади-қолмади-да, — асабий кулди қози. — Шўро аллақачон ўрнашиб бўлган-ку? Кимнинг фикри қанақалигини аниқлаб олмоқчи, холос. Бу иш шунга қилиняпти. Ҳозир бориб: «Дини ислом тарафдориман», десанг, эртага шўролар шўрингни қуритади. Улар томондаман, десанг — булар қонингни ичади. Борма. Қўзга қўринма. Уз оёгингга ўзинг болта урасанми, гўл? Мени ўрисларингнинг узи огоҳлантирди.

Имом қозига қараб анграйиб қолди.

— Янгиқўргонда мазам қочди, дегин-да, бориб ётвол, — маслаҳат берди қози. — Бир-икки кун масжидга чиқма. Ишонarli бўлади. Анавиларинг ҳам анқов экан-да? Тиррақи бузоқдай югурмасдан калласини ишлатса ўлармикан?

Имом қайта-қайта хайрлашиб, орқага қайтди.

Қўқондаги жомеъ масжидига тумонат одам йиғилган. Қуролланган ўзбек-ўрис аскарлари уёқдан-буёққа юришади. Уртага ўн иккита қўти кўйилган. Бир варақ қозга овоз бергувчининг насл-насаби, яшаш жойи ёзилади, у бориб хоҳлаган қўтисига ташлайди. Биринчидан бешинчигача бўлган қўтилар — шўро тарафдорлари, бешинчидан ўн иккинчигача бўлгани дини ислом тарафдорларига. Барчани овоз беришнинг бу янги усули бир қизиқтирса, кимнинг қай томонга ён босганини кўриб-билиш бир қизиқтиради.

Акрам издиҳом орасида Ботирни кўриб қолдию севиниб кетди ва уни чақира бошлади. Уша воқеадан буён унинг фақат кечалари қишлоққа шарпасиз келиб-кетишини билар, ҳали кўришмаган эди.

— Э, Акрам ака, — бир қўлини юқори кутариб қичқирди у ҳам. — хозир чиқаман, дарвоза томонга ўтинг. Мен қоғозимни ташлаб келай.

Акрам негадир жилмайиб айтилган жойга сурилиб-сурилиб ўта бошлади. Бироздан сўнг Ботир чиқиб келди. Иссиқ кўришдилар. Кўп ўтмай Худойберди, Субҳонназар, Одил девкорлар уларга қўшилишди. Ботирнинг йигитлари ҳам шу ерда.

— Юринглар, кетдик, — деди Ботир. — Бугун узим қишлоққа тушаман, деб турувдим.

— Санокни эшитмаймизми? — ҳайрон бўлди Акрам.

— Э, санок эрта ё индинга чиқади, — деди Ботир.

Ишонч билан гапиришидан унинг кўп нарсадан хабардорлиги билиниб турарди. Бу бежиз эмас экан, ҳадемай оломон сийраклаша бошлади. Ким отлик, ким пиёда — ҳамма келган жойига қайтарди.

Тавфиқ туфайли хоновотликларда от-арава кўпайиб кетганди. Акрам ҳеч кимнинг яёв қолмаганини кургачгина кўнгли тинчиб йўлга тушди. Ботир икковлари иттифоқо кўпчиликдан ажраб қўлишди.

— Қишлоққа қайтиб келсанг буларди, — деди Акрам.

— Тавфиқни ҳайданглар аввал, кейин бораман, — унга муғамбирона қаради Ботир.

— Уни нега ҳайдайлик? — кулди Акрам. — Узинг ҳам эшитгандирсан, қишлоқни исломобод қилиб қўйди.

— Э қўйинг-е, — қўл силкиди Ботир. — У бир ўғри, ялоқхўр-да.

Биз кимни босишни мулжалласак, у ушани ҳимоясига олган бўлади. Кучи кўпайиб кетди-да, бўлмаса-ю...

— У аввал сенга ўхшаб кучини қайга сарфлашни билмасди, — деди Акрам. — Ҳозир тўғри йўлда. Бойлар ҳам одам. Уларга тушунтириш керак. Бизнинг асл душманларимиз булар эмас, анави — босиб келаётганлар.

Ботир хоҳлаб қулиб юборди.

— Ҳа, нимага қуласан? — тумшайди Акрам.

— Ҳали сиз ҳам шу фикрдаман, денг? — ўзини тўхтатолмай куларди Ботир. — Дини исломга овоз бериб келган бўлманг тагин.

— Ҳа, нима, тўртинчига овоз бераманми бўлмаса? — астойдил ажабланди Акрам.

— Э, Акрам ака-я, — афсусланиб бош чайқади Ботир... — ...Бугуноқ қутилар очилади, ҳар икки томон махсус рўйхатга олинади, кейин эса ҳисоб-китоб қилинади. Сизга ухшаганлар шўрога атиги тўртта, исломчиларга са-аккизта қути қўйишипти. Биз кўп овоз олсак, ислом давлати қурилади, деб юришипти. Урислар уэр сураб қайтиб кетишадими? Ҳа-а унчаликмасдир-ов. Чучварани хом санаманглар. Йўқ, намунча соддасизлар-а? Ҳаммаси аниқ. Болшавойлар бутун Фаргонани эгаллаган. Лекин уларнинг нияти зўр — бой йўқолади. Деҳқонга ер-сув берилади. Тенглик ўрнатилади.

— Дин-чи? Дин нима бўлади? — эзилиб суради Акрам. — Ерни уриснинг қули билан олиш шартми?

— Қозини олдинлар-ку унинг қули билан? — унга истехзоли қаради Ботир.

— Бу сенга зарар келтирдими?

— Миннат қилманг, — деди Ботир. — Ер-сув ҳаммага тенг тақсимланса, сизга зарари тегадими?

— Менинг қанча ерим борлигини ўзинг яхши биласан-ку? — деди Акрам. — Дин...

— Дин борми бизда? — асабийлашди Ботир. — Унда нега эзувчи бор, мазлум бор? Э, шўро тузук менга. Уларни яхши қутиб олиб, алдаб-сулдаб юриб ишлатамиз. Ҳокимиятни эгаллаганимиздан кейин секингина жунатворамиз.

— Хомхаёл бу, — қарши чиқди Акрам. — Идораси келмай туриб ҳайдаш керак.

— Қанақа одамсиз ўзи, Акрам ака? — зарда қилди Ботир. — Келиб бўлди, деяпман-ку ахир? Яна нимани кутяпсиз? Шунча пайт эзилдик. Нима қилишни билмай босдик, таладик, ўлдирдик. Уларнинг ҳукумати биз қилмоқчи бўлган ишни тинчгина бажармоқчи. Бизга шу керак. Динни эса худо сақлайди. Юракда бор нарса ҳеч қаёққа кетмайди.

— Сен... сотилибсан-ку? — деди Акрам.

— Сиз-чи? — унга илкис қаради Ботир. — Мен шўрога сотилган бўлсам, сиз бойларга сотилгансиз. Уларнингиз бугун «ислом»лаб қолишди. Сал замон тинчисин, яна ўша эски ашулани айтади. Мен шўрога бутунлай тарафдор эмасман, сиз бойга. Иккимиз ҳам адолат тарафдоримиз. Дин — бойлар қулида, тенглик, ер-сув — шўролар қулидаги тузук, бир ниқоб. Лекин менга ҳозир шу керак. Ифлос одамларнинг даврон суриб, яхшиларнинг эзилишига чидолмайман.

Субҳонназар билан Худойберди уларга етиб олишди. Ботир кутилмаганда таққа тўхтади.

— Ака, — деди Худойбердига қараб, — зарур ишим бор эди, эсдан чиққан экан. Мен бошқа кун бораман уйга.

Сўнг жавоб ҳам кутмай, хайр-маъзур ҳам қилмай, от бошини бурди-да, йўлни чангитиб, бир зумда кўздан йўқолди.

Тавфиқбек қўрғонга кираркан, мулозимларидан бирига:

— Султонқулни топ! Тез! — деб буюрди.

Топшириқ кўз очиб юмгунча адо этилди.

— Имоминг нима деяпти? — унга синовчан тикилди Тавфиқбек. — Боя келувди. Мазаси қочиб, Янгикўрғондан қайтишга мажбур бўлганмиш.

— Овоз беришга бормаптими? — таажжубланди Султон. — Эрталаб Акрамдан кейин ҳам бир соат эзмаланганмиш-у?..

— Билмадим, — елка қисди Тавфиқбек. — Қозини кўрган экан, биздан сал хафaroқмиш.

— А-а, унинг мазасини қозибува қочирган, — кулди Султон, — овора бўлиб юрасанми, деган. Нимага хафаймиш, айтмадими? Уйимни ол деди — олдик, молимни ол, деди — олдик...

— Душманимдан уч ол, деди — олмадик, — деди Тавфиқбек. — Хўп дегандик. Йигит сўзини берувдик.

— Ҳа-а, тўғри, — бўшаши Султон. — Узиям... ахир Акрамни айтди-да. У эмаслиги аниқ. Ботир деди — Акрам оғиз очиргани қўймади. Нуқул мақтайди. Ўзини кўрмаганман. Баққол акаси яхши одам.

— Шунга бир йўл топ, оғайни, — деди Тавфиқбек. — Орқага сурсак, бўлмайди. Иложи борица шу ҳафта ичи тинчителишимиз керак. Саноқ қанақа чиқисини худо билади. Шу нарса елкамизда қарз бўлиб қолмасин.

— Нафасни иссиқ қилинг, бек, — унинг елкасига шапатилаб ҳам уялтирди, ҳам юпатди Султон. — Бир қизишиб киришсам, эртагаям ҳал қилвораман.

— Шунақа қил...

Бир ҳафтадирки, Қўқон қонга қоришган. Оламон Эргаш қўрбоши деб ном чиқарган бир кишини оқ кигизга ўтқизиб, хон кўтаргану ўрдага олиб борган. У кофирларга қарши газот эълон қилди. «Икки кунгина кенгашиб олишга» руҳсат сўраган шўроларга учинчи кун деганда Тошкентдан жуда катта ҳарбий ёрдам келди ва исенчилар аввал ўрдадан, сўнграқ эса шаҳардан тамоман қувиб чиқарилдилар. Милтиқ тутган халқ тўп, замбарак ҳужумидан эсанкираб қолди. «Нон» деган ҳам ўқ еди, «Иймон» деган ҳам. Эргаш Бачқир тарафга чекинганидан сўнг бутун куч шу томонга ташланадиган бўлди. Оддий халқ аросатда. Кундузи — босмачини излаган бўлиб «тўртинчи» талайди, кечаси эса — «тўртинчи»ни ахтариб келган босмачилар.

Қози кун ёйилгач, йўлда одамлар қатнови сал кўпайгандан кейин извошда шаҳарга жўнади. Сураб-сураб, ҳадиксираб юриб ревком идорасини топиб борди. У билан ўзбекчини яхши биладиган армани суҳбатлашди. Қисқа савол-жавобдан сўнг муддаога ўтди:

— Биз томонда Хоновот деган қишлоқ бор. У ерда қўрбошиларнинг катта кучи турипти. Етти яшаридан етмиш яшаригача милтиқ отишни тинмай машқ қиляпти. Урисларни битта қўймай ҳайдаймиз, дейишаркан. Бошлиқлари — Тавфиқ, Акрам деган йигитлар.

Армани олдидаги дафтарга алланарсаларни тез-тез ёзиб олди. Қози давом этди:

— Эргаш айнан ўша ерга кетган, — деб ўйлайман.

— Сен бизни ўша қишлоққа олиб борасан, — деди армани. — Яқшанба кун Янгикўрғонда буламиз. Мадрасага тушамиз, ўша ерга чик. Боравер.

Бу сахар Хоновотда азон чақирилмади.

Акрам аввалига эшитмай қолгандирман, деб ўйлади-да, масжидга келди. Кейин билдики, Тавфиқбек кеча шундоқ буйруқ берган экан. Эргаш қўрбошини излаб юрганларнинг диққатини тортмаслик керакмиш. Акрам энди гапга оғиз жуфтлаганда, шошилиб Субҳонназар кириб келди-да:

— Ботирни ўлдириб кетишибди, — деди.

Ола-говур кўтарилди:

— Ботирни-я?

— Ким экан?

— Душмани кўп эди-да ўзи.

— Балки шерикларидир?

— Ҳеч ким билмайди, — деди Субҳонназар. — Чамаси, кечаси ўлдиришгану уй олдига ташлаб кетишган кўринадди.

Акрам беихтиёр аланглаб кимнидир излай бошлади. У бекорга шубҳаланмаган экан — доим Султонқулнинг ёнида юрадиган, негадир ҳамма намозда масжидда ўтирадиган йигитлар кўринамасди.

Намоздан кейин тўғри Тавфиқбекникига йўл олди. У зўрға уйгоҳиниб чиқди.

— Эшитдингизми? — сўради Акрам салом-акликдан кейин унинг юзига синчковлик билан тикилиб.

— Нимани? — бир кўзини қисиб сўради Тавфиқбек.

— Ботирни ўлдириб кетишипти.

— Ҳа-а, анави тўртинчиними? Жазосини топибди-да.

— Уни тўртинчилиги учун ўлдирдингизми ё Махсумнинг учини олиш учунми?

Тавфиқ Акрамнинг бу гапига негадир кулди. Сўнг жиддий туриб, қовоқ уйганча жавоб берди:

— Иккови учунам.

— У виждонли бола эди.

— Виждонли одам душманга сотилмайди.

— У яхши бола эди, — такрорлади Акрам.

— Ишқилиб орқасидан кетаман, деб қолмасангиз... — унга ўткир нигоҳини қадади Бек.

— Сиз билан қолгандан кўра у билан кетган афзалроққа ўхшайди. — Тик қаради у ҳам.

— Майли, — деди Тавфиқ. — Ўзингиз биласиз. Ҳаммаям унинг орқасидан кетади. Мен ваъдамни бажармасам бўлмасди.

Акрам индамай чиқиб кетди. Тавфиқ кечқурун уни суриштирган эди, йигитлари тополмай келишди. Айтишларича, ўғлини олиб, қишлоқдан кетибди. Сабабини сўраганларга: «Азон айтиш тухтаган жойнинг хосияти йўқ», деб жавоб берганмиш.

Тавфиқбек уф тортди.

Тайинланган муддат яқинлашгани сайин қози безовталана бошлади.

— Ҳаҳ, бетавфиқ, — у ичидан норози бўларди бекдан, — шу ишни қиларкансан, бир кун бурун қилсанг, нима бўларди? Мен Қўқонга бормасдим, бу гапга бошимни тикмасдим. Ё бирон нарсанинг ҳидини сезиб бошқа бировни тан олишга мажбурладимикан? Унда иккови ёмон тортишишмасди, унақамасдир. Ботирам жуда зўр. Бир-бирини роса тупроққа қорди. Униси бунисини «сотқин», деди, буниси унисини «ялоқхўр», деди. «Юртингни кофирга бера-

санми?» — дейди Тавфиқ. «Мунофиқларга бергим келмайди. Майли, ушалар олсин», дейди Ботир. Лекин Тавфиқ сузининг устидан чиқди. Энди буёғини нима қилдим-а? Роса балога қолдим-ку?

Яқшианба кечқурун қуролланган йигитлар уни олиб кетишди. У мадрасага кириб тахта бўлиб қолди.

— Ҳа, старик, — деди бошлиқ серрайиб турган қозига. — Аланглайверма, энди бу ерларнинг ҳаммаси бизники. Эргаш қочди. Уша Тавфиқнингни олсак — марра бизники. Биз енгдик. Яхшимми?

— Яхши, албатта, — деди қози талмовсираб. Сўнг ичида: «Барибир булар енгиларкан», деб қўйди.

— Качон борсак маъқул? — сўради бошлиқ.

— Тонг отмасдан, — жавоб берди қози. — Қишлоқнинг ҳамма эркаги гузардаги катта масжидга йигилиб намоз ўқийди. Шулар қўлга олинса, уёғи ҳеч гапмас.

— Бизга уртоқ Фрунзедан буйруқ келди — Эргашни яширгани учун Хоновотнинг кулини кўкка совуришимиз керак, — деди бошлиқ, тамшаниб. — Ҳа, гапинг борми?

— Афу этасиз... сўрамоқчи бўлганим... — чайналди қози. — Сизлар ҳам шўроми?

Бошлиқ хохлаб кулиб юборди:

— Ҳа, нима, динчимидик бўлмаса? Мадрасага шўро кирса, фаришталар кетади, шунинг учун бу ерга кўндик.

— Шўрони ўрис дейишганди, — деди қози. — Сизлар... бошқачароққа ўхшайсизлар.

— Ҳақиқий шўро — биз! — кўрсаткич бармоғини кўкка ниқтади бошлиқ...

Мияси говлаб кетган қози беихтиёр бош ирғади.

«Сотган, кимдир сотган, — дея сўкиниб борарди Тавфиқбек ўзини. — Бўлмаса улар бунақа аниқ топиб келишолмасди. Акраммикан? Йўғ-е. Ўз қишлоғини балога гирифтор қилиш унинг қулидан келмас... Бўлмаса ким? Лекин лаънатиларнинг қуроли зўр экан. Эргаш қўрбоши бир йиғинда: «Биз мусулмонлар отнинг қашқасимиз, қолган юнглари — кофирлар. Улар шунчалик кўп, деганди. Тўғри айтган экан. Халқ ёмон қирилди-да. Ўзимдаги беш юзтадан ярми ҳам қолмади. Масжидда тирик жон йўқдир».

Ҳа, Тавфиқбекнинг тахмини тўғри чиқди. Эндигина иккинчи рақат ўқилаётганда тўс-тўполон бошланди. Қўргондагилар намозга келишмайди, ушалардир, деб ўйлашди.

Ярим соат ичида масжид шаҳидлар қонига буялди, жасадга тўлди.

Шу пайт қўргон ва унинг атрофига ўрнашган Тавфиқбек йиғитлари жанга киришди. Дашноқлар қўргонга ҳужум қилишди. Бир соатлик қиргинбаротдан сўнг қўргон ишғол этилди. Тавфиқбек чекинди. Душманлари уни Қўргонободгача қувиб боришди-да, қайтиб яна уйма-уй изғий бошлашди. Эсхонаси чиқиб кетган қозибува мушқудай сирғалиб кўздан пана бўлди.

Тавфиқбек Каримбувани кўзлаб борарди. Йўлда муллаваччалардек кийинган икки усирин учради. Улар беҳад қурқиб кетишганидан буларга қарашолмасди. Тавфиқбек Султонга: «Ўзинг гаплаш», дедиди кетаверди. Ҳозир унинг юрагига қил сигмасди.

У пайтлар, аввалги фаслларнинг бирида Ҳайитбой айтганидек, ит эгасини, мушук бекасини танимай қўйганди. Ҳар ким истаганича, имкони борича тирикчилик қиларди: ҳар уч кишидан бири савдогар, Биров ўғри, Биров жосус, кимдир ҳар икки тарафга ишлаган ва

хоказо. Айниқса, шаҳарда кўп эди бунақалар. Атроф қишлоқларнинг одами ўзини шаҳарга урганди. Ёлланган йигитлар туртинчилар берган қурол-яроғни қурбоши йигитларига сотишар ва буларни уларга «сотишарди».

Иккала успиринни ҳам ўшанақалардан деб уйлаган бек улар билан гаплашгиси ҳам келмади.

Ун беш кунча бурун Тавфиқбекдан хафа бўлиб кетган Акрам қишлоғига келди-ю, даҳшатдан тили танглайига ёпишиб қолди, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

Кучада ҳам, ҳовли юзида ҳам улик. Тирик жон кўринмайди. Чамаси, жасадлар тагида қолган, иш билан ташқарига чиқиб кетганлар омон қолишган, холос.

— Ишқилиб, Умид етиб келганмидийкан? — ўзича сўзланиб борарди Акрам. — Кеча йўлга чиққанди. Шериги каримбувалик бола эди, ўшаларниқига киришганмикин? Қизим нима бўлдийкин? Онам-чи?

У кўчадан ўз уйлари томон телбавор чопиб кетаркан, чақалоқ йиғисини эшитиб, ўша ёққа югурди. Ёшгина жувон ўлиб ётар, чақалоқ эса унинг кўксига ёпишиб, чинқирарди: боласини эмизиб ўтирганда ўлдиришган шекилли. У чақалоқни даст кўтарини уйига чопди. Эшик тагида, йўл бўйида қонга беланган қўшилларини қўриб, оёғидан дармон кетди. «Уша» дарвоза ёнидан ўтиб кетолмади. У ичкари кираркан, шундоқ йўлакда ўз онаси ва Раҳмонбойнинг хотинининг жасадини кўрди. У овози борича оҳ тортди. Шу пайт оғил томондан қизчаси югуриб чиқди. Орқасидан... у кўринди. Жувон ўкраб келиб, унинг оёқларини маҳкам кучганча йиглаб юборди. Шунда угли ёдига тушди.

— Сизлар бекининглар, — деди Акрам уларни зўрға ўзидан ажратиб. — Мен ҳозир келаман.

Хўрозлар яратганнинг фарзини адо этиб келаётганларни олқишлашга шайланишган, бироқ овозлари чиқмас, бесабр бўлиб қанотларини тапиллатганча йўл қарардилар. Қушлар нола чекиб чирқиллашар, итлар, кучуқлар кўкка қараб увлашарди. Қўй-эчки, сигир-бузоқлар ибодатдан қайтганлар қўлидан емиш олмоқ илнжиди улар йулига мўлтирашар, уларни кўмсаб маърашарди. Ҳар тонг кучани тўлдириб келувчи муслимларга қараб жилмайиб қўядиган қўёш бугун уларнинг аҳволини кўриб бақрайганча қотиб қолди.

Султон етиб келди.

— Ким экан улар? — суради Тавфиқбек.

— Чайқовчи шекилли, — деди Султонқул. — Биттасида манави қоғоз бор экан. Уқиб ҳам кўрганам йўқ.

— Қани, кўрай-чи, — эриниб қўл чўзди Тавфиқбек ва қоғозни очиб унга кўз югуртирибоқ бақириб юборди. — Уларни нима қилдинг?

— Бостирма устунига бойлаб, ут ёқтириб бордим, — деди Султонқул.

— Аблаҳ! Қоғозга қарамайсанми ахир? Чоп, ўчир. Агар болага бир нарса бўлса, каллангни оламан!

У кўзи қонга тўлиб ортга қайтди. Бошқалар унга эргашишди. На чораки, Султон ҳар доим ишни пухта қилади: улар етиб келишганда бостирма ёниб, қулаб тушган, одам гўштининг иси атрофни тутиб

кетганди. Тавфиқ Хоновот тарафга от қўйди. Баъзилар тайсалланди, кўпчилик бек ортидан жўнади.

Йулда кетаркан, умрида йиғламаган бек кўзидан ёши дувиллаб тўкилганча қўлидаги хатни ўқиб борарди:

«Ассалому алайкум, қадрли Тавфиқбек. Бу хатни олиб боргувчи — менинг углим. Эҳтимол танирсиз ҳам. Кеча туртинчилар Хоновотга қараб юрди, деб эшитиб қолдим. Болалардан шубҳаланишмас, деб уларни илгарироқ жўнатдим. Агар кучингиз етишига ишонмасангиз, қишлоқдан кетинг — халқ жавр кўрмасин. Сиздан илтимос, одамларга айтинг — бир жойга йиғилишмасин. Ботирнинг дўстларидан бири менга айтдики, қози туртинчиларнинг идорасига борганмиш. Шуни ҳисобга олинг. Эртага ўзим ҳам етиб борарман. Бир пайтлар: «Қуръон оятларини ўз тилимизда ўқийдиган кунлар келармикан?» — дегандингиз. Худодан мадад тилаб, қўлимдан келганча «Набаъ» — «Хабар» сурасини ўзбекчалаштирдим.

«Бисмиллаҳирроҳманирроҳийм.

Бу халқ бир-бирдан нени сўрашар? Бу баҳс — улуг хабар хусусиндадир. Шу ҳақда ихтилоф қилурлар мудом. Йўқ, улар яқинда билурлар буни, йўқ, яна йўқ, жуда тез билажақлар.

Эрни тушак қилиб бермадикми биз, қозиқ бўлмадим тоғлар заминга? Сизни яратдик ўз жуфтингиз бирла, истироҳат бўлди уйқуларингиз. Кечани яратдик бир либос қилиб, тирикчилик вақти айлаб кундузни. Тепангизда етти мустаҳкам осмон, ҳам доим чарақлаб тургувчи чирог. Булутни яратдик — ёғур ёмғирлар, унгай дон, наботот, сердарахт ўрмон.

Ўшал кун келмаги тайин бир вақтдир. У кун Сур чалиниб, бўлур-сизлар ҳам. Эшикка айланур ёрилиб само, саробдек сузар тоғ жилиб ўрнидан.

Осийлар жойидур жаҳаннам шаксиз, кофирлар қулашин пойлаб турар у. Ул жойда қолурлар улар кўп узок, тополмай салқинлик, бирор қултум сув. Фақат қайноқ суву йиринг ичарлар. Мувофиқ жазо шу! Нечунким, улар ноумид эдилар ҳисоб-китобдан. Пуч, ёлгон дердилар оятларимиз. Неки бор, қўйганмиз ҳисоблаб, ёзиб. Тотинг, фақат азоб бўлмай зиеда.

Ким тақводор, нажот манзили бордур, яна бог, узумзор, тенгқур хушқадлар. Лим-лим майкосалар бордир у жойда — ёлгон, беҳуда сўз эшитмаслар ҳеч. Бу — Раббингиз бермиш комил муқофот. Еру қўқ тангриси, меҳрибон зот ул. Рўҳ ва фаришталар саф тортажак кун бир сўз деёлмаслар қўрқиб ул зотдан, раҳм ила изн олган фақат рост сўзлар.

У кун ҳаққи ростдур, кимки хоҳламиш — Тангрига элтгувчи йўлни тутажак. Сизни огоҳ этдик келгич азобдан, у кун неки қилмиш — кўрур ҳар кимса. Кофирлар: «Кошқийди тупроқ булсам...» — дер».

Акрам Хоновот билан Қўргонободни ажратиб турадиган ялангликка етганида, Сартепа томондан дашноқлар, Каримбува тарафдан эса юз чоғлиқ отлиқ келар, кимдир унинг отини айтиб бақирарди. У овоз эгасини таниб, ўша тарафга талпинди. «Ўғлим Тавфиққа учрашибди!» — деган ўй унинг юрагини ўйнатиб юборди. Шу пайт курагини нимадаур қўйдирди-ю, ҳайрон бўлгандек, таққа тўхтаб қолди. Осмон қулаб тушди.

Босмачилар тобора яқинлашишарди.

Шамсия Худойназарова

ЮРАҚДАЙ АСРАДИМ БИР ҒАМНИ

Муҳаббат

Кўхна афсоналар эшигин бузиб,
менинг ҳаётимга кирган азиз жон.
Келмоғинг қон ютиб кутдиму лекин,
кетмоғинг қон қусиб истадим чунон,
у, муҳаббат!

Эшигимни бевақт қоққан мусофир,
мен сенинг бағрингда абад қолмадим.
Андўҳларим мени ов қилган кеча,
мунаввар тонгларни кутиб олмадим,
у, муҳаббат!

Ўлимига рози дарбадар итдай,
тагин қай болтага бошингни тутдинг?
Безабон, бетобон, эгасиз юртдай,
менга озорингни утказиб кетдинг,
у, муҳаббат!

Эски эртақларнинг қасридан қочиб,
умрим чаманига қунган шўх булбул.
Сени енгиб кетди минг бошли аждар,
мен — аждар оғзида қонаб қолган гул,
у, муҳаббат!

Етмиш остонага бошимни қўйиб,
тилаб-тилаб олган Ёлғиз фарзандим,
сени қачонлардир йўқотиб қўйиб,
йўрғаклашни эса энди ўргандим...
у, муҳаббат!!!

Ай дилим...

Ай дилим, беҳуда севинма,
бу тонгнинг кулгуси — киноя.

Биз ишқни чанқатиб чўлларда,
гурурни қилибмиз ҳимоя.

Турналар, наҳот, сиз кўрмайсиз,
кулфатга кўмилган бошимни?!
Ишқдошим, нечук ҳол сўрмайсиз,
кечалар ичди кўзёшимни.

Қирқ йиллик қирғиндан авайлаб —
юрақдай асрадим бир ғамни.
Қишлоқ, сен тушуна олмадинг,
менингдек савдойи пурғамни.

Болалик, келтириб бер менга,
момоннинг дард тинглар сандалин.
Мен йиглаб қўшиқлар айтурман,
тилимга куй солди андалиб...

Бу юрак...

Бу юрак, бу юрак азобгоҳ,
қайгулар шоҳига суз берган.
Бу юрак, нурлардан пок, э воҳ,
кимсасиз йўлларга кўз берган.

Бу меҳр, бу меҳр кўп сахий,
ёвузлар ошига туз берган.
Ногаҳон кўз юмган севгини,
кўмгани кафанлик — буз берган.

Бу бағир, бу бағир жуда кенг,
энг улкан дардларни сиғдирар.
Бу дардлар, бу дардлар ёвуз денг,
норасида қувончни бўғдилар.

Бу хаёл, бу хаёл хўп содда,
севгани — ишончинг қўли кир.
О, нетай, қисматнинг мен учун
атаган олмаси тап-тахир!..

Оймома остида...

Оймома остида йиглаб утирдим,
ачиниб қарадим хазон япроққа.
Мен бахтнинг қулоли бўлмоқчи эдим,
кимдир заҳар сепаб кетди тупроққа.

Оймома остида, ойдин кечада,
майсалар соч ювди кўзёшларимга.
Ер билан тепкилаб кетди нечалар,
сиримни айтмадим сирдошларимга.

Оймома остида оғир хўрсиниб,
шивирлаб жон берди маъюс бир чечак.

Дилинг кулбасидан исмимни қувди,
остонанг супуриб юрган келинчак.

Кечалаб жонимни сўрган кечалар,
юракни гамларга талатиб кетди.
Қуйнингга бир гулни солган чечалар,
менга товонларин ялатиб кетди.

Қалбимга висолнинг...

Билиб-билмасимдан бошимни қўйдим,
бевафо тақдирнинг шум ёстигига.
Ҳазин кўшиқларнинг расмини ўйдим,
мовий кўзларимнинг қорачигига.

Зангор чечакларни топтади ҳижрон,
жавобсиз ишқ экан менинг қисматим.
Хурланган юракни эзса ҳам гумон,
барибир ҳаётдан умид истадим.

Олис гушаларга кўзимни тикиб,
гийбат тоғларидан мен ҳатлаб ўтдим.
Қалбимга висолнинг рангларин тўкиб,
кимнидир жудаям соғиниб кутдим...

Шамсия Худойназарова — Сўзгандар висолнинг
Олтинсой туманидаги Чеп қишлоғида туғилган. Шош-
кеч Давлат дорилфунунида сиртодан ўқиб баробари-
да, мактабда муаллимлик қилади. Шөгўлари жуф-
нада биринчи марта инқилбди.

Бектемир Пирнафасов

ЎЙЛАРИМ ТЎЗГИЙДИ АТРОФГА

* * *

...Тун ёқалаб
узоққа кетсанг...

Куринмаса ҳеч қандай чироқ,
илашмаса шамолга ҳеч куй.
Унут бўлса хотирнинг бари,
унут бўлса бўлаётган туй.

Кетаверсанг йўлларни авраб,
ҳеч нарсадан бўлмайдан норози.
Ун саккизта алданган баҳор
билан кетсанг, ақлдан озиб.

Рост бўлса, ҳаммаси рост бўлса,
қуриб оқиб тушмаса кўзинг.
Интизор дер, ҳис қилсанг кимдир,
шуни бахт деб, алдасанг ўзинг.

Умид бўлса охирга қадар,
номаълум бир бахт тўғса сабр.
Тун буйи узоққа кетсанг,
тонг ёқалаб етсанг қайгадир...

Рост бўлса, ҳаммаси рост бўлса...

* * *

Тунми бу, кўзимни алдаган,
сукутми, яширган товушни?!
Шамолми бу, тунни, сукутни
билмаган қайгадир қувишни?!

Ўйларим тўзгийди атрофга,
кимнидир кутгандек юраман.
Мавҳумлик чизилган рўҳимдан
ниятим нелигин сўрайман.

Эзилиб-эзилиб кетаман,
истагим сўқмоққа тушалар.
Билмайман, нимадир истагим,
билмайман, ҳозир не ушалар?!

Бойўгли сайрайди қайдадир,
итларнинг бузилар уйқуси.
Англайман, шумикан кутганим,
шумикан дардимнинг чўққиси?!

Тунми бу, кўзимни алдаган?!

* * *

Сукунат...
Тунлар машҳур қилган чигиртка куйлар.
(Ҳали очиқ жой кўп сукутда...)

Сукунат...
Шамолга илашган тўй оҳанглари
элас-элас, узиқ-юлиқ.
(Ҳали очиқ жой кўп сукутда...)

Сукунат...

Бир йигитнинг онасидан яширган йиғиси
ва осилиб мунгларнинг барига
ҳазингина йиғлаётган ҳазонлар.

(Ҳали очиқ жой кўп сукутда,
қанча товуш бўлса сигади.
Товушга туймайди сукунат,
у мени ҳали ҳам бугади...)

Сукунат...

* * *

Тун ҳеч қандай узун эмас, йўқ!
Тун фақат кенг, кундуздан ҳам кенг:
сукунат эса, узун,
шу қадар чузилган, шу қадар ингичка,
ҳар қандай товуш
чиқиб юролмайди унинг устида!

*Бектемир Ғибафасов — Навоий ви-
лаятининг Жаловий қишлоғидан. Шокенг
Давлат доғилфунуни журналистика
қўлланмида сирдан ўқийди. Журналда би-
ринчи тўқини.*

Наср _____

Раънохон Розик

ТУЙҒУЛАРНИНГ СУВРАТИ

Аёл

Ҳикоя

Улардан тинимсиз қочаётган йўлнинг адоғи кўринмайди... Орт-
да йўл — қўл чўзиб юргани сайин, ночор олислашиб, қолиб ке-
таётган болалик, усмирлик, корхонадан узилмаган ҳолда билимгоҳ-
да сиртдан таълим олган кезлар-йиллар...

Олдинда ҳам йўл-ҳаёт!

Рупарада... бодомзорлар шовуллаб турган адир улар томон шо-
шиб, ортидан муралаган қоялар ўсиб-ўсиб, салобатли, ваҳимали
бостириб катталашмоқда гўё...

— Жоним, нега жимсан? — сукутни бузади Саид.

Умида йулдошининг эпчиллик билан улов бошқараётганини сўз-
сиз кузатади бир лаҳза. Саиднинг қоматидаги қудрат, чеҳрасидаги
осойишталик Умидага юқади. Мубҳамлик қаршисидаги ваҳима че-
киниб, тинчланади.

— Хотиржам бўл, жоним, кўп ўйлама. Бахт-муҳаббат қучоғига
олиб кетяпман сени! — сўзларидан кулади ўзи ҳам. — Ҳайлама!
Камчиликларсиз, одамларга ўхшаб яшаймиз!..

2

Умиданинг назарида...

Шовуллаган бодомзорлар сари сингиб-сингиб боришади. Адир-
ларни авайлаб ураб олган осмоннинг ширин ҳавосини ютоқиб-сип-
қориб боришади. Муҳаббат етагида сузиб-учиб боришади...

Қуёш уларни тун бағрига яширгиси келмаганидан, адир чўққи-
сига кўнган оқ булутлар бағрига шўнғийди... ўша оқликни қизарти-
риб-уялтириб.

Ҳайламан Ой, кескин бош силтаб, маъсум хаёлларини бир
лаҳзага нари қувиб, нур-пойандоз тўшади.

Юлдузлар бир-бирларини туртиб, фотиҳага қўл оча бошлайди
кетма-кет.

Улар бўлса... қўксиларида бусиз ҳам ёнаётган юракларига ўт
қалаб боришади. Умиданинг «Яна айтинг!» деган сўзларини такрор-
такрор эшитиш илинжида бақувват қўллари билан унинг нозик қо-
матини юраги томон тортиб, шивирлайди:

— Жоним! Севаман!

Адир бу шивирнинг акс-садосидан бир силкиниб, чайқалади сархуш. Чайқалади...

Уша сўзларни Саидга атаб Умиданинг ҳам айтгиси — шивирлагиси келади, айта олмайди... энтикади, холос... Шу лаҳзалар, шу оқшом кунларга-йилларга-умрга чўзилиб-уланса, деган истак ягона тилакка айланади...

Адир бўйини қувалаб, кун-бакун қаватли уйларни осмон томон чўзаётган, ўсаётган шаҳар, бетон ҳовури, корхоналар тутуни, сон-саноксиз мошиналар чангидан томоғи ачишиб, димиқиб-тутоқиб, уларнинг кетидан ҳавас-ла қараб қолади гўё... куйида...

3

Уша шаҳар кучаларининг бирида қаторлашган уйларнинг бир катагида яшашяпти энди. Одамларга ўхшаб...

4

Умида куни бўйи тўрт девор ичида сиқиб ишидан — оқшом, магазинлардан хабар олиб, боғчадан болаларини етаклаб, — қайтади. Қўшнларига тақлидан, инглиз қулфи хархашасиз ёпила қолсин, деган ниятда эшикни қарсиллатиб ёпади. Уйида — яна тўрт девор! — юмушларга шўнгийди. Уларнинг кети курунмайди, тугамайди! Болалар ухлагач, тикув мошинасига яқинлашади, мукка тўшади.

Тирикчилик...

5

Саид объектма-объект санкиб, ишдан сўнг тўппа-тўғри уларга ҳам кўпчилик қатори адирдан боғ ҳовли — томорқа учун ажратилган сувсиз, ўнқир-чўнқир икки қарич ерни «жаннатмакон» айлагани ошиқади. Одамлар аллақачон тушлар қўйнига шўнгийнган маҳал бурнидан тортса йиқулгудек ҳолатда, иккинчи қаватга етакловчи зиналар бўйлаб оғир-оғир одимлаб, уйга кириб келади. Бир нимада Умида қаршисида айблидек, нигоҳини олиб қочади нуқул...

Дам олиш кунлари ишхонага қақиртириб олишмаса, яна — боғ ҳовли...

Тирикчилик...

6

Дераза ортидаги ўзгаришларни Умида уст-бошни алмаштириш кези келганда фарқлайди гўё.

Ёмғир туни билан шивирлаб чиқди... Баҳор келдими яна?!

Ёмғирпўшлар, резина этикчалар тайёр...

Кўёш чарақлаб, хонани субҳи-саҳар нурга тўлдириб, қизита бошлади... Ёз келдими, ниҳоят! Хайрият, енгил кийинамиз...

Шошилиб-шошилиб қор ёғяпти!..

Бир пасда-я?!

7

Дамо-дам...

Қулоққа бодомзорлар шивир чалиниб, ногаҳон, адирнинг мас-тона чайқалгани хотирада уйғониб, юракни бир лаҳза титратади-

ми?.. Саиднинг Умидага бир нималарни дарҳол, шу сониянинг ўзи-даёқ! — айтгиси келадими?.. Оёқ учида кириб боради...

— Боринг-э! Саҳар сутга чиқаман, ахир!

— Э! Шу тирикчилигиниям! Ҳаётиниям!.. — қоронғуликда сўкиниб-гудраниб асабийлашади Саид. Одимлар тунги сукутда тахтани гичирлатиб, олислашади... узоқлашади...

«Чиқиб кетди... — ййглагудай хўрсинади Умида. — Илгари... бир бўса учун ҳам жанг эди!»

8

Гоҳида...

Ой шўъласи берухсат дарпардадан мўралаб, хонага жимгина қўл чўзади. Ёритади. Хотирада адир чайқалади...

«Уша... ушалар... бизлармидик?» — Бушлиққа савол ташлайди Умида. Кийиниб, пардозини маромлаб, «Барча иш-ташвишларни елкамнинг чўқури кўрсин!» — каби қўл қовуштириб, саҳар сутга югуришини, болаларини боғчаю мактабга кузатишини, ишга боришини унутиб, эшикка термулади. Саид билан узоқ-узоқ суҳбатлашгиси, ундан нималарнидир эшитиб, унга неларнидир айтгиси келади. Юрак лим-лим тўлиб, тошиб туради...

— Овқат тайёрми?

Овқатдан сўнг, Саид чой ичиб бўлгунча, Умида тездагина идиш-товоқларни ювиб улгуриш ниятида, кўзгалади.

— Мен ёта қолай бўлмаса... Саҳарлаб сафарга жунарканмиз. Бир-икки кун қайтмаслигим ҳам мумкин...

Умида «портлайди»:

— Биламан уша сафарларингизни! Уйим, болам, хотиним дейиш йўқ, а?! Эртагаёқ изма-из бориб, қайларда йўқ бўлиб юргангизни бир текширмасам! Кимлар билан...

«Портлаш» навбати Саидга «юқади». Пиёлани дастурхонга тақарлатиб қўйиб, ўрнидан туриб кетади:

— Аҳ-мок!

Бу сўз энди тез-тез такрорланиб турганидан, «Яна айтинг» деймайди Умида...

9

Вақтни тежаб, йўл олислигидан ишхонада тамадди қилишга қўникиб-ўрганганлар, баъзан тушлик пайти корхонада талонга олинган озиқ-овқат маҳсулотларини уйга ташлаш ниятида келиб, ўша ўн беш-йигирма дақиқа мобайнида — харажату-режалардан мириқиб суҳбатлашиб олишади.

— Эртага ҳаммамиз боғ ҳовлига борамиз. Болалар бир яйраб келишсин. Иккимиз томорқада озгина ишласак...

— Шуйла қолувди қилмаганим!.. Кир юваман. Уй кутараман.

Бозорда, дўконларда ишим кўп...

— Йўл-йўлакай узим олиб ўтаман.

— Сиз билан боргунча!..

— Ҳўш, мен билан борганингда нима бўларди?

— Ун беш минутда қайтасан, йигирма минутда чиқасан, деб туриб олмасан, оладиган нарсаларимниям эсдан чиқариб қўяман! Автобусда бориб...

— Билганингни қил!

«Айтдим-тамом!» десангиз-чи! Нима бўлади?!»
Айтмайди...

Болалар отасига мингашиб, онаси билан «қувалаш» ўйнаб, «Кетмайлик? Шу ерда яшайлик?!» — дея эси кетиб, куни буйи адирда чопқиллаб, ҳолдан тойишди, ниҳоят. Мошинада ўйнаб утирган куйи ухлаб қолишди.

Жазирама куннинг узунлигидан безгандек, саҳарлаб адир ортидан эринибгина бош кутарган қуёш, рўпарадаги адир чуққисида йиғилган кир булутларга хўрсинибгина шунғиди. Кўкка ўрлаётган бетон ҳовури, тутун, чанг-ҳаммаси қоришиб, шаҳар устида, икки адир оралигида осилиб қолди. Қоронғилик қуюклашгани сари пастликдаги чироқлар туман ортидан мўралаган юлдузлар аксидек милтиллаб, осмон билан ер туташиб кетди.

Саид билан Умида бир парча матони кўкатга тўшаб, теваликдан шаҳарни кузатиб, сукунатни тинглаб утиришипти. Ҳамма кетиб бўлди аллақачон. Тонгдан — янги иш ҳафтаси. Мошинада ухлаб қолган болаларга жабр бўлди. Шуни ўйлаб, Умида қўзгалди. Шу он Саид қулидан тутиб, қайта утиришга чорлади. Бағрига тортиб, елкасидан кучди аста авайлаб:

— Шошма, жоним... озгина утирайлик! Кечани қара! Жимжитликни қара!

Адирга туташган беғубор осмон бағрида юлдузлар излаган Ой юз очди...

Атрофга чўмган сукутни чўчитмасдан эҳтиёткор ел эсиб утди...

Майсалар унга жавобан неларнидир шивирлаб...

Адир чайқалди...

Ёзилмаган асарлар

Жумбоқ

«Дорларга ёйилган увадалар орасига адашиб илиниб қолган янги куйлак мисол саҳифани безади шеърингиз» — дейди у.

Суюнмай бўладими?!

Ва лекин, сўнги лаҳзадаёқ севинчни озор енгади!

Не сабаб: асрлар мобайнида дордан-дорга кучиб утаётган дард — сақланиб қолган ҳануз янгилигича...

ҲОЛАТ

Ёзилмаган асарлар — васлсиз муҳаббат азоби!..

КИПРИКЛАР

Кимдир мени излаб-топиб қисиниб-қимтиниби остона ҳатлайди. Ишора этилган уриндиққа омонатгина утирган бўлади. Бетаскин изтироб юз очмоққа шай... Сузга кўча олмасдан милтиллаб-титраб киприкларга сизиб-қунади. Киприкларни кўрмаган бўламан! Уни чалгитиш ва яна: гамни эшитмаслик ниятида нелардандур гап очмоққа ошиқаман. Шунда...

Узимнинг киприкларим — утмишимдан урин олган кимларгадир, ниҳоят — мана! — айлана бошлаганимдан огоҳ этади мени...

МАСОФА

Уйқу биздан аразлаган!..

Билади: мени кўргингиз келган!

Билади: мен ҳам Сизни кўргум бор!

Чирогингиз қаторлашган тунлар буйи мен келар йўлингизга термулган...

Чирогингиз учмасин, Чирогим!..

СУРАМАНГ...

Сураманг мендан... Сураманг...

Севасизми, соғиндингизми, деб.

У — юракнинг иши.

Юрак — безабон. Беун.

Кўзларим, қўлларим, лабларим

юракка айланган энди.

Беун юрак — исёнкор!

Менга бўйсунмай

аллақачон пойингизга йиқилган.

Сураманг мендан...

сураманг...

УМИД

Киприкларим мўлтирашни паналаб қолса қани! —

садақага қўл чўзган тиланчига айландим:

«Гўё сизни сўнги марта кўряпман бугун»...

Кутаман.

Шикаста ва бенажот нигоҳларингиз, куласизу эплай олмайсиз:

«Унда... илк бор учрашувга кунлар бор яна!»

Башоратим!

Башоратингиз?..

ЁМҒИР

Ёмғир йиглаб-йиглаб,

изларингизни ювиб ташлади, ниҳоят! —

Бу йўлдан кетилганлиги хотирасини одимларингиз унутсин, деб...

НАДОМАТ

Кейин...

Меҳрнинг доимий йўлдоши — хотира кучалари мени адаштириб — авраб олиб юраверади... олиб юраверади!

Кейин...

У ерлардан мени тортиб олиб совутгувчи халоскор — бир баҳона топилмайди... топилмайди!

Кейин...

Ҳаммасининг ўрнини ўсиб-ўсиб — катталашаётган биттагина оғрик
эгаллайди... эгаллайди!
«... Нега ушанда мен?!»

ҚИСМАТ ҲИЙЛАСИ

Тушларим айниди!..

Ваҳима таъқибиди йиғладим-додладим-ялиндим:
«Ташна қалблар туташган дам, бир-биридан айирма!»
Кунди.

Олиб кетди Дадамни...

21 СЕНТЯБР

Озоримдан минг озор чеккан, армонимдан армонларда куйиб-ёнган
Кўз очмади фарёдидан, кўз очмади бугун —
Афсонага айланган Дадам!..

21 СЕНТЯБР. ТУН.

Дада! Дадў-ўв!

Бурилар ҳам увлармикан одамлар мисол...

ҲОЛАТ

Тупроқларга бериб қўйиб Дадагинамни
Осмондан туяман нигоҳларини...

ҲАТТО УША ДАМ

Қишлоғимизнинг борки эркаклари сел бўлиб, денгиз бўлиб лопил-
лаган тобутни — Дадагинамни! — елкама-елка тутиб, олиб кети-
шаётган дам
улар қаторида бир лаҳза кўргим келди сизни ҳам...

СОҒИНЧ

Топганини — илиниб, соғинганидан — чидамай-йўқлаб, эшик қоққан
дам,
«Келинг дада!» — дея пешвоз чиқишдек
Бахт
Йўқ экан дунёда!

ОЛАМ

Лугатни қарайман...

Ҳамма нарсанинг изоҳ ва ўлчови бўлиши шарт эканлигига урганган
одамлар шарҳлаб қўйишипти унда:

«Юрак-мускул қопчиққа ўхшаш, марказий қон айланиш узви».

Ўзимнинг юрагим —

Ўзимнинг муштим билан тенг экан!

Унга:

Дадам, Аям, Сиз билан Ўғлим, Устозларим...

Барча утган ҳамда — шукрки! — ҳаёт бўлган Қадрдонларим...

Олам ҳам армону ҳасрат, ғаму андуҳлари билан

Сигади.

Яшайди.

Оламга бўлса...

Вақти келгач,

Кимдир

Сигмай қолади...

Дадам сингари...

ҲОЛАТ

Қабристон

ҳовлиларга туташган...

Ҳувиллаб қолган эшигимизда

айвондаги Дадамнинг курсисига

ўтириш керак оҳиста.

Кўзлар хиралашиб-тиниб

жимирлаб кетишига қадар

термулиш керак пастликка.

Шунда...

Дадам очган ариқдаги сув

Қушиқ айта бошлайди.

Дадам эккан дарахтлар боғда

титраб-титраб кетади.

Қабристон томондан

китобларини қўлтиқлаб

Дадам кириб келади...

аста-аста одимлаб...

Фақат...

Ўтириш керак қимир этмасдан!

МЕРОС

Дадам суйган, умри бўйи эъзозлаган китобларни

Бугун менга Ўғлим тутқазди авайлаб:

«Ўқиб беринг ҳаммасини!

Айтиб беринг ҳаммасини!

Бобом сингари...»

Ражаббек ИСЛОМБЕКОВ

ТАҲЛИКАЛИ ЗАМОНЛАР

Ражаббек Исломбеков 1925 йилда Тошкент яқинидаги Қонқус қишлоғида туғилган. 1947 йилда Тошкент тиббиёт институтини битирган.

Исломбеков Россия тиббиёт Фанлари академиясининг мухбир аъзоси, шу академиянинг Москвадаги эндокринология институтининг профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбобидир. Оврупа қалқонсимон безни тадқиқ қилиш Уюшмасининг аъзоси этиб сайланган.

Исломбеков йод изотоплари билан қалқонсимон без касалликларини тахшис қилиш ва даволаш ташаббускорларидан биридир. Буқоқ касаллигини тахшис қилиш ва даволашнинг янги усулларини ишлаб чиққанлиги учун 1964 йилда Ленин мукофотиغا сазовор бўлган. 130 дан ортиқ илмий иш ва 7 монография муаллифидир.

Қуйида муаллифнинг «Таҳликали замонлар» эсдалик китобидан айрим бобларни эълон қилар эканмиз, ажойиб олимимизни 70 йиллик таваллуди билан ойномизнинг барча ўқувчилари номидан чин дилдан табриклаймиз, унга узоқ умр, мустақдам соғлиқ ва янги ижодий парвозлар тилаймиз.

«Таҳликали замонлар» эсдалик асарида кейинги юз эллик йил мобайнида Ўзбекистонда рўй берган турли воқеалар қаламга олинади.

«ҚОРА ХАТ»ЛАР

1941 йил 22 июнь дам олиш куни эди. Шу куни Қўштут билан Сағбоннинг ўтасидаги боғимизга Султонбек акам дўстлари билан майор Харис Сайфуллиннинг туғилган кунини нишонлаш учун келишди.

Дастурхон атрофида Туркистон ҳарбий округининг 340-госпитали бошлиғи полковник Терентьев, подполковник Веденеев, майор Шапиро ва оиламиз аъзолари ўтиришарди.

Султонбек акам тиббий хизмат майори унвонини олган ва госпиталь тиббий хизмати бошлиғининг уринбосари, дорихона бошлиғи лавозимида ишлар эди.

Ўтириш жуда қувноқ ва кўнгилли ўтаётганди. Йўлдошбек акам па-

лов дамлар, Мадамин поччам кабоб пиширар, госпиталь тез ёрдам машинасининг ҳайдовчиси уларга гулаҳлик қилаётган эди.

Майор Шапиро латифалар айтиб даврадагиларнинг ичагини узди.

Ўтириш авжига чиққан пайтда — навбатдаги қадаҳ кўтарилиб, дастурхонга янги келтирилган кабоб ейилаётганда ташқарида автомобиль товуши ва сигнали эшитилиб, дарвоза олдига келиб тўхтади.

Султонбек акам дарҳол ўрнидан туриб, дарвоза томон юрди. Шу пайт дарвоза олдига яна бир автомобиль келиб тўхтади.

Биринчи машинадан тушган госпиталь навбатчи зобити жадал юриб утирганлар олдига келди.

— Уртоқ госпиталь бошлиғи! Капитан Сорокин сўзлаяпти! Мен Сизни олиб кетгани келдим! Сизнинг ва барча тиббий хизмат зобиталарининг дарҳол госпиталга етиб бориши буюрилди.

— Бу кимнинг буйруғи? Нима ҳодиса рўй берди?

— Туркистон ҳарбий округи санитария хизмати бошлиғининг буйруғи. Ҳозир Молотов радиодан сўзлади. Германия мамлакатимизга бостириб кириб, уруш эълон қилди. Душманнинг ҳарбий самолётлари гарбий чегарамиздаги шаҳар ва қишлоқларни бомбардимон қилмоқда.

Бир неча минутдан кейин барча меҳмонлар кийимларини йула-йўлақай кийиб, дамлаб қўйилган паловга ҳам қарамай, дарвоза олдида кутиб турган автомобилларга ўтиришга шошилишди. Йўлдошбек ва Қурбонбек акамлар ҳам уларга эргашди.

Меҳмонларни дарвоза олдида ойим, опаларим билан кузатиб қолдик. Уруш бошланганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб, ойим кўзига ёш олди. Қандайдир нохуш ҳодиса рўй берганлигини пайқаб дарвозамиз олдига келган қўшинларимиз нима гаплагини билишгач, ранглари оқариб кетди.

Уруш ҳаётимизга, оиламизга мана шундай тўсатдан кириб келди.

Меҳмонлар кетганидан кейин биз уч киши — Асолатхон опам, Мадамин поччам ва мен дастурхонни наридан-бери йиғиштиришда онамга ёрдам бердик, сўнг Баландмачиқдаги уйимизга кетдик.

Эски шаҳар кўчаларидан пиёда қайтарканмиз, одамларнинг маҳалла гузарларида, чойхоналар олдида симёғочларга ўрнатилган радиокорнайлари остида тўпланиб, қайта-қайта ўқиб эшиттирилаётган ҳукумат ахборотини тинглаётганларининг шоҳиди бўлдик. Одамларнинг қиёфаси гамгин, ташвишли эди.

Уша куни Бутуниттифоқ радиоси суҳандони душман авиацияси томонидан бомбардимон қилинган Киев, Минск, Одесса ва бошқа шаҳарлардаги биринчи қурбонлар, бутун гарбий чегара бўйлаб герман мунтазам қўшинлари билан чегарачиларимиз уртасида қаттиқ жанглар кетаётганлиги ҳақида хабар берди.

1941 йил 22 июнь тарихга инсоният тарихидаги энг шафқатсиз ва қўп қон тўкилган, ўн миллионлаб инсонларнинг умрига завола бўлган уруш бўлиб кирди.

Катта акам, майор Султонбек Исломбеков уруш шароитида госпиталь жарроҳлик бўлимларини дори-дармонлар билан таъминлаш ишига бош-қош бўлди.

Қонқусда яшайдиган Қўчқорбек ва Тўйчибек акамлар урушнинг дастлабки кунлариёқ кўнгилли равишда фронтга кетишди. Улардан кейин қўп ўтмай амакиваччаларим Ашрафхўжа ва Сирожхўжа ҳам жангга отланишди.

Маҳалла гузарларига, жамоат тўпланадиган бошқа жойларга ўрнатиладиган радиокорнайлар асосан мамлакатимизнинг душман томонидан босиб олинган ҳудудларида фашистлар қилаётган ваҳшийликлар, талончиликлар ҳақида ахборот берарди.

Кинотеатрларда қўшинларимизнинг фронтнинг қайси бир нуқтала-

ридаги муваффақиятлари, партизанларимиз босқинчиларнинг додини бераётгаликлари ҳақидаги қисқа киноахборотлар мунтазам бериларди. «Жирмунқадаги базм» фильмини қаҳрамонлик намунаси сифатида кўрсатишди. Унда кекса аёл уйда тўхтаган немисларга кечки овқат тайёрлаб, унга заҳар солади. Шубҳа тугдирмаслик учун овқатдан биринчи бўлиб ўзи ейди ва немисларни чапгитиш учун улар билан ўйнаб-кулади. Фильм охирида кампирнинг уйда овқат еган немисларнинг ҳаммаси ўлиб ётгани, улар қаторида душмандан болаб ўч олганлигидан мамнун қиёфада уй бекаси ҳам жонсиз ҳузелиб ётганиги кўрсатилади. Бу немис босқинчиларига қарши курашнинг ажойиб намуналаридан бири эди...

...Уруш бошланганидан кейин маълум вақт ўтгач, Тошкентдаги оилалар «қора хат» ола бошладилар.

Бундай хатларни етказиб берадиган хат ташувчилар эгалари уни очиб ўқишга улгурмай жунаб қолишга ҳаракат қилишарди. Сабаби, улар марҳум жангчининг бундай хатни ўқиган онаси ёки отаси, хотини ёки укаси қандай нохуш ҳолатга тушишини яхши билишарди.

«Қора хат»лар оилалар ўтган сайин тобора кўпроқ кела бошлади. Дам у, дам бу ҳовлида йиги товуши эшитилиши, аёлларнинг қора кўйлак кийиши оддий ҳодисага айланди.

Тўйчибек ва Қўчқорбек, Сирожхўжа ва Ашрафхўжа акамлардан ҳам хат-хабар келмай қолди.

Кўпчилик «енгилмас, голиб ва музаффар армия» деб кўйларга кўтарилган Қизил Армия нега кўплаб шаҳар ва қишлоқларни ташлаб чиқиб, Волга буйигача чекинганлигига ҳеч тушуна оламасди...

...Куз кунларининг бирида дала ҳовлимизнинг дарвозасидан ўртоқларим Ҳилол ва Омон кириб келишиб:

— Ражаббек, юр, Хаста Имом бозорида урушдан қочганларни қандай ушлаётганларини тамоша қиламиз, — дейишди.

— Ким ушлайди?! Қандай ушлайди?!

— Борганда кўрасан!

Ўн беш минут ўтгач, биз бозорга бориб, унинг марказий майдони яқинида тўхтадик.

Бозорнинг асосий тимлари жойлашган майдонни аскарлар ва милиционерлар мустақкам ҳалқа ҳосил қилиб ураб олишган эди. Бозорда одатдаги гала-говур, олди-сотди йўқ. Бунинг ўрнига одамларнинг ҳаяжонли гап-сўзлари, йигисини эшитиш, қамал ичида қолган айрим кишиларнинг нимагадир югуриб юрганликларини кўриш мумкин эди.

Бир жойда автомат билан қуролланган бир нечта аскар, икки зобит ва икки милиционер туриб, қамалдаги аёллар, болалар, қариялар, ногиронларни битта-биттадан текшириб, ташқарига чиқарар, қуршалганлар миқдори камайган сари, жонли ҳалқа ҳам тобора кичрайиб бораётган эди.

Қамалдан янги чиққан бир аёл биз томонга юраркан, ҳаяжон билан дерди:

— Вой, нималар бўлаяпти ўзи а?! Бу қандай бедодлик, энди қандай тирикчилик қилиш мумкин?! Мана бу икки чойнакни совунга алаштириш ёки сотиб, пулига совун олишни ўйлаб бозорга келган эдим. Бир маҳал бу ерга бир неча машинада аскарлар ва милиция ходимлари келишиб, бир зумда бозорни ураб олишди... Уйга совунсиз қайтаёпман. Энди нима қилсам экан-а?!.

Аёл ҳаяжонини босолмай ҳиқиллаб йиғларди. У икки қават доқадан тикилиб, кўкка бўялган кўйлак кийган, сўлгин ранг-рўйидан ҳаёти огир эканлиги шундоққина сезилиб турарди.

Халқ огир ҳаёт кечираётган эди, меҳнат қилиш имкониятига эга бўлмаганларга озик-овқат варақаси билан кунига 400 граммдан нон

берилар, уст-бош тикиш учун газламини умуман топиб бўлмас эди. Кўпгина кишилар эски уст-бошларини ямаб-чагиб, агар бунинг иложи бўлмаса, бозордаги аёл сингари икки қават доқадан кўйлак тикиб, кўкка бўяб кийиб олишарди.

Ҳамма нарса фронтга сафарбар этилган эди. Жамоат тупланадиган гавжум жойларга «Ҳамма нарса фронт учун, галаба учун!» сўзлари ёзилган плакатлар илиб қўйилган эди.

— Ана, қаранглар, эркакларни машиналарга мажбурлаб чиқариб олиб кетишяпти! Уларни қаяққа олиб боришади?! — деди ҳалиги аёл.

Ёнимиздан ўтиб бораётган узун бўйли, рангсиз, кўзойнак таққан, 35—40 ёшлардаги одам тўхтаб жавоб берди:

— Бу эркакларнинг ҳаммасини ҳозир туман милиция бўлими ёки ҳарбий комиссариат ҳовлисига олиб бориб, хужжатларини текширишадди, брони бўлган ёки саломатлиги туфайли ҳарбий хизматдан озод этилганларни қўйиб юборишади, ҳарбий хизматдан қочиб юрганларни эса дарҳол фронтдаги интизом батальонларига жўнатишади.

Уйга нохуш бир кайфият билан қайтдик. Шундан кейин шаҳарда ҳарбий хизматдан бўйин товлаган ва фронтдан қочганларни «овлаш» доимий ҳодисага айланди...

Беш-олти кундан кейин ўқишдан чиқиб, кечки пайт уйга қайтсам, ойим янги бир гапни айтди. Маҳаллага туман партия кўмитасидан, ҳарбий комиссариатдан одамлар келиб, маҳалладаги аёллар, қари-қартанларни тўплаб йиғилиш ўтказишди. Райкомдан келган одам сўзлаб, фронтга зарур нарсаларни етказиб беришда қийинчиликлар юз бераётганлигини айтиб, ҳар ким ўз уйдаги фронтда асқотиши мумкин бўлган нарсалардан олиб чиқиб беришни илтимос қилибди. Шундан кейин биров эски чопонини, биров қозонини, белкурагини, бошқа биров ов милатини олиб чиқиб берибди. Бизнинг сақдимизда дадамнинг куядори сепилган эски пўстини буларди. Ойим шу пўстинни олиб чиқиб берибдилар.

Ойим шу ҳақда гапирарканлар:

— Бу уруш юртга келган тўй, ўғлим, — дедилар. — Тўйчибек аканг билан Қурбонбек аканг ҳам олов ичида юришибди. Улар у ерда оч-юпун ёв билан олишса-ю, биз бу ерда қўл қовуштириб ўтирсак инсофдан бўлмас. Ҳайт дегани, туяга мадад.

Мен онамнинг ишини маъқулладим.

...Иссиқ ёз кунлари биз кечаси боғимиздаги супада ётардик.

Кунларнинг бирида туңда формасиз, лекин қуролланган кишилар супамиз ёнидан югургилаб ўтишди-да, дарвозамизни ичидан очиб, тор йўлак орқали қўшниларникига ўтиб кетишди. Кечаси соат учлар чамаси эди. Биз кўзларимизни ишқалаб ўринларимиздан туриб, ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Ойим бечора қўрқанларидан қалт-қалт титрадилар. Мен қуролли кишилар ҳовлимиздан чиққач, йўлак охирига бориб, девор ошиб, этиқдаўз Махсум аканинг ҳовлисига ўтишганига эътибор бердим. Махсум ака Сайрамдаги қариндошлари олдига кетиб, ўша ерда колхозда ишлаётганлигидан, хотини Хосият опа уч ёш боласи билан уйда эканлигидан хабарим бор эди.

Бир неча минут ўтгач, тунгги жимликни эркак кишиларнинг бақириб сўқингани, аёл ва болаларнинг йиги-сигиси бузди. Қўшнимизнинг уйда қандайдир нохуш ҳодиса рўй берганлигини билиб, акам билан наридан-бери кийиниб, кўчага чиқдик. Шунда Хосият опа, уч боласи ёнида, дарвозаси олдига ҳўнграб йиғлаб турганини кўрдик. Қўли орқасига боғоқли Махсум акани тўрт қуролли эркак ҳайдаб боришарди. Улар боғ кўчанинг охирида, катта йўл бўйида турган «қора қарга» машинаси томон кетишяётган эди.

— Вой, худойим-эй! Вой, худойим-эй! Мен энди бу уч болани қандай боқаман-а?! Улар оч қолиб ўлишади-ку! Мусулмонлар, қаранглар, нима бўлаяпти ўзи?! Адолат борми бу дунёда?! — Хосият опа ҳўнграб йиглаб, икки қўли билан бошига муштаб урарди.

— Хосият, бас қил йигингни! — деди Мاستонжон отанинг кампирини. — Болаларингнинг оғирлигини ер кўтаради, рисқини худо беради. Аллоҳ умрларини узун қилиб яратган бўлса ўлишмайди. Ажали етмаган бўлса, мучали соғ-саломат урушни тутатиб, эринг ҳам эшигингдан кириб келади.

— У урушолсаям майли эди-я, урушолмайди-да! Худонинг жониворику, деб чумолини ҳам ўлдирिशга журъат қилмасди-ку, одамни ота оладими?! —

— Одамни отмаса, милтиқни осмонга отар. Қўй, қуйинма, юртга келган тўй бу...

Қўшнилар Хосият опани овутиб, уйига киргазиб юборишди. Биз уйимизга қайтар эканмиз, аввалига маҳаллада анчадан бери кўринмай қолган Махсум аканинг Сайрамдан қачон келганлигини, у ҳақда ким хабар берган-у, қочоқ сифатида қандай қўлга туширилганлигига ҳайрон қолдик. Фақат кейинроқ ҳаммаси маълум бўлди.

...Барча эркаклар урушга сафарбар қилиниши маълум бўлгач, Махсум ака уни ҳам албатта фронтга олишларини, шундай бўлса, хотини ва уч ёш боласи оч қолиши мумкинлигини англайди. Шунда у катта ҳовлисининг эстагиди, эчки сақланадиган оғининг ёнида чуқурлиги уч метр, кенлиги тўрт метр хандақ қазиб, устига шох-шабба, унинг устидан похол, эски беда ташлаб, этикдўзлик асбоб-ускуналарини ўша «ертўла»га олиб тушади. Хандақ ичидан чиққан тупроқни ҳовлига ёйиб, ерни белкурак билан ўйиб, ҳар хил егулик экинлар экиб қўяди. Унинг уйига кирган одамда ҳовли эстагиди ўтган йилдан қолган нишхўрд хашақлар ётибди, деган тасаввур ҳосил бўларди.

Оғилда сут берадиган биттагина эчки бор эди, иккинчиси яқинда зарурат туфайли сотилганди.

Мана шу тайёргарликдан сўнг, у кечқурун оила даврасида ўтириб, болаларининг бошини силаркан, шундай дейди:

— Чироқларим, мен эртага Сайрамдаги қариндошларимнинг олдига кетаман. У ердан сизларга гўшт, сузма, қўрт олиб келаман. Сизлар, ойингларни қийнамай, яхши бола бўлиб ўтиринглар... Ҳозир Тошкентда нон топиш қийин бўлиб қолди...

— Ада, уйга қачон қайтасиз?

— Уруш босилиши билан қайтаман, болажонларим.

Маҳаллада ҳам Махсум аканинг Сайрамдаги қариндошларининг олдига кетганлиги ҳақида гап тарқалди.

Аслида у болалари билан хайрлашган оқшом уйдан чиқиб кетиб, эл ётганидан кейин қайтиб келиб, ҳовлиси эстагиди ер ости «кулбаси»га жойлашиб олган эди. У бу ертўлада кун бўйи лип-лип чироқ нурида ишлаб, пойфал тикарди, ҳар куни ярим тунда «кулбаси»дан чиқиб, ҳовлисини айланиб, тоза ҳаводан баҳраманд бўлар, хотини билан гаплашар, қаттиқ уйқуда ётган болаларининг пешонасини аста силаб, ўпиб, яна «кулбаси»га тушиб кетар эди.

Унинг тунги сайрларининг ягона гувоҳи оғилдаги эчки эди. У Махсум акани кўрганда бир-икки маъради-да, жим бўларди.

Хосият опа эри тиккан, ўша йилларда хотин-қизлар орасида анча оммалашган, гарчи бор хиром туфлиларни Хаста Имом бозорига олиб бориб сотиб, тушган пулнинг бир қисмига Кўкчадаги кўнчилардан чарм, тагчарм, миҳ, ип, мой каби пойфал тикиш учун зарур ашёлар сотиб олар, қолган фойдасига рўзгор эҳтиёжи учун маҳсулотлар, кийим-кечак харид қилиб, рўзгорини бир амаллаб тебратар эди.

Маҳаллада Махсум акани бировга зарари тегмайдиган, ўз меҳнати билан кун кўрадиган яхши бир касиб одам сифатида ҳурмат қилишарди. Тошкентда кун кечириш оғир бўлиб қолганлиги сабабли, унинг Сайрамдаги қариндошларини қора тортиб кетганлигига ҳам ишонишган эди. Унинг ҳовлисидаги ер ости «кулбаси»да яшаётганлиги эса ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган эди.

Шу боис тундаги босқин ҳаммани ҳайрон қолдирди. Афтидан, кимдир у Сайрамда юрган шароитда, хотини Хосият опа Хаста Имом бозориди сотаётган туфлиларни қаердан олаётганлигига эътибор берган ва бу ҳақда тегишли ташкилотларни хабардор қилган бўлса керак...

Ўша тунда қўроли кишилар томонидан қўлга олинган фақат Махсум ака эмас экан. Улар қўшни Ачоват, Дарвоза маҳаллаларида ҳам урушдан қочиб юрган олти эркакни ушлаб, жарима батальонларига жунатишибди.

...Махсум ака бир йилдан кейин фронтдан тирик қайтди. Фақат унг оёғидан айрилиб, култиқ таёқ билан қайтди. Бутун маҳалла аҳли уни кўргани кирди.

— Махсум ака, немислар билан қандай урушдингиз, оёгингиздан қаерда айрилдингиз? — деб сўрашди қўшнилар.

— Дастлаб жарима батальониди бўлдим. Болдиримдан ўқ еб, тасодифан тирик қолдим. Ярам анча енгил, ўқ суякни шикастламаган экан. Кейин мени бошқа ҳарбий қисмга юборишди. У ерда тўпларни тортадиган отларни бошқардим. Бир дарёдан ўтаётганимизда немислар бизни миномётдан ўққа тутишди. Шунда унг оёғимдан яраландим.

Жарроҳ оёгингни кесмаса бўлмайди деди. Рози бўлдим... Аллоҳ уч боламнинг раҳмини еб, тирик қолдим.

Махсум ака яна уйда ўтириб, касибчилигини қилаверди.

Кўп ўтмай бизнинг қариндошлардан ҳам икки нафарига «қора хат» келди. Улардан бирида амакиваччам Қўчқорбек Исоомбеков, иккинчисида холамнинг ўгли Ашрафхўжа Шарифхўжаев Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун жанг қилиб, ҳалок бўлганлиги ёзилган эди.

Ойим бу хабарни эшитиши билан дарҳол қариндошларникига бориб, кўнгили сўраб келдилар.

Қўчқорбек акам 21 ёшда эди, болалигимда мен у билан Қонқусдаги анҳорда кўп чумилар эдим, менга елка билан сузишни ўргатганди.

Ашрафхўжа акам биздан анча катта — 26 ёшда эди. Унинг ёш хотини икки яшар ўгли билан тул қолди...

Ўрта мактабни 1942 йилда мақтов ёрлиги билан тамомладим ва ўша йилиёқ Тошкент тиббиёт институтининг даволаш факультетига кирдим.

Машгулотлардан кейин мен дарҳол госпиталга бориб, Султонбек акамга ёрдан берардим, шунингдек кўнгили равишда санитарлар ва фельдшерларга ярадорларни поезддан туширишда кўмаклашардим, ярадорларнинг яраларини боғлашда иштирок этардим.

Госпиталь бошлигининг кўрсатмасига биноан мен аскарлар паёғи рўйхатига киритилган эдим.

Одатда, ярадорларни фронтдан бизнинг округ ҳарбий госпиталида охиригача даволаш ва мураккаб операциялар қилиш учун юборишарди. Аҳолига урушнинг даҳшатли оқибатларини кўрсатмаслик учун уларни санитария поездидан кечаси ёки ярим тунда туширишарди: замбилда икки қўли ёки оёғи бўлмаган аскарлар ва зобитлар ётишарди, орқа умуртқаси синганларни тахтакачалб қўйишарди, баъзи ярадорларни фақат кўзигина кўриниб турар, юзи, бўйинлари доқа билан боғлаб ташланган бўларди. Баъзиларининг қўллари тирсагидан букланиб, турли ҳолатларда маҳкамланиб, гипслаб қўйиларди.

Икки операция бўлими деразалари олдиди гипс боғичлар тоғ бўлиб

уюлиб ётар, уларга қараб туриб, ярадорларнинг қайси оёғидан олинганлигини ҳам, кўкрагидан олинганлигини ҳам билиш мумкин эди.

Кунлардан бир кун операция бўлими ёнидан госпиталь бошлиғи, полковник Терентьев майор Сайфуллин билан ўтиб борар эди. Унинг кайфияти яхши, йўл-йўлакай бурама мўйловини силаб борарди.

Мен оқ халатда эдим. Иккита катта пақирдаги гипсни ерга қўйиб, нафас ростлаётгандим. Пақирлардаги гипсни дорихона омборидан олиб, яралар қайта боғланадиган жойга элтаётган эдим.

— Ҳа, муллавачча, ишлар қалай, госпиталдаги юмушлар чарчатиб қўймаяптими? Институтдаги ўқишингда қийинчиликлар йўқми?

— Ўртоқ полковник! Ўқишим кўнгилдагидек, бундан ташқари жарроҳлик тўғрисида қатнашиб турибман.

— Менга бирон-бир илтимосинг йўқми?

— Бир илтимос бор. Фронтта кетмоқчи эдим, броним бўлгани учун олишмади. Гуруҳимизда 22 нафар қиз бола бор, уғил болалардан фақат мен ўзим.

— Бу гапингни қуй! Биринчидан, уруш ҳали анчага чўзилади, фронт учун кўп жарроҳлар тайёрлаш зарур бўлади! Шу сабабли Олий Бош Қўлақдон кўпгина тиббиётчи-талабаларга брон бериш тўғрисида фармон эълон қилди. Таълим муддати бир йилга ва ундан ҳам кўпроққа қисқаради. Иккинчидан, бу ер ҳам фронт! Сен бекор юрганинг йўқ-ку! Ўқиш билан бирга, бизга ёрдам бераянсан. Кейин, шуни унутмаки, сен бўлажак олимсан, биз сендайларни келажак учун асрашимиз керак. Мен сен докторлик диссертациянгни ёқлаган кунингда рақс тушишга ваъда бераман ва 22 июнда — уруш бошланган кунда дала ҳовлинингизда емаган паловимни ейман. Тушунарлими?

— Тушунарли, ўртоқ полковник!

— Ундай бўлса, гипсни белгиланган жойга олиб бор! Мен сенинг ишинг, ўқишингни кузатишимни унутма.

Олдиндан шуни айтишим мумкинки, полковник Терентьев ўз ваъдасини бажарди: 1961 йил 29 майда мен Москвадаги 1-тиббиёт институтида докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлаганимдан кейин (диплом N 000435) «Арағви» ресторанида бўлган зиёфатда у икки қўлида иккита пичоқ, тишида учинчи пичоқ билан казакча ўйинга тушди. Бу пайтда у аллақачон Москвага ишга ўтган, Марказий шифокорлар малакасини ошириш институтида ҳарбий тиббиёт кафедраси бошлиғи бўлиб ишлар эди.

...1942 йилнинг ёзи жуда оғир келди. Фронтда қаттиқ жанглар давом этарди. Фронт ортида эса одамлар паёк билан бериладиган озгина озиқ-овқатта қаноат қилиб, зўр бериб меҳнат қилишарди.

Купгина корхоналар, муассасаларнинг дарвозалари пештоқига «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса галаба учун!» шиори ёзиб қўйилган эди. Шаҳар аҳолиси тўйиб овқат емасди, бизнинг ҳарбий госпиталимиз зобитларининг оилалари очин-тўқин турмуш кечиришаётган эди.

Август ойи бошида мен Султонбек акамнинг уйда ўтирганимда дарвоза ёнига госпиталь санитария машинаси келиб тўхтади, унда подполковник Веденеев ва майор Шапиро бор эди.

Веденеев машинадан тушди. Шапиро эса орқа ўриндикда ўтирганича қўлини силкиб, биз билан саломлашди.

— Биз жуда шошиляпмиз, Султон Қоплонович! Шунинг учун гапимиз ҳам қисқа. Полковник Терентьев госпиталь ходимлари оилалари эҳтиёжи учун ёввойи ўрдак ва сайгаклар отишга раҳбарлардан рухсатнома олди. Эртага биз Сиз билан махсус ажратилган учта ёпиқ машинада Туркистон ҳарбий округининг Қолгансирдаги овчилик хўжалиғига — отангиз Қоплонбекнинг олдига жўнаб кетишимиз керак. Госпиталь дар-

возаси олдига эрталаб соат олтида тўпланамиз. Биз билан бир нечта мерганлар боришади. Отангизга ул-бул нарса оларсиз?

— Учта машина на ҳожат, биттаси ҳам етарди-ку?

— Бир машина биз билан ёввойи ўрдак ва тулкиларни отгани Қолгансирга боради, қолган икки машина эса мерганлар билан янада олисга — Мирзачўл томонга сайгак отгани боришади. Биз улар билан Қолгансирда ажралишамиз. Терентьев, бошқа иложи йўқ, госпиталь ходимлари хотинлари ва болаларининг мадори қуриб қолди, қўшимча озиқ-овқатта муҳтожлик сезишяпти, деди.

Веденеев тез хайрлашиб, майор Шапиро эшикни ярим очиб қўлини силкий бошлаганида мен Николай Андреевичнинг тирсагидан ушлаб дедим:

— Менинг ҳам боришимга рухсат беринг. Сизларга ортиқча юк бўлмайман. Шу баҳона отамни қуриб келаман.

— Майли, сен ҳам борақол. Пахталик чопон ва этик кийиб ол, тунда у ер совуқ бўлади.

У пайтларда телефон кам бўларди. Ойим хавотир бўлмасликлари учун Баандмачитдаги уйимизга бориб, кийимларимни наридан-бери алмаштириб, сафарга кетаётганлигим тўғрисида онамни огоҳлантириб, саҳарда ҳамма билан баравар Сирдарё буйига жўнаб кетиш учун акамникига бордим.

Овчилар ва мерганлар тушган усти ёпиқ ҳарбий машина эрталаб йўлга тушиб, Туйтепадан ва Чаноқ қишлоғидан, Тожикистон ҳудудидаги Янтоқ қишлоғидан ўтиб бориб, унга — Мирзачўл томонга бурилади. Биз тушган машина яна анча вақт йўл юриб ялангликлар, чўллар, янтоқзорлардан, кўл ва қамишзорлар ёнидан ўтиб, пештоқига қизил байроқ осилган оқ бино ёнида тўхтади. Бу бинодан сал нарироқда бир нечта пасткам кулбалар бўлиб, уларда шу ердаги кўлдан ва Сирдарёдан балиқ овлаб, давлатта топшириш билан шугулланадиган балиқчилар яшашарди.

Бизга отам пешвоз чиқди. У уруш арафасида Украинадан қайтган, бир ўзи эмас, хотини ва тўрт боласи ҳам бор эди. Отам асли наманганлик, Украинага қулоқ қилинган, 1933 йилдаги қаҳатчиликда уша ерда вафот этган кишининг Мелихон исмаи қизига уйланган эди. Биз мусофир жойда эркак кишининг ёлғиз яшаши осон эмаслигини англаб, бу қилган иши учун отамдан ранжимадик. Аксинча, кичик онамизга ҳам, унинг фарзандларига ҳам самимий муносабатда бўлдик.

Отам Туркистон ҳарбий округи овчилик хўжалигининг эркин ёланган бошлиғи бўлиб ишларди. Унинг ёнида ажралмас дўсти Умарбойвачча, Мелихон ойим, укаларим ва сингилларим ҳам бор эди. Икки овчи ит улар орасида сакраб, думларини ликиллайтиб, янги келган меҳмонларни навбат билан искай бошлади.

Отамнинг ранг-руйи яхши эди, мени ва Султонбек акамни қуриб, қувончи ичига сигмай кетди.

— Қоплонбек, меҳмонларни қабул қил! — деб отам билан биринчи бўлиб полковник Терентьев сўрашди. — Биз штаб рухсати билан икки кунга ўрдак овига келдик.

Ҳамма билан бир-бир қучоқлашиб, қўл беришиб кўришиб чиққанидан кейин отам шундай деди:

— Ҳозир овчилар хоналарига жойлашинг. Бир соатдан кейин кечки таомни еб, ов режасини муҳокама қиламиз. Бу ердан унча олис бўлмаган Чучаккўл ва Саскиқкўлда ўрдак кўп. Овчиларимиз тажрибади, ўзим ҳам сизларга ёрдам берамиз. Ҳозир бизда яралангандан кейин ҳам олаётган бир генерал яшяапти, лекин у овчи эмас, балиқ овининг ишқибози. У жуда ажойиб, ягона тракторимизда йўл буйидаги ерларни шудгорлаб, бизга ёрдам бераяпти. Биз бу ерларга каклик ва ўрдаклар кўп

учиб келиши учун тарих экзамиз. Бу қушлар шу ерга уя қуришади, бу йил уларнинг миқдори кескин кўпайди. Дарвоқе, ана, генералнинг ўзи ҳам биз томонга келяпти.

— Салом, уртоқлар! — деди катта дастали ҳассага таяниб, оқсоқла-ниб қадам ташлаётган генерал. — Хуш келибсизлар! Мен бу ерда қар-моқ билан бир оз соғлигимни яхшилаяпман, лекин ўнг оёғимнинг тунла-ри оғришти қолмаяпти. Бир ҳафтадан сўнг қисмига қайтсам керак. Тошкентда қандай янгиликлар бор?

Терентьев Тошкентдаги янгиликлардан икки оғиз ахборот берди.

Умаржонбойвачча оёқларимиз орасида югуриб юрган жигарранг овчи итларни кўрсатиб деди:

— Бу итлар жуда яхши ургатилган, сувга қулаган ёки ярадор бўлган ўрдакни дарҳол олиб чиқади. Саҳарда овга бораётиб бу итларни олиб кетинг.

Кечкурун мен укаларим ва сингилларим билан бир оз вақт Тош-кентдаги янгиликлардан гаплашиб утирганимдан кейин Умаржонбойвач-чанинг такалифига биноан овчилар уйи ёнидаги у яшайдиган ертўлага тамадди қилгани тушдик.

Ертўла кенг, қулай қилиб қурилган бўлиб, икки қисмдан иборат эди.

Бир оз кейин бу ерга отам, кичик ойим, укаларим Ғайратбек, Шуҳ-ратбек, сингилларим Маъсудаой, Мавлудаойлар киришди. Улар юқори-да, овчилар уйининг чап қанотидаги ошхонаси ва айвони булган катта хонада яшашарди. Овчилар уйи Туркистон Ҳарбий округи штаби хужа-лик бўлимининг рухсатномаси билан дам олгани келган ярадорлар ёки ов қилгани келган ҳарбийлар яшайдиган олтига катта ва ёрут хонадан иборат эди.

Кечки овқатдан ва чойдан кейин отам ва Умаржонбойвачча бироз вақт Украинада қўрган-кечирганларидан гаплашиб ўтиришди. Кейин Умаржонбойвачча эски ўзбек ёзувида чоп этилган «Юсуф ва Зулайҳо» достонидан айрим саҳифаларни ўқиб берди. Унда «Минг бир кеча» китобининг барча жилдлари ҳам бор экан.

Биз ертўлани тарк этишга чоғланаётганимизда ташқарида ора-ора-латиб, бир нечта милтиқ товуши эшитилди.

— Қоплонбек, бемаҳалда нега милтиқ товуши эшитилаяпти? Ме-нимча, Қолгансир қўлининг сўл томонида, балиқчилар яшайдиган жой-да отишди. Бизнинг меҳмон-овчиларимизнинг ҳаммаси юқоридаги ўз жойларидами?

— Меҳмонларнинг ҳаммаси узоқ йўл юриб толиб, донг қотиб ёти-шибди. Афтидан, қўшнилариимиз — балиқчилик хўжалигида нимадир рўй берди. Ҳозир тим қоронгу, бир қадам нарини ҳам кўролмайсиз. Қандай ҳодиса рўй берганлигини эрталаб биламиз.

Эрталаб тонг саҳарда полковник Терентьев бошиқ овчилар кўл бўйида белгиланган жойга ов қилгани жўнаб кетишгач, биз — отам, Умаржонбойвачча, Мелихон ойимнинг укаси Ҳабибулла Қолгансир кў-ли бўйида яшайдиган балиқчилар уйлари томон бордик.

Бу ерда кўп вақтлардан бери яшайдиган балиқчилар шу ердаги кўллардан ва Сирдарёдан балиқ овлаб давлатта топширишарди. Улар яхшигина балиқ овлашар ва шу боис ёмон яшашмасди.

Биринчи қулба ёнига келганимизда биз ёғочдан қурилган, балиқчи-лар тўрлари ва бошқа асбоб-анжомларини сақлайдиган сарой олдида тўпланиб турган бир нечта эркак, аёл ва болаларни кўрдик. Аёллар, болаларнинг йиғлагани эшитилди.

Саройдан сал нарида, балиқ овланадиган тўрлар қуриштиш ва ямаш учун ёйиб қўйилган жойда қўнжи баланд резина этик кийган бир йиғит чўзилиб ётарди. Эркакнинг икки қўли икки томонга ёйилган, кўкраги-

нинг чап томонидан ерга сирқиб оққан қон кичик кўлмакча ҳосил қилиб, қотиб қолган, гимнастёркасининг чап томони ҳам қип-қизил қоп. Унинг ўланлиги шундоққина кўриниб турар, танасида ҳаёт белги-лари сезилмасди.

— Бу ким, уни ким ўлдирди?! — деб сўради отам ҳаяжон билан ёнида турган Аким амакидан.

Аким амаки балиқчилик хўжалигининг райси эди. Ёнма-ён жойлаш-ган икки хўжалик — овчилик ва балиқчилик хўжаликлари уртасида яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилган эди: Аким амаки овчилик хўжалигига балиқ бериб, шунинг эвасига ўрдак ва роз олиб турарди. Бу икки қўшни хўжалик кишилари турмуш ташвишларини ҳал этишда ҳам бир-бирларига ёрдам бериб туришар, сабаби, бу юз километрдан ортиқ чўл жойда одам зоти яшамасди.

— Бахтсизлик рўй берди, Қоплонбек! Балиқчи Тимофейни отиб қўйишди. Ёш хотини уч яшар угли билан тул қолди.

— Ким отди, нега отди?!

— Чиноз тумани ҳарбий комиссариати ходимлари унга пистирма қўйишган экан. Қочмоқчи бўлганида отишибди.

— Нера у қочади?

— Биласанми, Қоплонбек, Тимка шу ерда ўсган ажойиб балиқчи йиғит эди. Тўрт йил бурун уйланганди, угил кўрганди. У фронтта бориш-ни истамди. Тимкани жадал ҳарбий тайёргарликдан ўтказиб, фронтга жўнатишганда, Оренбург яқинида ҳарбий эшелондан тушиб қочади. Қандайдир йўллар билан соқчилар текширувига чап бериб, Чинозга — оилали ошасиникига қайтади. Кейин секингина бу ердаги қулбасига келиб янаш бошлайди. У хотини Машани ва углини яхши кўради, мен фронтда ўлиб кетсам буларнинг холи нима кечади, деб қўрққан эди.

У тунда қулбасига кириб келганида хотини беҳад қувонади. Таниш-билишлар сезиб қолмаслиги учун яшириниб яшай бошлайди: кундузи милтиқ билан Сирдарё бўйидаги қамишзорларда ов қилиб, одам қадами етиши қийин булган жойдаги чайлада дам олади, ярим тунда оиласи бағрига қайтиб, овқатланади, ухлайди ва эрта саҳарда яна тўқайдаги чайласига кетади.

— Сиз буни қайдан билардингиз ёки хотини айтганмиди?

— Мен буни яқинда билдим, лекин ўзимни билмаганга солиб юр-гандим.

— Ҳарбий комиссариат ходимлари буни қайдан билишди экан?

— Бирон-бир одам уни тасодифан кўриб қолган бўлиши мумкин. Бу ишни бизнинг балиқчилар қилишмаган, улар Тимкани яхши кўришар, хотини ва углига муносабатлари ҳам ёмон эмасди. Шунинг учун ўзларини ҳеч нарсани сезмаганга солиб юришарди. Менимча, бу бегона одамнинг иши... Мана сенга урушнинг оқибати, Қоплонбек! Урушнинг оти ўчсин!

Оқшом госпитал ходимлари ва мерганлар қайтиб келишди. Улар оттан бир неча юз ўрдак, каклик, тулки ҳовлида улолиб ётарди. Полков-ник Терентьевнинг ови бароридан келиб, сариқ тулкини отишга муваф-фақ бўлибди. У тулкининг орқа оёғидан ушлаб кўтариб, бир қўли билан мўйловини силаб дерди:

— Қалай, дўстлар, ажойиб тулкини отибманми?! Бу жонивор қанча парранда-даррандаларнинг қиронини келтирган, а?! Энди менинг Анна Тарасовнамнинг елкасини иситади!

Веденеев ёввойи гоз отган эди. У менинг ўлжам Терентьевнинг ўлжасидан кам эмас, деб дўстларини ишонтирмоқчи буларди.

Мен полковникнинг қўлидаги чиройли тулкига қараб туриб ачин-дим. унинг одамларга зиёни йўқ эди-ку. Нега шундай жониворни ўдди-ришади-я?!

...Эртаси эрталаб Тошкентга етиб келиб, госпиталь дарвозаси олди-

даги тераклар соясига тўхтадик. Бир оздан сунг Қолгансирда биздан ажралиб Мирзачул томон кетган икки машина ҳам етиб келди. Шундан кейин тўрт ҳарбий хизматчи ов маҳсулотларини рўйхат билан госпиталь ходимларига тарқатишди.

...Бутун уруш мобайнида ҳар куни Совинформбюронинг ахборотларини эшитиб турдик. Тошкент аҳолиси Армиянинг қуро-яроғ ва озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш учун туну кун тиним билмай меҳнат қилди.

Сталинград жангидан кейин урушнинг боришида бурилиш юз бериб, Қизил Армия душман босиб олган шаҳар ва қишлоқларни озод қилишга киришди. Радиодан кишини қувонтирадиган янгиликлар ўқила бошланди. Лекин «қора хат»лар келиши ҳамон давом этарди.

Ниҳоят, 1945 йил 9 май кунига етиб келдик.

Инсоният тарихидаги энг катта ва энг куп қон тўкилган уруш тутади. «Қора хат»лар келиши тўхтади. Миллионлаб болалар етим, аёллар тул қолди.

Юз минглаб ватандошларимиз ўзга юртлар тупрогидан мангу макон топдилар. Уларнинг қабрлари урушнинг оловли довули ўтган ҳамма жойларда сочилиб ётибди. Менинг икки акамнинг қабри Украинада қолди.

Ҳаёт эса давом этди. Мамлакат уруш жароҳатларини даволашга ва тинч яратувчилик меҳнатиغا киришди.

Султонбек акам янги ишга ўтиб, Тошкентда бунёд этилаётган кимё-фармацевтика заводи қурилишига раҳбар этиб тайинланди.

Мен институт жарроҳлик тўрагагининг навбатдаги машғулотида маъруза қилганимдан кейин жарроҳлик кафедраси мудири равоқда қўлимдан ушлаб, деди:

— Буюёқ қаранг, сиз билан гаплашадиган гапим бор.

У хонасида мени ёнига ўтқазиб:

— Сизнинг қалқонсимон без касалликлари ҳақидаги маърузангиз кўпчиликка маъқул бўлди, — деди. — Буқоқ — бу ўлкамизга хос касаллик. Сиз бу касаллик билан анчадан бери қизиқар экансиз. Бизнинг бўлимга кейинг, ўқиш билан бирга нархозчи бўлиб ишлашингиз мумкин. Маошингиз хусусида тез ва шошилинч ёрдам институти бош шифокори Мусажон Миразимов билан гаплашаман. Бизнинг кафедрамиз мана шу институтга қарайди.

— Раҳмат, Содиқ Алиевич! Мен розиман. Фақат Округ ҳарбий госпитали бошлиғи, поakovник Терентьевнинг розилигини олишим керак. Мен у ерда уруш бошидан бери кўнгилли равишда ишлайман. Терентьев оиламизнинг дўсти булган одам.

Икки кундан кейин мен жарроҳлик клиникасида ишлай бошладим. Шундан кейин буш вақтимни қалқонсимон безда учрайдиган галати касаллик — буқоқ ва бу касалга чалинган беморларни даволаш ҳақида ёзилган китобларни урганишга бағишладим.

ДАРДНИНГ — БИРИНЧИ СИРИ

Мен ҳар куни институтдаги ўқув машғулотлари туташ билан жарроҳлик бўлимига югургилаб бориб, даволаш ишларида фаол иштирок этардим. Кунора навбатчилик қилардим.

Операциялар пайтида секин-аста жарроҳларга ёрдам бера бошладим.

Бир кунлик навбатчилик мобайнида бизга тез ёрдам машиналарида тиг билан даволашни тақозо этадиган турли хил беморларни — ўткир

кўричак булган, ўт қопчасига тош келган, жароҳатланган, куйган, ичаги буралиб қолган кишиларни олиб келишарди.

Жарроҳларимиз — ассистентлар С. М. Аъзамхўжаев, Ҳ. А. Ҳакимов (бу одам уриндошлик йули билан Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазири бўлиб ҳам ишларди), ординаторлар Т. Ф. Чурсина, В. В. Богданов-Березовский бир кечада камида 10-15 шошилинч операция қилишарди.

Улар бутун тун буйи дам олмасдан ишлаб, одамлар ҳаётини сақлаш бўйича хайрли ва мураккаб ишни бажаришар эди. Улар тез-тез менга ҳам унча мураккаб бўлмаган операцияларни ишониб топширишарди.

Усулларини аниқ тақдорлаётганлигимни кўришгач, улар менга жуда яхши муносабатда бўдилар ва кейинроқ анча мураккаб касалларга чалинган — ошқозонда, сут безида ва қалқонсимон безида касали бўлган беморларни ҳам операция қилишимга рухсат бера бошладилар. Фақат шошилинч ҳолатлардаги операцияларни эмас, балки тинч шариоқта режага биноан бўладиган операцияларни ҳам ишониб топшира бошладилар.

Рўйхатда купинча ассистент, яъни жарроҳ ёрдамчиси ҳисобланардим, операция пайтида эса ўрин алмашиб, мустақил операция қилардим, жарроҳ эса менга ёрдам бериб турарди.

Айнан шу кафедрада мен қаттиққўл бошлигимизга билдирмаган ҳолда, секин-аста жарроҳлик маҳоратимни ошириб бордим.

Лекин бир кун қўлга тушиб қолдим...

...Тонг сахарда тез ёрдам машинасида томоғида муштумдай буқоғи булганлиги учун нафас йули қисиб қолган кекса эркак кишини олиб келишди.

У уйқусида бўйини нотўғри бурганми ёки бошқа бир сабабданми, қисман бўгилиб қолибди. Беморнинг ранги оқариб, юзини совуқ тер босиб кетганди, қийналиб нафас оларди.

Дарҳол операция қилиб, қалқонсимон безнинг ўнг томонида пайдо булган буқоқни олиб ташлаш керак эди.

Шифокорлар Вениамин Васильевич, Сусанна Артемовна ва мен навбатчилик қилаётган эдик.

— Қани, Ражабек, ишга кириш, — деди Богданов-Березовский жўмрақдан оқаётган сувда қўлини совунлаб ювиб булгач, махсус доривор суракан. — Сусанна Артемовна чарчади, у нархоз билан шугулланади. Операцияни сен қиласан!

— Вениамин Васильевич, мен ҳамisha қорин бўшлиғидаги операцияларда ёрдам берардим. Бу анча мураккаб-ку, ҳаммаёқ томир, уйқу артерияси?

— Ҳечқиси йўқ, удалайсан! Ўтган куни жуда яхши маъруза қилиб, қалқонсимон безни қайси томирлар озиқлантиришини ва буқоқни қандай даволаш лозимлигини гапириб бердинг, энди эса ўз билимингни амалда кўрсат, тезроқ булақол, беморнинг аҳволи оғир! Вениамин Васильевич менга гапираркан, қўлини ишловдан чиқариб бўлиб, оқсоқланиб ҳамшира олдига келди. У шифокорга микроблардан тозаланган халатни кийгазди.

Вениамин Васильевичнинг чап оёгининг тиззасидан пасти протез эди, шу боисдан оқсоқланиб юрарди. Фронтда медсанбатда ишлаётганида чап оёғига снаряд парчаси теккан, шундан сунг тиззасидан пасти кесиб ташланган эди. Госпиталдан чиққанидан кейин эса ҳарбий хизматдан озод этилиб, оиласи бағрига қайтиб келганди.

Богданов-Березовский қувноқ, озгина шоирлиги ҳам бор одам эди. деворий газетга муҳаррирлик қилар, жарроҳлик бўлимининг ходимларига ҳазил шеърлар ёзиб турарди.

— Операциядан кейин сенинг қандай жарроҳ эканлигинг ҳақида шеър ёзаман, — деди у. — Ҳозир эса қўрқма, мен ишингни диққат

билан кузатиб, ёрдам бериб тураман. Мабодо қийналиб қолсанг, дарҳол урин алмашамиз!

Мен операцияга киришдим. Қалқонсимон безни озиклантирадиган томирларни боғладим, Муштумдек келадиган буқоқни кесиб олиб, операция столи ёнида турган жомга ташладим. Яра ўрнини махсус ип билан тика бошлаганимда ҳамшира Маша:

— Бошлиқ келаяпти! — деди.

Операция билан овора бўлиб, биз Маъсумов хонага оқ халат ва ниқобда кириб келганини сезмай қолдик. У индамай катта кўзойнаги остидан бизга диққат билан қараб турарди. Эрталаб соат 8, талабаларнинг келишига бир соат бор эди.

У операция майдониға разм соларкан, жомда ётган, томирларидаги қони қотмаган буқоққа синчиклаб тикилди.

— Қани, қани! Ишингизни давом эттираверинг, наркозчи, Вениамин Васильевич, сиз қимирламай кузатиб туринг. Ҳаяжонланманг, мен операция қандай бораётганини бир кўргани кирдим, холос.

— Содиқ Алиевич, мен ҳамиша шай турибман, — деб ўзини оқламоқчи бўлди Богданов-Березовский.

— Майли, майли! Ҳаммаси яхши булаяпти. Фақат пастдаги ишни икки қават қилиб, ҳар эҳтимолга қарши маҳкамроқ тортинг.

— Операциядан кейин одимга бир кириг, — деди у менга мурожаат қилиб. — Ҳозир эса операцияни тугалланг. Ана, бемор наркоздан сунг ўзига кела бошлади!

Бошлиқ таъзиримини беришини билиб, пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди. Устимдаги халатни, оғзимдаги дока-ниқобни индамай ечиб, Вениамин Васильевичнинг ёнида қўлимни юва бошладим. Оддий халагимни кийдим.

— Менга қулоқ сол! Бошлиқ олдига кирсанг, у сени бошлаб сўкиши мумкин. Мени маслаҳатим шуки, сен бошингни эгиб, индамай туравер. Шундай қилсанг ютасан. Тушундингми? Мабодо у жуда ошириб юборса, Вениамин Васильевич бутурди, йўқ дея олмадим, дегин. Мен бирон-бир ваз-қарсон қилиб қутулиб кетарман.

Профессорнинг хонасига кириб, остонада айбдордай бош эгиб турдим.

— Буёққа кел, утир! — деди у.

Қуйироқдаги курсилардан бирига утирдим.

— Нега ўзингни катта жарроҳликка уриб қолдинг?! Юқориги ёки пастки артериядан ип сирғалиб чиқиб кетса нима буларди? Операция хонасига қон фаввора бўлиб отилиб кетарди-ку. Ана ундан кейин у қаердан отилаётганини топиб кур-чи! Бу ўлим билан тугайди-ку!

Мен профессор одамларни сенсиррашини биринчи марта кўришим эди, у ҳатто энагаларга ҳам сизлаб мурожаат қиларди. Афғидан, у жуда ҳаяжонланиб, асаби таранглашган эди.

— Содиқ Алиевич, мен бир дақиқа ҳам эсанкирамай, қалқонсимон безнинг юқорисидига, сиртқи уйқу артериясининг бутотидай бўлиб кириб борган қизил қон томирини ёки ўмровости йўгон томиридай бўлиб кириб борган қизил қон томирини юқорисидан бармоқларим билан босардим. Қон кетмасди, томирнинг атрофини артиб, қўнқават қилиб тикардим. Ҳеч қандай кўнгилсиз ҳодиса бўлмасди!

Профессор кўзойнаклари остидан менга диққат билан тикилиб турди-да:

— Гапинг, тўғри, — деди ўйланиб, — қалқонсимон безни операция қилганда шундай усулни қўллаш керак.

Профессор жаҳлидан тушди. Яна мени сизлаб гапиришга утиб:

— Анатомиядан баҳонгиз қандай? — деди.

— Аъло. Бундан ташқари, Содиқ Алиевич, 1 ва 2 курсларда мен анатомия тўғрагида қатнашиб, қалқонсимон без бўйича бир нечта маъруза қилганман. Мени бу аъзо ҳар томонлама, шу жумладан, ундан усиб чиқадиган буқоқ касалиги қизиқтиради. Агар кўнгилдагидек операция қилолмаган бўлсам кечирасиз!

— Йўқ, йўқ! Ҳаммаси юксак даражада бажарилган. Эътироз йўқ.

У бир оз ўйланиб туриб, кўзойнагини олиб, даструмоли билан артди, менга анча муддат тикилиб туриб вазиимлик билан шундай деди:

— Мен бир оз қизишдим, ишда бўлади! Мен кўп йиллар Урта Осиёда буқоқ муаммосини ўргандим, шу мақсадда махсус экспедициялар ташкил қилдим, лекин мавжуд тадқиқот усуллари тақомиллашмаган ва шу бойсдан бу касаликнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳамон сирлигича қоляпти. Эҳтимол, Сиз буқоқ муаммосини ўрганиб, узил-кесил жавоб топарсиз.

— Ҳа, Содиқ Алиевич, бу сирли касалик менинг ҳаёлимни банд қилган. Эҳтимол, замонавий усуллар ёрдамида касалик қандай пайдо бўлишини аниқлаш ва оддини олиш чораларини кўриш мумкин булар.

— Майли, боринг, хижолат бўлманг! Мен Сизнинг тарафингиздаман. Кафедрани тарқ этганимда, эҳтимол, ўрнини эгалларсиз.

— Раҳмат, Содиқ Алиевич, менинг бошқа режаларим ҳам бор, бу ҳақда Сизга кейинроқ айтаман.

Мен хонадан хурсанд бўлиб чиқиб кетдим.

1947 йилда мен Тошкент тиббиёт институтини имтиёзли диплом билан битирдим ва ўша йилиёқ анатомия кафедраси аспиранти бўлдим. Диплом топирилган кўннинг эртасига профессор Маъсумовнинг ҳузурига бордим.

— Содиқ Алиевич! Сиз билан хайрлашгани ва бу ерда менга берган таълимнингиз учун ташаккур билдиргани кирдим. Сизнинг бача ҳодимларингиз, жарроҳлар, менга яхши муносабатда бўлишди, улардан жарроҳлик маҳоратини ўргандим.

— Тўхтаг, тўхтаг! Нима, Сиз бирон ёққа кетаяписизми?!

— Йўқ. Мен анатомия кафедраси аспиранти бўлдим. У ерда аъзоларнинг нозик морфологияси билан шугулланаман.

— Анатомиа кафедрасигами?! Нега у ерга? Сиз тўғма жарроҳ ва булғуси олим, тадқиқотчисиз-ку. Нега ўзингизни бошқа ёққа уряписиз?! Профессор тажанг бўлиб, ёзув столи атрофида юра бошлади. Мен уни бу қадар хафа бўлишини кутмагандим.

— Мен ўзимнинг фандаги режаларим учун яхши жарроҳ бўлишни истардим. Лекин анатомияни пухта билмаган одамдан яхши жарроҳ чиқмайди-ку. Ўзингиз ҳам дастлаб анатомия кафедрасида ишлагансиз-ку.

— Қани, юринг Мусахон Миразимовичнинг олдига, ўша ерда гаплашамиз! — У мени оғиз очиришга қўймай, етаклаб бош шифокор ҳузурига олиб борди.

— Ассалому алайкўм, Мусахон Миразимович! — деди Содиқ Алиевич тез ва шошилинч ёрдам институтининг бош шифокори хонасига киргач.

Тоғам профессорга пешвоз чиқиб, бизни диванга утиришга таклиф қилди.

— У биздан кетмоқчи! Менга қулоқ солмаяпти, — деди Содиқ Алиевич. — Эҳтимол, Сизга қулоқ солиб, қарорини ўзгартирар. Бу ерда яхши жарроҳ бўлиши мумкин. Мени ундан умидим катта. Вақти келиб, унга кафедрани қолдириб, консультант бўлиб қолишим мумкин.

— Нима бўлди, жиян, гапир, нега кетадиган бўлиб қолдинг? Сен ишончли жойдасан, ажойиб профессорнинг раҳбарлигида ишлаяпсан!

— Тоға, мен ҳаётимни буқоқ касалининг сирларини билишга ба-

гишлашга қарор қилдим. Сиз биласиз, Урта Осиёнинг бир қатор туманлари аҳолиси шу дардан азоб чекади. Шу пайтгача бу касалликнинг пайдо бўлиш сабаблари тўла урганилмаган, демак, унинг олдини олиш ва даволашнинг ҳар ишончли усуллари йўқ. Бунинг учун жиддий илмий-тадқиқот зарур.

— Бу масалаларни шу ердаги кафедрада, институтимизда ҳал этиш мумкин эмасми? Биз зарур аппаратлар, реактивлар сотиб олишимиз мумкин!

— Бу кам. Бу муаммони ҳал этиш учун ҳам анатом, ҳам жарроҳ, ҳам табиатшунослик ва тиббиётнинг барча замонавий усуллари эгаллаган эндокринолог бўлиш керак. Қақат мана шу фанлар ҳамжиҳатлигида муаммони ҳал этиш мумкин. Мен буни охиригача тушуниб етдим ва шу боисдан маълум муддатта анатомия кафедрасига ўтаётман. Бу кафедрадаги ишмни кейинги босқичдаги фаолиятим учун тайёргарлик деб биламан.

Содиқ Алиевичнинг қошлари чимирилиб, кўзойнагини арта бошлади. Бу унинг асабийлашаётганлиги белгиси эди. Мен унга мурожаат қилиб дедим:

— Мендан хафа бўлманг, Содиқ Алиевич, илтимос! Мен у ерга бу ер ёмон бўлганлиги учун ўтаётганим йўқ. Ундай эмас! Сизнинг қойламақом клиникангиз ва ажойиб жамоангиз бор. Мен ҳамини Сиздан миннатдорман, айнан Сизда чинакам илмий мактаб сабоғини олдим. Сиз республикада биринчи бўлиб ўлкамизда буқоқ муаммосининг муҳимлигига эътибор бердингиз ва Ўзбекистонда буқоқни ўрганиш бўйича дастлабки қадамларни қўйдингиз.

Мен нима ҳақда орзу қилаётганлигимни Сиз ҳаммадан ҳам яхши тушунасиз, наинки докторлик диссертациянгизда ва шу мавзудаги китобингизнинг якуновчи қисмида буқоқ сирларини аниқлаш учун катта жамоа, жуда жиддий тадқиқотлар керак дегансиз. Шундай эмасми, Содиқ Алиевич?

Содиқ Алиевич бир оз юмшаб, қалин қошлари орасидаги тик ажинлар йўқолди. Бу, унинг жаҳдан тушганлигини билдирарди.

У Мусахон тоғамга мурожаат қилиб шундай деди:

— Мусахон Миразимович! Жиянингиз ҳар жиҳатдан ҳақ! Албатта, мен уни ҳеч кимга беришни истамасдим. Лекин унинг катта илмга интилаётганлигини қуриб туриб, йўлига ров бўлиш инсофдан эмас. Уни катта олим бўладиган сиёҳи бор. Бундайларни ушлаб туриб бўлмайдди. Илм эса кишидан бутун умрни талаб қилади. Майли, укамизга муваффақият тилайлик.

Мен ўрнимдан туриб, устозимни, олим ва жарроҳ, ажойиб инсонни кучоқладим.

— Раҳмат, қадрли Содиқ Алиевич! Мен тез-тез олдингизга келиб, маслаҳатингизни олиб тураман.

Нега буқоқ касалиги менинг эътиборимни тортди? Келинг, ортимизга ўтирилиб, яқин ўтмишимизни эслайлик...

Кейинги ўн йилликларда Урта Осиё халқлари миллий қулфат саналган, юз минглаб кишиларнинг умрига завол бўлган чечак, ришта, безгак, қизамиқ каби касалликларни унутишди. Сабаби, тиббиёт фани бу касалликларни даволаш ва олдини олишнинг самарали йўллари топили. Буқоқ ҳам Туркистонда ана шундай миллий қулфат саналган касаллардан эди, десам муболаға қилмаган бўламан. «Помирда, Панж дарёси водийсида, аниқ статистика маълумотиغا қараганда, аҳолининг 90 фоизи буқоқ касалига чалинган», деб ёзган эди 1918 йилда ўзининг илмий ишларида, буқоқни ўрганиш бўйича экспедиция қатнашчиси, доктор А. Коровиков.

Буқоқ касалига чалинишда Фаргона водийси ҳам «пешқадамлар»

сафида эди. Сўх водийсида аҳолининг 75 фоиздан ортиги, Аравон, Қашгар, Каримдемона, Ойдинбулоқ қишлоқларида 80 фоиздан ортиги буқоқ билан оғриганди. Қўқон шаҳрида эса томогида буқоғи бўлмаган кишилар бармоқ билан санарли эди.

Урта Осиёнинг бошқа кўпгина вилоятларида ҳам аҳвол шунга яқин эди. Буқоқ қадим замонлардан бу ерга «уя қуриб» олган, у минтақада эндемик, яъни кенг тарқалган касаллик саналарди.

Буқоқни кўпгина кишилар бўйи яхши ўсмай, нимжон бўлиб қолишарди. Тутма буқоқ билан тугилганлиги сабабли, бир умрга бўйи ўсмай, эси паст бўлиб қолган болалар ҳам учрарди.

Буқоқ беморнинг бўйида ҳандалақдек бўлиб осилиб, кишини хунук қилиб кўрсатишдан ташқари, унинг нафас олиши ва ютинишига халақит берар, энг ёмони, хавфли ўсимтага айланиб кетиш ҳоллари ҳам учрарди...

Шуниг учун ҳам мен мана шу муаммога қизиқдим.

Анатомия кафедрасига аспирант бўлиб қабул қилинганимдан кейин кафедра қошидаги лаборатория бурчагидаги стол мен севган жой бўлиб қолди. Микроскопни ихтиёрига олиб, музлаган ва оддий ҳолатдаги қалқонсимон безни авайлаб кесиб, аъзонинг нозик тузилишини ўрганишга берилиб кетдим. Йул-йўлакай бошқа безлар — қулоқ ёнидаги безни ҳам кесиб кўрдим, сабаби, менинг илмий раҳбаримни инсондаги турли безлар ривожланишининг асаб тизими билан боғлиқлиги қизиқтирарди.

Кесмалар тайёрлаш ва уларни бўяш орасидаги танаффусларда, бинонинг пастки қаваитига, ваннадан олинган уликлар мрамор столларда ётадиган жойга тушардим.

Тўқималарни, томирларни, мускулларни, нерв найчаларини кесиб очиб, ҳолатини кўздан кечириб, ассистентларимиз бўлажак шифокорларга кўрсатиш учун талабаларнинг амалий машғулотига тайёрлар эдим.

Ўқув хонасида, барча анатомия кафедраларидагидек, формалин ҳиди «гуп» этиб димоққа уриларди, сабаби, уликлар айнимаслиги учун формалин билан тўлғазилган ванналарга солиб қўйиларди. Бу ерда формалин солинган шиша банкаларда одам аъзолари ўн йиллаб ташқи кўриниши ўзгармай турар эди.

1947 йил 1 сентябрдан мен илмий ишмни давом эттириш билан бирга, I курс талабаларига анатомиядан дарс бера бошладим.

Анатомия кафедрасида ишлаган йилларим мен учун жуда муҳим бўлди. Лекциядан ва ишдан кейинги буш вақтним ҳаминиша ўқув хонасида ўтди. Беш йил мобайнида совуқ тўқималарни биттама-битта ўрганиб, операцияларнинг муваффақиятсиз тугашига олиб келган сабабларни аниқладим, бўйидаги томирлар ва нервларни, уларнинг атрофдаги тўқималарга нисбатан жойлашувини кўзимни юмиб туриб айтадиган даражага етдим.

Лабораторияда аспирантлар С. Н. Майзель ва Н. А. Вознесенский билан ўтириб, қалқонсимон, қулоқ ости ва сўлак безларини майдалаб кесиб, одам умрининг турли даврларидаги ҳолатларини ўрганардик.

Аспирантурадаги ўқишимнинг учинчи йили мен профессор Слободининг рухсати билан бир пайтнинг ўзида Тошкент тиббиёт институтининг жарроҳлик кафедрасида ҳам ишлаб бошладим. Профессор Х. Ғ. Ғафуров бошчилик қилган бу кафедра бизнинг кафедрамиздан бир неча қадам нарида жойлашган эди.

Анатомияни пухта ўзлаштирганимдан ва номзодлик диссертациясини ёқлаганимдан кейин мен жарроҳлик кафедрасига ўтишимни Зиновий Герасимович биларди, шундай булса ҳам у мени кафедрада олиб қолиш учун уриниб кўрдим.

1951 йилнинг ёзида «Қулоқ яқинидаги безнинг ривожланиши ва унинг асаб тизими билан боғлиқлиги» мавзусида номзодлик диссертацияси ёзганимдан кейин профессор Слободин мени хонасига таклиф қилди.

— Ражаб Қоплонович! Мен дирекция орқали битта доцент урнини олдим. Бунда Сизни назарда тутдим, — деди у.— Конкурс эълон қилдим. Эҳтимол, жарроҳлик кафедрасига ўтиш фикрингиздан қайтиб, бизда қоларсиз. Мен олимлар кенгашида фақат Сизнинг номзодингизни қўлаб-қувватлаган булардим. Доцентликдан профессорликкача эса бир қадам. Кафедрага иккинчи профессор урни ва лавозимини олиш имкони ҳам бўлади. Нима дейсиз, рози буласизми?

— Ташаккур, Зиновий Герасимович! Менинг бошқа режаларим бор, бундан хабардорсиз. Сизни ва жамоангизни ҳамisha миннатдорчилик билан эслайман, мен анатомия кафедрасида тиббиётнинг пойдеворини узлаштирдим. Бу ерда ўрганган билимларим кейинги илмий режаларим учун жуда муҳим. Доцент лавозимига келганда, кеча топографик анатомия кафедрасининг ассистенти Аляви билан дўстона суҳбат бўлди, у бу ерга бажонидил ўтади. У ерда доцент лавозими кўзда тутилмаган, Аляви эса яхши педагог!

1952 йилда жарроҳлик кафедрасига буткул ўтганимдан кейин (бунгача уриндошлик йўли билан ассистент лавозимида ярим маошга ишлардим) жарроҳлик бўлими мудирини ва ассистентини лавозимини эгалладим.

Юқорида таъкидлаганимдек, жарроҳлик кафедраси анатомия кафедраси билан ёнма-ён эди, шу боисдан менинг янги жойга ишга ўтганим сезилмади.

Профессор Х. Ғ. Гафуров қанда касалига чалинган, инсулин уқолисиз юрломасди, шу боисдан лекция ўқирди, кафедрага раҳбарлик қиларди-ю, лекин операцияларда кам иштирок этарди. Асосан ассистентлар операция қилишарди. Режали операциялар тақсимланганда, Холиқ Гафурович қалқонсимон безида буқоғи бор беморларни операция қилишни менга, қоринни операция қилишни эса Акмалов, Лиғай ва бошқаларга топширарди.

Бу кафедрада олти йил мобайнида мен умумий жарроҳликдан дарс бердим. Институт юқори курс талабаларини операция пайтида кесилган жойни инфекциядан, газак олишдан сақлаш, беморга наркосиз бериш, оғриқ қолдириш, кўкрак ва қорин бўшлиғидаги касал аъзоларни тапхис қилиш ва тиг ёрдамида даволаш усуллари билан таништирдим.

Мен кўп операция қилдим. Эндиликда мураккаб касалликларга чалинган беморларни осон операция қилардим, сабаби, аниқ анатомияни яхши билардим. Анатомия бўйича билимларим жарроҳликдаги мураккаб вазиятларда қўл келарди.

Профессор Гафуров менга жуда яхши муносабатда бўлар ва мураккаб операцияларни ишониб топширарди. Менга айниқса буқоғни операция қилиш ёқарди. Сабаби, мен бу безнинг тузилиши ва фаолиятини яхши билардим.

Холиқ Гафурович менга кафедрада мунтазам ишлаб қолишни таклиф этди. Мен унга буқоғни ўрганиш бўйича илмий марказ ташкил этилишига эришиш ниятим борлигини айтдим. Катта ҳажмдаги педагогик ва жарроҳлик ишлари бўлган кафедрада буқоқ сингари йирик илмий муаммони ҳал этишга бутун диққат-эътиборни қаратишни қийин эди.

Республиканинг тегишли идораларида буқоғни жиддий ўрганиш зарурлиги исботланганидан кейин, 1957 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида улка тиббиёти институти ташкил этилди.

Йирик олим ва Ўзбекистон Фанлар академияси президенти Ҳабиб Абдуллаев мазкур институти ташкил этиш ташаббускори бўлди. Фан-

нинг катта ташкилотчиси бўлган бу одам ўлкада кенг тарқалган буқоқ касалиги сингари мураккаб биологик ва тиббий муаммони фақат Академия шароитида ҳал этиш мумкинлигини, у кимёгарлар, физиологлар, биологлар ва шифокорларнинг ҳамжиҳатлиқда ҳаракат қилишини тақозо этишини тушунган эди.

Мен буқоғни ўрганиш бўйича лаборатория раҳбари этиб тайинландим, кейинроқ бу лаборатория эндокринология лабораториясига, ундан сўнг эса эндокринология бўлимига айлантирилди.

Айнан шу лабораторияда жиддий ва чуқур тадқиқотлар амалга оширилиб, қалқонсимон безнинг физиологияси ва патологияси (касалик жараёнларини) ўрганиш, буқоқ касалининг сабаблари ва ташхис қилиш ва даволашнинг янги усуллари ишлаб чиқиш бўйича бир қатор кашфиётлар қилинди. Бу тадқиқот натижалари ҳукумат томонидан юқори баҳоланди, фан тараққиётига қўшилган ҳисса саналди, қомусларда баён қилинди, жаҳон олимлари томонидан тан олинди ва мамлакатнинг энг юксак мукофоти — фан ва тиббиёт соҳасида Ленин мукофоти билан тақдирланди.

Эндемик буқоқ сирларини ўрганиш билан бирга, мени қалқонсимон безнинг бошқа касаллигини даволаш ҳам кўп қизиқтирарди, бу касаллик сабаби у ёки бу даражада маълум, аммо даволаш жуда мураккаб эди.

Ҳар қандай одамда ва ҳар қандай мамлакатда, ҳар қандай жойда учрайдиган, лекин даволаш қийин бўлганлигидан, кўпинча операция қилиб, қарийб бутун безни олиб ташлаш билан тугайдиган қалқонсимон без касалиги ҳақида бораёпти. Бу — токсик (заҳарловчи) буқоқ Базедов касалиги ёки халқ ибораси билан айтганда, чақчайма кўзи. Буқоқдир. (Бундай касалга чалинган беморларнинг кўзи чақчайиб қолади).

Базедов касалигига чалинган беморларни тиг билан даволаш анча мураккаб, уни фақат тажрибали жарроҳгина амалга ошириши мумкин.

Лекин маълум бўлишича, ҳатто яхши операциядан кейин ҳам беморнинг соғайиб кетиши амримаҳол экан. Бир қатор ҳолларда қалқонсимон безнинг қолган қисми яна ўсиб, ортиқча гармонлар ишлаб чиқарар, яъни касаллик яна қайталанар экан.

Шу сабабли биз 1957 йилдан бошлаб, дунёда биринчи бўлиб, токсик (заҳарловчи) буқоғни даволашда янги усулни жорий этдик — касалликни даволашда радиоактив йоднинг атомларидан фойдалана бошладик.

Даволаш натижалари ажойиб бўлди: юзлаб беморлар қисқа муддатда ҳеч бир асоратсиз соғайдилар. Янги усул оғир жарроҳлик операциясидан самарали, энг муҳими, бемор ҳаёти учун мутлақо хавфсизлиги маълум бўлди.

Даволашнинг бу янги тигсиз ва қонсиз усули фақат тиббиёт жамоатчилиги орасида эмас, балки беморлар ва аҳоли ўртасида ҳам шов-шувга сабаб бўлди. Қарийб бир пайтда Америка ойномаларида ҳам ушбу усулнинг юксак самарали эканлиги ҳақида мақолалар пайдо бўла бошладик.

Атом қувватидан тинч мақсадларда фойдаланиш бўйича Тошкент конференциясида токсик (заҳарловчи) буқоғни йоднинг радиоактив изотопи билан даволаш тўғрисида маъруза қилганимдан кейин бўлими-мизга маҳаллий, марказий, чет эл матбуоти радио ва телевидениеси мухбирлари серқатнов бўлиб қолишди.

Матбуотда «Радиоактив нурлар билан операция қилиш», «Қонсиз жарроҳлик», «Тигсиз даволаш», «Изотоп операция қилади» каби мақолалар пайдо бўлди.

Ўлка тиббиёти институтининг буқоқ касалиги бўлимига янги даволаш усулини ўрганиш учун Франция, Англия, Чехословакия ва бошқа чет эл мамлакатларининг олимлари кела бошладилар.

Чет эл олимлари билан кўпгина учрашувлар орасида профессор Жак Марузнинг ташрифи яхши ёдимда қолган.

Узининг илмий ишлари билан дунёга таниқли бўлган бу йирик француз эндокринологи бизнинг лабораториямизда бирмунча вақт ишлаш учун келган эди.

Тошкентда туриб, тадқиқотларимиз билан танишганидан сўнг у билан уртамизда қизиқ суҳбат бўлди.

— Аввало мени илиқ кутиб олганлигиниз ва лабораториянгизда ишлаш имконини яратганлигиниз учун Сизга миннатдорчилик билдираман, — деган эди у.— Бутун Ватанимга учиб кетаман, эртага эса Монпельедаги дорилфунунга бориб, бу ерда кўрганларимни ходимларимга гапириб бераман... Сиз Монпельеда бўлганмисиз?

— Францияга икки марта борганман, Париж, Гавр ва бошқа шаҳарларни кўрганман, лекин Франциянинг Урта Ер денгизи бўйидаги шаҳарларида бўлмаганман. Аммо бориб кўриш ниятим бор.

— Навбатдаги ташрифингизда шахримизга тақлиф қиламиз. Франциянинг энг қадимий ва дастлабки дорилфунунни бизнинг шаҳарда-да. Дарвоқе, айнан бизнинг дорилфунунда Сизнинг буюк ҳамюртингиз Абу Али ибн Синонинг китоблари биринчи марта қайта нашр қилинган. Бизнинг Оврўпадаги энг қадимий кутубхонамизда араб тилидан таржима қилинган «Тиб қонунлари» китобининг дастлабки нусхалари сақланади.

— Ҳа, қадимда Марказий Осиёда фан ва тиббиёт гуллаб-яшнаган, Хоразмда биринчи академия бўлган, лекин кўп вақт чет эл босқинлари оқибатида тараққиётда инқироз юзга келган. Мутул истилоси натижасида Шарқнинг, айниқса Бухоро, Самарқанд, Хива каби йирик шаҳарлари вайрон бўлган. Фан ва маданият тараққиётида турғунлик юз бериб, у юз йиллаб давом этган.

— Уттан куни Хива, Урганч, Самарқанд ва Бухорода бўлганимда халқингизнинг буюк бунёдкорлик қудратини кўриб ҳаяжонландим, Сизнинг олимларингиз эндиликда асли Туркистон халқларининг маданий мероси бўлган, лекин Лондон ва дунёнинг бошқа шаҳарларидаги кутубхоналарда сақланаётган қадимий китоблардан фойдаланишга мажбур бўлаётганликларини билиб ачиндим.

— Афсуски, урта аср шарқидаги кўпгина олимлар ва табибларнинг қисмати оғир бўлган. Ибн Сино ҳам бундан истисно эмас. Асли бухоролик бўлган бу олим ўз даврида ҳукмдорларнинг таъқибига учраб, узининг буюк асарларини ўзга юртларда яратган.

— Эронда бўлганимда Ибн Синонинг Хамадондаги мақбарасини бориб кўрган эдим. Бу чет эликлар энг кўп борадиган ва эронликларнинг миллий ифтихори бўлган ёдгорликдир. Инсоният тарихидаги бу даҳо олим ўз дунёқарошига эга бўлганиги, эрк ва инсон ҳуқуқлари тўғрисида ҳукмдорларга маъқул бўлмаган фалсафий фикрларини изҳор қилганиги учун ҳибсга олиниб, оддий қамоқхонада вафот этганигини билганимда тақдирнинг бешафқатлигига афсус-надоматлар қиласан. Унинг «Тиб қонунлари» асари лотин тилида ўттиз мартадан кўпроқ нашр этилган ва кўп асрлар дорилфунунларда Оврўпанинг барча шифокорлари учун қўлланма бўлган.

— Оврўпанинг деярли барча тиллари учун байналминал суз бўлган «медицина» сузи асли форсча «Мадади Сино» сузининг қисқарган шакли эканлигини билармисиз?

— Хабарим бор.

— Афсуски, мустабид давлатларда илм-маърифат намоёндаларини таъқиб қилиш одатдаги ҳодиса ҳисобланган. Масалан, Гитлер даврида олимларнинг асарлари халқ кўз ўнгида гулханда ёқилган, Сталин замонида эса фақат китоблар эмас, уларни яратганлар ҳам йўқ қилинди.

Мен франциялик меҳмонни кузатаётим, институт дарвозаси олдида қадрдон дўстим, чет эл сафарларидаги ҳамроҳим, ёзувчи, «Звезда Востока» ойномасининг бош муҳаррири Борис Пармузинни учратдим. Уни меҳмон билан таништирдим. Пармузин имкониятдан фойдаланиб профессор Жак Марузга савол билан мурожаат қилди:

— Жаноб профессор! Институтда бўлиш Сизда яхши таассурот қолдирдим?

— Мен бу ерга бир узим эмас, рафиқам билан келдим, — деди у чеккада турган гўзал хотинини кўрсатиб.— Ҳамкасбим Исломбеков билан ишлаш шарафига муяссар бўлдим. Бу кишини эндиликда фақат ҳамкасб эмас, дўстим деб биламан. Беҳуда келмаган эканман.. Илгари ҳамма Оврўпадан ўрганарди. Эндиликда эса биз Осиёдан ўрганиш учун келяпмиз...

Бир неча йилдан сўнг Жак Маруз Монпельедаги нуфузли дорилфунуннинг президенти бўлди. Мен ҳозиргача у билан хат ёзишиб тураман.

Эндиликда тиреотоксик буқоқни радиоактив йод билан даволаш усули шифокорлар учун аталган барча эндокринология қўлланмаларида баён қилинган ва дунёнинг барча мамлакатларида кенг қўлланилади.

ДАРДНИНГ ИККИНЧИ СИРИ

1964 йилда Москва менга фан бўйича Ленин мукофоти берганидан ва олтин медални топширганидан кейин, кўп ўтмай Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан тақдирландим. Уша йили Москвадаги Олий Атгестация комиссиясининг қарори билан менга эндокринология бўйича профессор унвони берилди.

Шу воқеалардан сўнг бирмунча муддат ўтач, Ўзбекистон ҳукумати менга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонини берди. Шу муносабат билан республика раҳбари қабулида бўлганимда соғлиқни сақлаш вазирлиги таркибида буқоқ касаллигини бундан буён ўрганишни давом эттириш бўйича махсус институт ташкил этиш госяни қўлаб-қувваташни илтимос қилиш имконияти туғилди.

— Ассалому алайкум, Шароф Рашидович! — дедим республика бошлигининг хонасида у билан кўришарканман. — Мен камтарона меҳнатим юқори баҳоланганиги учун шахсан Сизга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У менга пешвоз чиқиб, табассум билан қўлимни қисди ва рўпарасига утиришга тақлиф қилди.

— Сиз, ўртоқ Исломбеков, бу ҳурматта муносибсиз,— деди у.— Тиббиёт фани ва соғлиқни сақлаш соҳасида Ўзбекистон эришган ютуқларни бутун мамлакатта намоёиш қилдингиз. Бутун дунё олдида ҳам халқимиз шон-шухратини оширалисиз. Бунинг учун Сизга ўзбек халқи номидан ташаккур билдираимиз. Республика ҳукумати Сизнинг олдингизда қарзадор.

— Раҳмат, Шароф Рашидович! Бундан буён ҳам халқимдан қўлимдан келадиган хизматимни аямайман.

— Эҳтимол, бирон-бир истагингиз, илтимосингиз бордир, тортинманг! Кўпгина фан ва маданият арбоблари ўз муаммоларини ҳал этиш учун олдимизга келиб туришади. Сиз жуда камтарсиз, ниҳоят, биринчи марта келдингиз!

Шароф Рашидовичга Хоразм вилоятида буқоқ ва қалқонсимон безни даволашда радиоактив йодни қўлаш тўғрисидаги иккита китобимни тақдим қилиб, давом этдим:

— Сиз катта давлат ишлари билан бандсиз, майда масалалар билан безовта қилиш тўғри эмас...

— Дарвоқе, Сиз шахсан операция қилган ёзувчи Юрий Карасев ўзини яхши ҳис қилаяпти. У билан кеча қўнғироқлашдик. У Сизни ҳамisha миннатдорчилик билан эслайди ва Сизга саломини топширишни илтимос қилади.

Рашидов бир йилдан аввалроқ бўлган воқеани ёдимга солди...

.. Ушанда эрталаб уйимиздаги телефон жиринглади. Соат 7 эди, ишга жўнаб кетмоқчи бўлиб турган эдим.

— Ўртоқ Исломбеков? Сизга Рашидовнинг қабулхонасидан қўнғироқ қилаяпмиз. Ҳозир Сиз билан Шароф Рашидович гаплашади.

Бир оздан кейин телефон гўшагидан Рашидовнинг кўнчилиқка таниш овози эшитилди.

— Ассалому алайкум, Шароф Рашидович!

— Валайкум ассалом Ражаббек Қопонович! Яхши ётиб турдингизми? Соғлиқлар яхшими, бола-чақалар тинчми?

— Ҳаммаси яхши, Шароф Рашидович!.. Бизга қандай хизматлар бор?

— Бугун Сизга соғлиқни сақлаш вазирлигининг 4-бошқармасидан мурожаат қилинади, Тошкентга келган менинг дўстим, ёзувчи Юрий Иванович Карасевни бир кўриб қўйишингиз керак.

Москвада унга буқоғини операция қилишни таклиф этишибди, у эса жуда қўрқаяпти. Менга операцияга рози бўлсам ҳам Тошкентда, Сизнинг клиникангизда операция қилдиришга рози бўламан, деди.

Юрий Иванович ҳозир дала ҳовлисида турибди, Сиз бир кўриб қўйишингизни истаяпти. Унинг таъсирчанлигини ва салга хафа бўлишини ҳисобга олиб, Сизга шахсан қўнғироқ қилаяпман. Аввал уни озгина тинчлантиринг ва агар зарур бўлса, операция қилинг.

— Ҳаммаси Сиз айтгандай булади, Шароф Рашидович, мен ёзувчи қалбини тушунаман, уни тинчлантираман, агар зарур бўлса, операция қиламиз.

— Ҳа, агар операция зарур бўлса уни стационарда операция қилинг. Бугун ўртоқлар Сиз билан боғланишади. У менинг асарларимни рус тилига таржима қилади, яқин дўстим. Сизга олдиндан ташаккур билдираман.

— Хотиржам бўлинг. Бизнинг операция усулимиз мутлақо хавфсиз.

Кундузи беморни кўздан кечирдим. Томоқдаги каттагина, қуйи томони пастга, кўкрак ичига ўсган буқоғни олиб ташлаш керак эди. Буни кўкракортти буқоғи дейишади, шунинг учун бемор охириги вақтгача ўз касалини билмаган. Бундан ташқари баъзан ютинганида кўкрак атрофи нега қисилишини ҳам англаб етмаган. Невропатологлар бу ёзувчининг баъзи бир мोजаролар туфайли асаби бузилганлиги оқибати бўлса керак, деб тахмин қилишган ва тинчлантирувчи дори ёзиб беришаверган.

Фақат яқинда эндокринолог-шифокор диспансер кўригидан ўтказганида бўйиндаги шишни сезиб, консультант профессорга кўрсатган. У беморни диққат билан кўрганидан ва рентген аппаратида текширувдан ўтказганидан кейин қалқонсимон безнинг остида ўсган, кўкрак ортида жойлашган, катталиги муштумдек келадиغان ўсимтани аниқлаган. Шундан кейин кекса профессор ҳеч иккиланмай:

— Азизим! Сизни операция қилиш керак! Қанча тез қилса, шунча яхши,— деган.

Кўрқиб кетган ёзувчининг саволларига у яна шундай жавоб қайтарган:

— Азизим, яна такрор айтаман: Сизни операция қилиш керак, қанча тез қилинса, шунча яхши! Операциянгиз мураккаб, яхши мутахассис бўлиши керак. Сизда, азизим, кўкрак ичи буқоғи бор. Тушунарми?..

Юрий Иванович эртаси куниек биринчи қатнов билан Москвадан

Тошкентга учиб келади ва Шароф Рашидовнинг дала ҳовлисига жойлашади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, бундай кўкрак ичи буқоғини операция қилиш техник жиҳатдан ҳам мураккаб. Мен Карасевни кўрганида Адигей вилояти халқ депутатлари Кенгаши Раиси Непшукеевнинг хотини ёдимга тушди. Руслана Тмаховна ҳам эрининг Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Раёсати раиси Ё. С. Насриддинова ва мен билан телефон орқали бўлган келишувимиздан сўнг Тошкентга учиб келган эди.

Тиббий кўрик ва рентгенологик тадқиқотдан кейин, ундаги буқоғнинг фақат озгина қисми олдинда, томоғидан кўриниб турганлиги, асосий қисми кўкрак қафаси орасида эканлиги маълум бўлган эди.

Буқоғнинг бундай шакли шимолий денгизларда сузиб юрадиган муз тоғини эслатади. Бундай тоғларнинг сув юзасида фақат учи кўриниб туради, асосий қисми эса сув остида бўлади.

Руслана Тмаховнанинг кўкраги орасидан, худди Юрий Ивановичники сингари буқоғни олиб ташлаган эдим. У саккиз кун шифохонада ётгач, тузалиб, уйига қайтиб кетган эди.

Бир ойдан кейин эса у мени эри билан Майкоп аэропортида соппа-соғ, табассум билан кутиб олган, Рустам Непшукеев иккимиз Оқдарёдан овлаган балиқларни дала ҳовлисидаги товада ўзи қовуриб берган эди.

Рашидов билан телефонда суҳбатлашганимиздан кейин икки кун ўтгач, Карасевни ҳам операция қилиб, Руслана Тмаховнаники сингари буқоғни олиб ташладим.

Фақат тиг уриладиган жойагина огриқ қолдирадиган укол қилинди, шунинг учун ҳам Юрий Иванович билан ҳазил-ҳузил қилиб гаплашиб, кўкрак ортидаги катта ўсимтани авайлаб кесиб олдим. Менга овоз нервини тикиб юбормаганлигимни билиш учун беморнинг доим гапириб туриши муҳим эди. Шундай бўладики, йўғналиги ипдай нозик нерв толаси баъзан чок орасида қолиб кетади, бундай вазиятда операциядан кейин беморнинг овози чиқмай, кўпинча бир умрга гунг бўлиб қолади. Шунинг учун биз жарроҳлар барча операцияларнинг бошидан охиригача операция столида ётган беморни гапга солиб турамиз.

Йигирма минут давом этган операциядан кейин, бемор палатасига икки ҳамшира ҳамроҳлигида ўз оёғи билан юриб кетди. Замбил-араванинг кераги бўлмади.

Ярим соат ҳам ўтмасдан шифокор ва ҳамширалар типирлаб қолишди.

— Ўртоқ Рашидов келди! — деди стационар бош шифокори, профессор Аъзамхўжаев.

Бу пайтда мен Аъзамхўжаевнинг хонасида у билан урушдан кейинги дастлабки йилларда профессор Маъсумовнинг клиникасида бирга ишлашган пайтларимизни эслашиб ўтирган эдик.

Эшик очилиб, хонага Шароф Рашидович кириб келди.

— Салом ўртоқлар! — деди у Саид Маърупович, мен ва бошқалар билан қўл бериб кўришаркан. Кейин менга ўтирилиб:

— Юрий Ивановичнинг операцияси қандай ўтди? — деди.

— Ҳаммаси яхши. У дам олаяпти.

— Унинг ҳуши ўзидами?

— У ўзини яхши ҳис қилаяпти. Операция фақат кесиладиган жойга огриқ қолдирадиган укол қилиш йўли билан амалга оширилди, яъни у ухламади.

— У билан суҳбатлашсам бўладими?

— Ҳа, операция қарийб қонсиз бўлди. Палатага кириб, у билан суҳбатлашсангиз бўлади.

Рашидов ҳамшира кийдирган оқ халатни елкасига ташлаб палатага кирди. Карасев каравотда ярим утирган ҳолда қандайдир суратни томоша қиларди.

— Юрий Иванович, ўзингизни қандай ҳис қилаяпсиз? Менга операциядан кейин палатага замбил-аравасиз, ўз оёғингиз билан кирганлигингизни айтишди.

— Ҳа, Шароф Рашидович, палатага ўзим юриб кирдим, — у каравотдан хиёл туриб, саломлашиш учун Шароф Рашидовичга қўлини чўздди. — профессор катта ўсимтани кесиб олиб кўрсатганида, ҳатто оғриқни сезмай қолдим. Кўкрагимда бомба бор экан-ку, шу пайтгача сезмаман-а!

Карасев шундай деркан, кўкрагидан қандай нарса олинганлигини кўрсатмоқчи бўлиб, унғ қўлини мушт қилди.

— Демак, уни беҳудага тақдирлашмаган экан-да? — деди Рашидов.

— Жуда арзўйдди, Шароф Рашидович. Бунинг устига, профессор қизиқчи, ҳазил-мутуйибага уста экан, мени анча кулдириди.

Бир неча кундан кейин Карасев шифохонадан тузалиб чиқиб, ўзининг янги китоби «Йўллар, учрашувлар, дўстлар»ни менга миннатдорчилик сузлари ёзиб совға қилиб, Москвага учиб кетди...

Шу воқеани эслашганимиздан кейин мен амалий гапга ўтдим.

— Шароф Рашидович! Мен бир масалада Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

— Марҳамат!

— Бизни қўршаган табиат Ўрта Осиёга нисбатан икки хатога йўл қўйган. Биринчи хато шундаки, Ўзбекистонда жуда сув оз. Ёмғир кам ёғади. Денгиз йўқ. Улкан ҳудудда фақат икки дарё — Амударё ва Сирдарё бор. Қўллар кам. Республиканинг асосий майдони чул ва сахролардан иборат.

Республика раҳбариятининг ҳаракати билан биринчи хато муваффақиятли тузатилапти: янги каналлар, сугориш тармоқлари қурилиб, чулларга обихаёт келаяпти, янги экинзорлар, боғ-роғлар бунёд этиляпти.

— Сугорма деҳқончиликини ривожлантириш бўйича ҳали биз яна кўп иш қиламиз... Табиатнинг иккинчи хатоси нима?

— Табиатнинг иккинчи хатоси кўзга кўринмас иплар билан биринчи хатога боғланган. Гап шундаки, Ўрта Осиё минтақасининг бир қатор туманларида буқоқ билан касалланиш кенг ёйилган. Мана, ҳозир Сиз Москвадан буқоқни операция қилдиргани келган Юрий Карасевни эсладингиз. Лекин у жойларда буқоқ касалига чалинганлар кўп эмас. Бизда эса, Сизга маълумки, буқоқ билан оғриган беморлар катта миқдорни ташкил этади. Лекин биз қанча операция қиламайлик, республика аҳолиси уртасида буқоқ билан оғриш даражаси камаймаяпти. Бу оммавий касаллиқнинг олдини олиш учун туб чоралар белгилаш керак.

— Қандай?

— Буқоқ пайдо бўлишининг асосий сабаби аҳоли организм эҳтиёжи учун зарур йодни етарли истеъмол қилмаслигидалигини бизнинг тадқиқотларимиз натижаси исботланганидан кейин, буқоқнинг биринчи сирани аниқланди. Ҳозирги вазифа табиатнинг бу хатосини тўғрилаб, қалқонсимон безнинг яхши ишлаши учун етишмаган йодни аҳоли истеъмол қиладиган озиқ-овқат, туз орқали етказиб беришдан иборат.

— Ўлкамиз табиатида нега йод етишмайди?

Шу пайт патнис кўтарган аёл кирди. Унда чойнак, иккита пиёла, ликопчаларда магиз ва қовурилан нухат бор эди.

Рашидов аёлга имлади. У икки пиёлага чой қўйди. Шароф Рашидович мени чойга таклиф қилди.

— Бизда шунинг учун йод етишмайдики, Ўрта Осиё океан ва ден-

гизлардан олисда жойлашган. Йод эса денгиз сувида ва денгиз ўсимликларида кўп. У йодлар бизгача етиб келмайди.

— Нега?

— Сабаби, йод буглари сув бугларидан оғир. Шу боисдан у денгизга яқин туманларга ёмғир билан ёғилади, йод эса қалқонсимон безнинг яхши ишлаши учун зарур бўлган асосий модда. Агар аҳоли етарли йод олмаса, без очликдан шишади ва ҳажми каттариб кетади, яъни буқоқ пайдо бўлади.

— Демак, Японияда буқоқ кам экан-да?

— У ерда эндемик буқоққа чалинган беморлар умуман йўқ. Шу боисдан аҳолиси жуда гайратли ва фан-техника тараққиёти борасида бошқа мамлакатлар халқларидан ўзиб кетган.

— Нега Сиз шундай фикр билдираяпсиз?

— Чунки қалқонсимон безнинг тутри ишлаши йод билан яхши таъминланишига боғлиқ. Миллатнинг соғлиги, жисмоний ва ақлий фаолияти эса маълум даражада қалқонсимон безнинг ишига боғлиқ. Бу демак, табиатда йод етишмаслигини бартараф қилиш нафақат тиббий, балки сиёсий масала ҳамдир.

Бизда, Шароф Рашидович, яқин ўтмишда ҳам Ўзбекистон табиатида йод етишмаслиги оқибатида қарийб 80 фоиз аҳоли буқоқ касали билан оғриган! Қўқон шаҳри эса бир инглиз ойномасида рамақижонлар шаҳри деб аталган. Мана бу суратлар ва ойномага қаранг! Бу шармандалик-ку!

Мен Рашидовга буқоқ кишилар суратлари ёпиштирилган альбомни ва 1905 йилда нашр этилган Британия тиббиёт ойномасини узатдим. Бу ойномадаги суратда Қўқонда бир оила ақс эттирилган бўлиб, оила аъзоларининг ҳаммасининг бўйнида буқоғи бор эди.

Рашидов суратларни диққат билан кузатиб, бошини сарак-сарак қилди. Фақат икки марта, телефон алоқаси чироғи липилаганда бошини кўтариб, қўнғироқ қилган кишига қисқа кўрсатма берди.

— Сизнинг матбуотдаги ва телевидениедаги чиқишларингиздан шуни биламанки, республикада буқоқ билан оғриш кескин камайган.

— Ҳа, кескин камайди, лекин республика аҳолисини бу дардан тула фориғ қилиш ва меҳнаткаш халқимизнинг ижодий ва ақлий имкониятлари янада яхшироқ юзага чиқишига кумаклашиш учун ҳали анча иш қилиш керак.

— Биздан қандай ёрдам керак?

— Ташаббусимизни қўллаб-қувватласангиз. Ўлка тиббиёти институти эндокринология институтига айлантириб, бу институтга қуйидаги лойиҳа бўйича икки вазифа юклатилса.

Мен Рашидовга машинкада бир бетга ёзилган ҳужжатни узатдим:

1. Буқоқ муаммосини, ўлкадаги тиббий муаммолардан бири сифатида, бундан буён илмий жиҳатдан янада чуқурроқ урганиш.

2. Республика аҳолиси уртасида буқоқ билан касалланиш жараёни устидан доимий назорат урнатиш ва йод орқали касаллиқнинг олдини олиш бўйича амалга ошириладиган тадбирларга, илмий назорат асосида ўз вақтида тузатишлар киритиб борилиши лозим. Сабаби, умуман табиати тубдан ўзгартириб бўлмаганидек, табиатда йод етишмаслигини тула бартараф этиш мумкин эмас.

— Яхши, Сиз мени ишонтира олдингиз. Биз бу масалани урганишни соғлиқни сақлаш вазиригизга топширамиз ва масалани ижобий ўлатиш мумкин, деб ўйлайман.

Шундан кейин мен Шароф Рашидович билан хайрлашдим.

...Бир неча йил мобайнида илмий-тадқиқот ва даволаш ишларим билан бирга, қарийб кунора Тошкентнинг шимолӣ-шарқий қисмида институт қурилиши учун ажратилган майдонда бўлиб, қурилишни назорат қилиш

рат қилиб турдим. Бум-буш жойда, кўз унгимда институтнинг янги биноси қаватга қават кутарилиб борди. Кўп йил утганидан кейин у эндокринология институти деб қайта номланди.

Бу йилларда мамлакат, Ўзбекистон, Тошкент ҳаётида катта ўзгаришлар бўлди.

Рашидов 1983 йил 31 октябрда вафот этди. Мен эса 1975 йилда Москвага, СССР тиббиёт Фанлар академиясига ишга ўтдим.

...Мен қариндошларимни қургани Тошкентта борганимда албатта эндокринология институтининг янги, ҳашаматли биносига бўламан. Бу бинони қуриб, беҳуда меҳнат қилмаганлигимни, у халқимга, авлодларга мерос бўлиб қолишини ҳис қилганимда қалбим қувончларга тўлади...

1969 йил 4 январда хонадаги телефон кўнгируги тинмай жиринглади. Соат кўндуз ўн иккилар эди. Мен китоб жовонини тартибга келтириётган эдим. Биз институтнинг янги биносига эндигина кўчиб ўтган ва баъзи бир илмий жиҳозларни ўрнатаётган эдик. Хонам бир пайтда менинг кичик лабораториям ҳам эди.

— Салом, Москвадан безовта қилаяпмиз. Сиз билан Владимир Дмитриевич гаплашади!

— Салом, Ражаб Қоплонович! — телефон гушасидан СССР Тиббиёт Фанлари академияси Президенти Тимаковнинг равои овози эшитилди.

— Салом, Владимир Дмитриевич!

— Биз Академиянинг 1969 йил 6 февралда бўладиган сессиясида академиямиз аъзолигига сайлаш учун Сизнинг номзодингизни таклиф қиламиз. Сиз ариза ёзиб, сайловда иштирок этишга розилигингизни баён қилишингиз ва ҳужжатларингизни юборишингиз зарур.

— Владимир Дмитриевич, таклифингиз учун раҳмат! Лекин бу қисқа вақт мобайнида ҳужжатларни расмийлаштириб улгурмасам керак. Иккинчидан, мен бундай юксак унвон учун бўладиган жиддий танловда иштирок этиш учун тайёр эмасман.

— Сиз ҳақингизда бизда совет ва чет эл олимларининг бир нечта талабномаси бор. Таклифимизга биноан келганингизда, бу ҳақда Сиз билан гаплашамиз. Ҳозир эса ҳаво алоқаси орқали илмий асарларингизнинг рўйхатини ва Ленин мукофоти қўмитаси қарори нусхасини юборинг.

— Яхши, Владимир Дмитриевич, лекин ҳаммаси кутилмаганда бўлаётми...

— Учрашганда гаплашамиз. Ҳозирча хайр...

Фақат сайлов арафасида Москвага келганда мен воқеа тафсилотини билдим.

...Маълум бўлишича, Раёсатда академия тизимида аниқ фанларни ривожлантириш режаси муҳокама қилинганда эндокринологиянинг — инсон организмни бошқаришда асаб тизимидан кейин иккинчи муҳим соҳанинг ортда қолаётганлиги қайд этилади. Бунинг устига мамлакатнинг бир қатор туманларида — Олтой, Байкал орти, Урал ва айниқса Урта Осиёда буқоқ касаллиги анча кенг ёйилган. Бу минтақаларда буқоқ касаллигини камайтириш учун жиддий тадқиқотлар ўтказиш керак эди.

Шу боисдан академия таркибида бу муаммо бўйича мутахассислар ҳам бўлиши керак. Академия аъзолари А. А. Войткевич, З. И. Янушкевичус менинг номзодимни тавсия қилиш бўйича таклиф киритишибди. Бу таклифга Раёсатнинг барча аъзолари рози бўлишибди.

Бундан ташқари чет эл мамлакатларининг йирик академиклари — бизнинг академия билан ҳамкорлик қилган руминиялик академик Милку Штефан, болгариялик академик В. И. Пенчев ва чехословакиялик академик Иосиф Харват Москвага келганларида, нега тиббиёт фанлари академиясига аъзолар орасида илмий ишларига дунёнинг барча йирик

эндокринологлари мурожаат қиладиган эндокринолог Ислombeков йўқ, деб эслатишган ва сурашган.

1969 йил 6 февралда Тиббиёт фанлари академияси аъзолигига сайланганимдан кейин, шу воқеа муносабати билан «Будапешт» ресторанида кичик зиёфат бердим.

Зиёфатта президент Тимаковни ҳам таклиф этган эдим. У зиёфатда қатнашиб, фақат мени эмас, Ўзбекистон халқи ва раҳбарларини ҳам қувончли воқеа билан табриклади, бундан буён Москва академиясида Республика тиббиёт фани тараққиёти манфаатлари учун курашмоғим лозимлигини таъкидлади.

Зиёфатдан кейин Владимир Дмитриевични ташқарида кутиб турган машинасига ўтқазиб кузатаётганимда, у менинг елкамга қоқиб, ўзининг босиқ овози билан деди:

— Сизга менинг таклифим бор. Энди Сиз бизнинг одам бўлдингиз, академиямизнинг аъзосисиз, Москвага ишга ўтинг.

— Нега, Владимир Дмитриевич! Мен институтининг янги биносини эндигина қуриб битирдим, катта тадқиқот ишларини қўлоч ёйдирмоқчиман.

— Яна бир гап. Академиямиз аъзоси, профессор Островерхов яқинда бизнинг топширигимиз билан Урта Осиё республикаларига академиямиз билан ҳамкорлик қилиши мумкин бўлган олимларни аниқлаш учун бориб келди.

Георгий Ефимович сафардан қайтиб келганидан кейин ўзи бўлган республикалардаги кадрлар ҳақидаги таассуротларини уртоқлашди ва озгина Сизнинг ишларингиз ҳақида ҳам гапириб берди. Маълум бўлишича, Сиз раҳбарлардан биринчи қариндоши билан ҳамкорлик қилишдан, бирга китоб ёзишдан қатъий бош тортисиз. Шундай бўлганми ёки нотўғрими? Очiq айтинг!

— Ҳа, шундай бўлган, Владимир Дмитриевич! Мен у киши билан китоб ёзишдан бош тортдим, сабаби, у буқоқ касали муаммосини яхши билмайди, мутахассислиги мутлақо бошқа. Лекин биз у билан кўндан бери танишимиз, шу сабабли эски биродарлигимиз ҳурмати озгина кўмаклашим келиб, у биринчи илмий асарини ёзмоқчи бўлаётганда тадқиқот учун тайёрланган моддаларимдан бир қисмини текинга совга қилдим. Бу билан камайиб қолганим йўқ, мендаги бундай моддалар яна бир нечта диссертация ва китоб учун етади. Унинг учун эса бундай совганим аҳамияти катта.

СССР Тиббиёт фанлари академиясининг президенти В. Д. Тимаков кўпгина чет эл академияларининг Фахрий аъзоси эди. У Урта Осиёдаги бир қатор республикаларнинг, жумладан Ўзбекистон ва Туркменистонда хизмат курсатган фан арбоби унвонига сазовор бўлган. Кўрагини Социалистик Меҳнат Қаҳрамони олтин медали беэаб турарди. Унинг юқумли касалликларда бактериянинг ўрнини тадқиқ этиш ва кашф қилиш соҳасида қўшган ҳиссаси мамлакатнинг энг юксак илмий мукофоти — 1974 йилдаги Ленин мукофотига сазовор бўлган.

Буш вақтларимда тиббиёт фанлар академияси Альбомини варақлаб ўтириб, уз ҳаёт йўлимада учратган доно, раҳмдил, кишини ҳайратлантирадиган даражада зийрак бу одамнинг сиймосига узоқ вақт ҳурмат ва муҳаббат билан тикиламан.

Олим одамнинг илм билан шугулланишига халақит берадиган, мутлақо бефойда жанжалларга вақт сарфлаб урганмаганлигим учун, Москвага ишга ўтиб, академиянинг эндокринология институтида ишлаш бошладим. Лекин бу ерда эндемик буқоққа дахли бўлмаган бошқа илмий йўналишларда тадқиқот олиб бориларди.

Бу ерда қалқонсимон безида касали бўлган беморлар гарчи учраса-да, лекин улар Москва минтақасида йод етишмаганлигидан эмас, бошқа сабаблар билан дардга чалинган кишилар эди.

Мен илмий иш билан шугулланишни ва эндокрин безлари касалланган беморларни даволашни давом этказдим, лекин Россия Тиббиёт Фанлари академияси эндокринология институти манфаатларидан келиб чиқиб ишлай бошладим...

У пайтда Улка тиббиёт институтида эса буқоқнинг иккинчи сирини аниқлаш буйича ишлар авжида эди, яъни табиатда йод етишмаслигидан ташқари, яна қандай омиллар касалликнинг ривожланишига сабаб бўлиши масаласини ҳал этиш керак эди.

1991 йил Ўзбекистон эндокринология институти ходимларидан бири йод етишмаслиги ва у билан боғлиқ касалликлар буйича Тошкент Халқаро анжуманида маъруза қилиб, ҳозирги пайтда Тошкент аҳолисининг 19 фоизи буқоқ касаллигига чалинганлигини, Самарқанд вилоятида бу кўрсаткич 21 фоизни, Бухоро вилоятида 30 фоизни ташкил этишини маълум қилди.

Шу анжуманда иштирок этиб, буқоқни келтириб чиқарадиган сабаблар тўғрисида маъруза қилганимдан кейин, ушбу маълумотни эшитганимда мени ички бир қалтироқ ва ташвиш чулғаб олди: ахир, бир неча йил аввал беморлар миқдори уч барабар кам эди-ку! Эндокринология институти Ўзбекистонда шу касалликни камайтириш учун ташкил этилганди-ку! Худойим-эй, бу қанақаси ахир?!

Назаримда шу пайт кўз ўнгимда профессор С. А. Маъсумовнинг нуруний қиёфаси намоён бўлгандай, у катта кўзойнаги остидан залга жиддий қиёфада боқиб:

— Нималар булаяпти узи?! Халқимизнинг соғлиги яхши эмас-ку! — деяётгандай бўлди.

Абдулҳамид Исмоил

Қоши ёсинму дейин...

Бу кичик тадқиқотга қўл урар эканман. Оллоҳимдан ва фақат Ундан мағфират сўрайман. Зероки, фақат У олпий ҳакам ва ягона кечиргувчидир.

1

Хорижда, қўқлам ёмирларидан бири уриб турган пайтда автобус пойлаб, ўзимча Навоийнинг «Қоши ёсинму дейин...» газалини хиргойи қилаётган эдим, узоқдан, ҳўл ҳавони баттар палағдалаб, ибодатхона соатининг саҳарги бонги эшитилди. Бейхтёр уни муваззининг овозига чоғиштирдим ва беҳосдан, тутилганимда қулोगимга айтилган азонининг давомидек, пичмда Қуръони Каримнинг қалби бўлмиш «Ёсин» сураси қанот ёйга бошлади. Ҳа-а, бу оҳангдонлик: «Қоши ёсинму дейин...» билан «Ёсин»нинг кўзга энг ташлангувчи қофияси «МУБНИН» (очиқ-равшан, аниқ) — ҳаёлимдан кечган мушоҳадаларининг бонси бўлса керак. Албатта, бу бир тасодиф сифатида ҳеч қандай далилу ибодатга асос бўла олмас, лекин фикримга туртки берган ҳодиса айнан шудир.

Текшириб боқдим. Чиндан ҳам «мубний» сўзи «Ёсин» сурасининг энг кўп такрорланадиган қофияси экан. Биринчи бор у аввалги рукуънинг сўнгида жойлашиб, 12-оятда келади: «Албатта, Биз Ўзимизгина ўликларни тириктирурмиз ва уларнинг қилган амалларини ҳамда изларини ёзиб қўярмиз. Барча нарсани Биз очиқ Китобда белгилаб қўйгандирмиз».

Сўйра бу сўз яна олти оятнинг охиридан ўрин олган. Мана, ўша оятларнинг ўзбекча маъно таржимаси:

«Ва бизларнинг зиммамизда фақат очиқ-равшан етказишигина бордир» (17-оят).

«У ҳолда мен, шак-шубҳасиз, очиқ залолатда бўлурман» (24-оят).

«Қачон уларга: «Оллоҳ сизларга ризқ қилиб берган нарсалардан ни-фоқ-эхсон қилинглар», дейилса, кофир бўлган кимсалар иймон келтирган зотларга: «Агар Оллоҳ хоҳласа, Ўзи таомлантириб оладиган кишиларга бизлар таом берурмизми?! Сизлар, ҳеч шак-шубҳасиз, очиқ залолатдадир-сиз», дерлар» (47-оят).

«Мен сизларга: «Эй Одам болалари, шайтонга ибодат қилмангиз, чунки, у сизларга очиқ душмандир. Менгагина ибодат қилинглар! Мана шу тўғри йўлдир», деб буюрмаганмидим?!» (60—61-оятлар).

«(Муҳаммадга) шеър ўргатмадик ва (шоирлик) унинг учун дуруст эмасдир. (Муҳаммад тиловат қилаётган нарса) фақат у тирик бўлган кишиларни оғоҳлантириши учун ва кофирлар устига Сўз — азоб ҳақ бўлиши учун бир эслатма ва очиқ-равшан Қуръондир» (69-70-оятлар).

«Исён, Биз уни нўтфадан — бир томчи сувдан яратганимизни, энди

эса, баноғоҳ у (Эзмиэга) очик қаршилик қилгувчи бўлиб қолганини кўрмадимми?! (77-оят) ¹.

Дарвоқе, яна бир тавофуқ: «Қоши ёсинму дейин» газали ҳам 7 байтдан иборатдир.

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?
Қўнгулма ҳар бирининг дарду балосинму дейин?

Кўзи қаҳринму дейин, киприги заҳринму дейин.
Бу кудурат аро рухсори сафосинму дейин?

Ишқ дардинму дейин ҳажри набардинму дейин.
Бу қатиқ дардлар аро васли давосинму дейин?

Зулфи доминму дейин, лаъли каломинму дейин.
Бирининг қайди яна бирининг адосинму дейин?

Турфа холинму дейин, қадди ниҳолинму дейин.
Мовий кўнглак уза гулранги қабосинму дейин?

Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин.
Йқошма ҳар бирининг жавру жафосинму дейин?

Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?

2

Навоийдек шоирнинг шеърятнда тасодифий нарсалар бўлмайдн — буни яхши биламиз. Боз устига, ҳар бир сўзи кўнқавабт ишораларга асос бўлишини ҳам қайтадан эсимизга тушира бошладик. Хотирамга келақолган биринчи мисол:

Қаддига эл майли бўлгондин кўнгул озурдадур,
Ул алифдин зорларнинг ҳосили озор эмин.

Сонсиз маъно ўйинларидан ташқари «зор»га алиф — «о» қўшилиб, энди «о-зор» ҳосил бўлганию «озурда» ҳам энди «озорда» бўлганлиги Навоий учун шунчаки қалам учидаги эрмаклардандир.

Ва ё тек «алиф»дан бошланиб, бутун бу сатрни қопловчи «Оллоҳ» сўзи пайдо бўлишига диққатингизни жалб этайми?

Айтмоқчи бўлганим, ҳар бир сўзини юз мезонга солиб бир ишлатган Навоий, «ёсин» сўзи билан «...му дейин» қофиясини бир газалида мўътадил қайтарар экан, демак, бу газалининг «ёсин» сураеси билан аллақандай алоқаси борлиги мубийдир.

3

Энди Навоийнинг мазкур газалидаги юзаки жиҳатларни назардан кечириб кўрайлик. Хўбки, бу газал, дейлик, «Қаро кўзум»га нисбатан анча содда ва аниқ бичимда ёзилган. Унинг дунда маъниқини оладиган бўлсак, ҳар бир газал каби, қўйидаги чиғи ила ифодаланганимиз мумкин:

У _____ муносабат _____ МЕН

Бу кўтбларнинг тағига байтма-байт мутаносиб тушунчаю сўзларини ёзиб бораёлик-чи, шунда ҳар бир байтнинг ҳамда бутун газалининг таҳлили анча равшанлашса керак.

¹ Ояти қарималарнинг узбекча маънолари Алоуддин Мансур таржимасидан олинди. — (Таҳр.)

1) қоши ё, кўзи қаро _____ дейинму? _____ кўнглим

дарду бало _____

Яъни, шеърни «жайдари» тилга ағдарадиган бўлсак, биринчи байтдан чиққан маъно: унинг — ёрнинг қоши ё (У), қаро. Бу сифатларнинг иккинчи ошиқ (мен) кўнгли учун дарду бало. (У)-симон қошию қаро кўзи кўнгидаги дарду балонинг сабаби бўлганлиги туфайли. ошиқ: «сабабини айтайми, натижасиними?» деган иккиланми ва ҳатто, таъбир жоиз бўлса, учланмидадир.

Байтдаги рамаларни чақмасдан, ҳозирча шунинг ўзи билан кифояланиб тураёлик.

2) кўзи қаҳри, киприги заҳри _____ дейинму?

кудурат _____ кудурат

рухсори сафоси _____ дейинму

Биринчи байтга нисбатан бу байтнинг маъно-маъниқини бир оз мушкуллашган. Яна ёрнинг сифатлари (кўзи қаҳри, киприги заҳри) ошиқ кудуратининг боисидир. Лекин бу кудуратнинг боиси биринчи таълов қийинчилиги — кўзи қаҳрим, киприги заҳрим? — ҳам бўлиб чиқши мумкин. Ҳар қалай, ушбу байтда биринчи ижобий сифат — ёрнинг рухсори сафоси бир аумга умиддек кўриниши беради ва бу байтни бойиатади.

3) ишқ дарди, ҳажр заҳри _____ қатиқ дардлар
васли давоси _____ дейинму?

Чиғидан аёнки, мазкур байтда маъно ёрнинг васфи сифатларидан муносабат майдонига кўчади. Ёр ва ошиқ орасидаги алоқа йўналишлари аввалгига нисбатан ўзгаради. Лекин бояги «рухсори сафо» «васл давосини» ваъда қилгандек бўлади.

4) зулфи доми, лаъли каломи _____ дейинму?
қайди _____ адоси _____

Назар яна маъшуқага кўчади. Ошиқнинг ҳис-туйғулари энди бутунлай ёрнинг васфиди мужассамланади. Навоий бу байтда нозик сўз санъатларидан жамъу тақсими ишлатади.

5) турфа холи, қадди ниҳоли _____ дейинму?
мовий кўнглак, гулранги қабоси _____

Бу байтда «қабо» сўзининг дугавий маъноси «устки юнг кийим» эканлигига ҳамда ушбу байтда биринчи бор рангли тасвир пайдо бўлишига диққатни тортиш кифоядир.

6) чарх ранжи, даҳр шиканжи _____ дейинму? _____ жоним
жавру жафоси _____

Аниқ кўриниб турибдики, ёрнинг васфи умуман дунёнинг — «чарху-даҳрини» қийнагувчи сифатларига айланиб, унинг ранжу шиканжи ошиқнинг жонига жавру жафо келтиради.

7) бу байтнинг биринчи мисрасида «мен» ва «у» кўтблари умуман ўрин алмашиб, қўйидаги ҳолат кўринади:

МЕН=у _____ муносабат _____ у
Эй Навоий _____ дема... эт _____ қoшу кўзининг васфи

Иккинчи мисра эса одатдагидек:

У _____ муносабат _____ МЕН
қoши ё. кўзи қарo дейинму?

Сўнги байт бир томондан илк мисра ила тугар экан, бу ҳол таҳлилини анча енгиллаштиргандек туюлади, аслида эса, мазкур байтнинг биринчи мисраси унга янги маънолар улаштиради. Юқоридagi байтларда гап ёрдан бошланиб ошиққа кўча. бу мисрада сўз ошиқдан бошланади, лекин ошиқ ўзи учун энди «мен» эмас, балки «у» (Навоий)дир. Тахаллусленинг газалда маъно жиҳатидан тутган ўринини бошқа бир жойда алоҳида ўрганганимизни эслатиб, бу ерда фақат ёт дунёда «мен» ўзига ҳам ёт бўлишини ва эвазига ёт ёр билан тенглашишини билдириш старли.

Чизгида кўрсатилганидек, «мен» билан «у»нинг ўрни ўзгарар экан, одат тусига кириб қолган савол-савол — «дейинму?» ҳам мазкур мисрада мубҳам бир инкор-буйруққа айланадики, уни бир ёздан. «Қoшу кўзининг васфини этини дема!»; иккинчи ёздан «Эй Навоий, дема! Қoшу кўзининг васфини эт!» — яъни, тилингни тийиб ё ўзингдан тониб унга ишон; учинчидан, «дема қoшу кўзининг, лекин васфини эт!»; тўртинчидан, «дема қoшу кўзининг васфини, эт!»; қoши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин; бешинчидан, «Эй Навоий, дема қoш-у, (фақат) кўзининг васфини эт» ва ҳоказо маъноларга йўйини мумкин.

Газал эса, қандай дейилган бўлса, шундай тугайди.

4

Ҳар байтни эинга юзакигина кўриб чиққан бўлдик, энди икки оғиз газалининг бўйи ҳақида ҳам гап юритайлик. Бунда ёрнинг васфи ташқи шакли сифатдан — «қoши ё, кўзи қарo»ендан бошланиб, сўнгра ҳаракат тусини оладилар: «кўзи қаҳр, киириги заҳр». Бундан кейин маъшуканинг «руҳсори сафоси» «васл давосини» ваъда қилади. Энди ташқи сифатлар ҳаракат ила қорини: «зулфининг доми» ошиқни «қайд-қайд» тутса, «лаъли каломи» «адо» бўлиб, ошиқни ҳам «адо» этади. Сўнгра ёрнинг умумлашган тасвири: «турфа холию қадди ниҳоли» ва ҳатто аниқ расм: «мовий кўнглак уза гулранги қабоси» пайдо бўладики, бу такрор ташқи қиёфадан ёр яна аввалги «қoши ё, кўзи қарo» ҳолатига қайтади.

Иккинчи қутбда дейиш-демаслигини билмаган ошиқ «кўнглини» «куду-рат», «қатик дардларга» тутиб адо бўлади, унинг бешакл «жони» дунёнинг жабру жафосига йўлиқиб, ўзига ёт бўлмиш исмга айланади. ўз сўзларини инкор айлайди, ва лекин, ҳолат ўзгармайди.

Ва ниҳоят, ошиқ ва маъшук орасидаги алоқага кўчадиган бўлсак: ошиққа ўйноқи савол — «уни дейми ё буними?» — Ҳофиз айтмоқчи: «ки ишиқ осон намуд аввал, вале афтод муникилхо» таъбирига бинован мушкуллашиб. «ишиқ дардию ҳажр заҳри» «чарх ранжию даҳр инкалжи»га айланади. Энг сўнги савол эса, аниқки, аввалги ўйноқиликдан бир умрга бойроқ-у узокроқ ўзга, абадул-абад ечилмас савол бўлиб тугайди.

5

Форе ва турк газалиётида «ёр» Оллоҳнинг рамзи эканлигини инобатга олсак, тадқиқотимизнинг мақсадига яна бир қадам яқинлашган бўламиз. Рост, Навоийнинг ўзи «Холоти Наҳлавон Муҳаммад»да айтишича, у газалда нафақат Насимийга хос «ишиқ илоҳий», лекин Лutfий йўлидаги «ишиқ мажозий»ни кўпроқ қадрлаган. Бу дегани, у турк-чигатой тилининг

табиатидан келиб чиқиб, «у» деганда ҳам «Ёр»ни, ҳам «ёр»ни назарда тутган. Дарвоқеъ, форе ва турк газалининг араб газалига инебатан гуллаб-равнақ тоини бу тилларда шакли муаннасининг йўқлигидан ва бўлиб, аёлга бўлган мажозий муҳаббатда илоҳий муҳаббат кўринишлари намоён бўлишидан эмасми?!

Тўғри, зикр этилмиш газалда ҳам гап балки ишиқ мажозий ҳақида бораётгандир. Бир қараида «мовий кўнглак-у гулранги қабo» бунга далолат эмасми? Лекин яна бир бор Навоийнинг юқоридagi қайдидан келиб чиқувчи фикрини қайтариш жоиз: «ишиқ мажозий» деганда газалда Ёрнинг мажози, рамзи бордир, яъни, газалининг бойлиги унинг чексиз, илоҳий поиниқлигидадир: гап аёл ва унга бўлган ишиқ ҳақида кетянтими ва ё унинг «руҳсори сафоси» бу Мутлақ Гузаллигу Ҳақиқат, «зулфининг доми» эса нафосинят дунёсининг тасодифат тўрларими — билиб бўламиз.

Модомики бу алоқа ҳамиша соддалаштирувчи таснифдан ҳам чуқур, ҳам бойроқ экан, даҳрий дунё ҳам Оллоҳнинг зуҳури жамоли эмасми?

Бас, шундай экан, бу газалининг «Ёсин» сураси билан бўлган алоқасини аниқлашга ўтайлик.

6

Маълумки, Қуръон-ул-ҳакимнинг «Ёсин» сураси беш рукидан иборат бўлиб, биринчи рукида Муҳаммад алайҳиссалом расуллардан бири эканлиги ва у иймонсиз инсонларни оғоҳлантириш ҳақида зикр этилмиш тўғри йўлга буриш учун юборилганлиги қайд этилади.

Иккинчи рукида бир шаҳарга расуллар юборилганда бу шаҳар аҳолиси уларни инкор этиб, уларга ишонмаганлиги, бунинг устига расулларни мазох қилганлиги ва фақат биригина инсон уларга иймон келтириб, оқибатда жаннатий бўлганлиги масал сифатида ишлатилади.

Учинчи рукида инсонларга етказилган илоҳий оят-аломатларни эслатади. Лекин инсонлар Оллоҳнинг аниқ нишонларидан ҳам юз ўғирини натижасида уларни буюк савҳа кўюн каби олиб кетини зикр этилади.

Тўртинчи рукида охират ва қиёматнинг тасвирини бериб, иймонлилар жаннатий, кofирлар эса жаҳаннамий бўлишларини уқтиради.

Бешинчи рукида бирлаштирувчи хотима сифатида аввалги рукилардаги баёнотни қисқа зикр этиб, яна бир бор баҳсчи ва бейтмон маҳлуқларнинг ахийри Яратувчига қайтишини эътироф этади.

Муҳит ҳар бир қатрада мужассам бўлганидек, ушбу муътабар ҳикматлар юқорида келтирилган 7 оятда ҳам намоёндир.

Астафидуллоҳ, Навоийнинг газалини тўғрима-тўғри «Ёсин» сураси ёхуд боляги 7 оят билан солиштиришдан фикримиз узокдир. Бинобарин, таҳлилий мақсадимиз-да, бу каби бевоесита ва қўнол ҳам эмас.

Аввалги таҳлил натижасида биз аниқ ва ошкор билиб олган нарса-миз — Навоийнинг газалда Ёрга инебатан битилмас ҳажридир. Чин, бу ҳажр «Хазоинул-маоний»нинг дезарли барча газалларида туйғу тугувчи бир бонс сифатида широнардидан аён бир ҳолатдир, лекин, худо ҳаққи, мен бу бедаво ҳажрини «Султон Ҳусайн Бойқаро ҳиранига зўрлаб олган боғбон қизи Гули ҳажри» қабилдаги тўқималардан бир оз тортинаман. Майли, бўлса бордир ҳам, аммо Лutfийю Гадоий, Бобуру Машраб, Ҳувайдою Оғаҳилларнинг ҳижрою ҳажрларини оқлаш ва ё тушуинтириш учун не сон ҳарамлар керак бўлар экан?!

Форе газалиётига термай турайлиг-у, чигатой газалиётидаги ҳажр қаърига минглаб девонлар ташланганини эслатайлик, холос. Ҳўш, бу ҳажр газалиётимиз учун умумий ҳолат экан, Навоийнинг мазкур газалини текшириб, фироқу ҳижрон кўринишларини аниқлағач, энди бу ҳажрнинг кўза кўринмас бонсу сабаблари не экан, деган саволга киришсак.

Юқорида мушкуллаштирмасдан таҳлил этган байтлар аслида жуда

мушкул. Равшанки, сўз уларда аллақайси богбон қизининг у ёки бу аъзои ҳақида эмас, балки, эътироф этганимиздек, Оллоҳ ва инсон, дунё ва шаҳе, шоир ва замон устида кетянтики, бу борада ғазал мазмуни айнан Каломуллоҳ сўрасидаги маънолар: расуллик бурчию тавлови, Оллоҳ аломатларию уларни кўра билиш, инсон ҳаётининг мезонларию унинг идрок чегаралари билан ҳамоҳангдир. Тасаввуф сўзликларидан истаганимизни олиб, «рухсорни сафо» ўрнида Оллоҳнинг мутлақ жамолининг тажаллиёти, «лаъли қаломни» ўрнида эса Унинг нозил этгани Аҳду Оятини пайқар эканмиз, маъкур ғазал ҳам жиъваланиб, яна бир мўъжизасини бизга очгандек бўлади.

Лекин бу мўъжизалар ихтиросини ўзингизга ҳавола қилиб, энди тадқиқотимизнинг энг аҳамиятли нуқтасига кўчамиз. Навоий ўз ғазалида «Есин»га ҳамоҳанг бўлиши — Ошиқ ва Маъшук орасидаги муносабатларнинг чидаб бўлмас бойлигини СЎЗ ВА УНИ АЙТИШГА БЎЛГАН МАЙЛ БИЛАН боғлайдики, ушбу радиждан-да ортиқроқ «...МУ ДЕЙИШ» берк маъноларининг калитидир. Яна Ҳофиз таъбирича:

Дилам ҳазонае асрор буд, лек дасти қазо
Дараш бибасту, калидаш ба дилситонам дод.

Маъноси:

(Кўнгулм асрор хазиначи эди, лекин қазо қўли унинг қопқасини ёниб, калитини дилситоним қўлига тоширди.)

«Есин»даги «МУБИЙИШ», айтганимиздек, «очиқ-равшан, аниқ» демакдир. «МУБИЙИШ» қофия сифатида Оллоҳ бермиш аниқ даракларнинг якуловчи аниқ сўзидир. Ҳар бир илоҳий ишора каби, «МУБИЙИШ» сўзининг аҳамияти ва маъноси оддий қофиядан беҳад ортиқ ва эиёдадир. Бу деганимиз, Оллоҳ учун ган нима ҳақида кетмасини, унинг кетуви, яъни, охираги аниқдир, мубийдир.

Бундан фарқли ўлароқ, ғазалдаги «...му дейин?» эса, ноаниқлик ифодаси, гумон ифодаси, тавлои ифодасидир. Эътибор беринг: турк табиғатига хос «дейинму» эмас, балки «...му дейин», яъни АЙТИШГА МАЙЛ АНИҚ, НОАНИҚЛИК — АЙТИЛАДИГАН НАРСА-ДА.

Навоийнинг «...му дейин» қофияси савол майдонидан дарак ган майдонга кўчмоқчи бўлади, лафз ўз-ўзини аниқлик ила тугатишга интилади («дейинму» эмас, «дейин!»), лекин унинг азалли, келиб чиқishi саволдир, унинг ибтидоси ноаниқдир, ноқисдир.

Ғазалда ган нима ҳақда кетмасини, унинг бевосита манзаравий маъносини оламизми ё мажозий маъносиними, барибир у маъкур иккиланнишга, ушбу шубҳага, бу лафз ноаниқлигига тақалади. А.-Ғазалийнинг олам-улғайб ила олам-ул-ауҳр таенифига деярли мутаносиб тонфаю даражаларин Навоий ўз ғазалида мажозий равишда кўрсатар экан, бу нисбатларнинг бари бора-бора юқорида келтирилган сўнгги байтдаги ечименз лафзий чигалликка айланадики, бу чораси ҳолатни ҳаттоки Ошиқнинг Маъшук билан бир дақиқага бўлса-да ўрни алмашиши (Анал-ҳақ!) ҳам енга олмайди.

Энди айтиш мумкинки, иккала ҳолда — сўрада ҳам, ғазалда ҳам ифодаланувчи ва ё ифода тонмоқчи бўлган МАЪНО бордир, яъни, ўта умумий қилиб айтганда, бу Оллоҳ билан инсоннинг муносабати, лекин бу муносабатни ифодаловчи ЛАФЗ эса айри-айри ва айнан шу АЙРИЛИК — АЙРИЛИҚНИНГ ёхуд ҲАЖРНИНГ БОНСИДИР.

Ҳарчи бизнинг таҳлилимизда ҳали ҳам ноаниқлик бўлса-да, сўнгги аниқликин бир оз кечиктириб турайлик-у, бу ерда қўшимча мисоллар сифатида Навоийнинг эга келганок байтларини юқоридаги назар остида ўқиб боқайлик:

Ошиқ ўладум, билмадим, ёр ўзгаларга ёр эминш...
Еридир ҳеч ким мениндек зору маҳжур ўлмасин...

Ва ё ишқи илоҳий йўлида ёзилмиш ғазалларнинг бирида Навоий очикдан-очиқ ёзганидек:

Навоий, ўлмади тавҳид гуфтугу ила фаҳм.

Магарки айлағайлик тилини қатъу, жонини фидо...

Яъни, тил (гуфтугу) ва Оллоҳни билишга интилиш (фаҳм) орасида айнан ўша АЙРИЛИК — АЙРИЛИК борки, улар ҳеч бир бўла олмаслар ва бундан чиқди, ё тилингни кес, тилингнидан жудо бўл, демакки, жонингдан айри, ё...

7

(Хотима ўрнида)

Сўнгги икки мисрада ҳам тилини оғиздаги аъзо сифатида тушуниш анча қалтафаҳмлиқ бўлса керак, чунки уч нуқтага тақалган сўнгги «ё» — чигатой ғазалиётининг ҳам жисми, ҳам таърифи, ҳам тарихидир.

Бобурнинг назирасини эслаймизми:

Ё қонинг янглиғ эгилган жисму зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлган рўзагоримниму дей?

Ё Машрабининг:

Урайинму бошимга саккиз биҳишту дўзахин.
Бўлмаеа васли менга икки жаҳонни на қилай?

Ва ё Сўфи Оллоёвнинг:

Дарда тўлсам, ғамда сўлсам, телба бўлсам ишқида,
Ҳасратида муидог ўлсам, йўқдур армоним маш...

байтларини зикр этишимиз, уларнинг баридаги ҳажр — синалмас, кечиб бўлмас, битмас айрилиқдир.

Мана энди тадқиқотимизнинг сўнгги ҳақиқатини ҳам айтايлик.

НИМОНЛИ ИНСОННИНГ ОЛЛОҲГА ИНТИЛИШНИ ТАБИИЙДИР. ЛЕКИН ОДАМЗОДА ВА ХУСУСАН ШОИРЛАРГА ОЛЛОҲНИ ИДРОК ЭТИШ, УНИНГ ИНИҚИГА ЭРИШИШ, УНИНГ КАДОМНИНГ ЗИҚР ЭТИШ УЧУН СЎЗДАН АЙРИ ВОСИТА БЕРИЛМАЙ, ШЕЪР ВА ШУЪР, АРШУ АНШОР ФАҚАТ СЎЗ ИЛА УЛАНАР ЭКАН, ЎЗ ОНА ТИЛИДА ИЖОД ҚИЛУВЧИ ҲАР БИР ЧИНАКАМ АЖАМ ВА Ё АТРОК ШОИР — МУТЛАҚ СЎЗ — ЛАВҲУМАМАҚФУЗ БИТТИНГА ИНТИЛИШ АСОСИДА АЛБАТТА БУ ЕЧИМСИЗ ЭТИЛНЯТГА — ОНА ТИЛИНО ОЛЛОҲНИНГ АҲДУ ОЯТИ НОЗИЛ ЭТИЛМИНИ АРАБ ТИЛИНИНГ АЙРИЛИГИГА, ЎЗГАЛИГИГА, ЕТИЛИГИГА ЙЎЛИҚАДИ ВА ПАТНЖАДА ОНГЛИМИ-ОНГСИЗ РАВИШДА ОНГ БЎЙЛАБ КЕТГАН ДАРЗНИНГ, ҲАЖРНИНГ ҲАР БИР ЖИҲОСНИНГ ЮЗ КЎЙГА СОЛГАН БЎТМН БОШИНИ БИР ШЕЪРИЯТ ПАЙДО БЎЛАДИ.

Навоий айтмиш:

Навоий, чорадин кўп дема сўзким,
Ғамингга чорасизлик чора бўлмиш.

...Умуман, бу ерда ёмғир ости ўйларим тугаб, энди яна: «Қоши ёсин-му дейин, кўзи қаросинму дейишни барадла қуйлаб юборсам бўларди-ю, лекин бир-икки мумкин эътироз мубийилик истагандек.

Айтиш мумкинки, балки бу ҳажр умумбашарий, фалсафий айрилиқдир, илоҳий ва нафсоний дунёнинг бўлакчилигидир. Бу эътирозга жавобан

Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратларининг ҳаётига ишора қилишнинг ўзи кифой.

Айтиш мумкинки, барча тилларни Оллоҳ яратган. Жавоби: лекин Муътабар Бауқ, Аҳнома саноқли тилларда нозил этилмиш. Демак, «сайланган» ва ўзга тиллар орасидаги эҳдиёту раҳм — мавжуд бир ҳолдир. Бу борада, дейлик, дини ўзга тилда нозил этилмиш тена қўшни-миз — русларнинг «иступленное богопочтение» — «мастона худо изла-шини» чоғиштирма тадқиқ этиш ўта қизиқдир.

Айтиш мумкинки, «наси» — дин туридан муътасно, оламнинг барча орифлари — мистиклари тилида ва дилида бор интилиздир. Лекин улар-нинг маънавий эмас, илқий, ваҳий уринишлари бунга ҳам жавоб берган-дек. Бизнинг ҳолатда эса, Оллоҳ Ўз Каломини Муҳаммад алайҳиссалом орқали араб тилида мубийн юборган экан, Унга ўзга тилда етишини — ҳажри енгин билан тенг. Турк ё форс тилию газалиётини араб калима-ларига тўлдирин мумкин, жумла тартибини арабий қилиш мумкин, ле-кин, лекин...

Айтиш мумкинки, тил билан дин муътақо ўзга парсалар, айтиш мум-кинки, араб тилида Қуръон нозил бўлгунча ҳам шеър битилган, айтиш мумкинки, турк шеърлятида-да, ҳажр ва Оллоҳга ҳеч алоқаси бўлмаган битикларни, масалан, ҳар бир бугунги газетаю журналда ҳовучлаб тонса бўлади, айтиш мумкинки...

Буни-да, айтиш мумкин:

Қоши ёниму дейин, кўзи қаросиму дейин...

ЯХШИЛАР ОДОБИ

Аҳмад Муҳаммад
Турсун тасниф этган.

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Барча оламларнинг роббиси бўлган Аллоҳ таолога бе-ҳисоб ҳамдлар бўлсин. Жаноби пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга салот ва саломлар бўлсин, ул зотнинг пок оилалари, яқинлари ва асҳобларига ҳам саломлар бўлсин!

Саудия Арабистонида бўлганимизда, ватандошлари-миздан бири гоят тўлқинланиб бир воқеани гапириб бер-ди.

Испаниялик бир файласуф олим бутун умрини жаҳон халқларининг урф-одатларини, ахлоқ-одобини ўрганишга, тадқиқ қилишга бағишлаган экан. Иттифоқо, ўша олим биз-нинг юртимизга ташриф буюриб, Тошкент, Самарқанд, Бу-хорода бўлибди. Юртига қайтиб боргач: «Ҳозиргача ўрган-ган, тадқиқ қилган барча ишларимни ўн беш ёшли ўзбек қизалогининг ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйганча чой узатишдаги одобига, назокатига алмаштиришга рози эдим», деган экан. Ватандошимиз бу воқеани ҳаяжон билан сўзларкан: «Биз шундай юксак одобли, маданиятли халқ-нинг фарзанди эканлигимиздан фахрланайлик», деган эди.

Дарҳақиқат, халқимиз азал-азалдан юксак маданиятли, одобли, ахлоқий фазилатли бўлган, уламоларимиз чина-кам инсоний хислатларни тинмай тарғиб қилишган. Ҳар бир хонадонда болага ёшлигиданоқ исломий одобнинг илқ сабоқларини эринмай ўргатишган.

Аммо, минг таассуфки, яқин тарихимизда ахлоқ-одоб-нинг минг йиллик тажрибаларидан «эскилик сарқити» деб воз кечдик, ўзлигимизни унутмаёздик. Диний тарбия аввал мактаблардан, кейинчалик оилалардан четлаштирилди. Ўр-нига катталарни менсимаслик, ўта ахлоқсизлик, фахш иш-лар, ичкиликбозлик ва бангилик, утмиш меросидан наф-ратланиш асосига қурилган «янги ахлоқ» зўрлаб тарғиб қи-линди. Бу «оврупача одоб»нинг самарасини, халқимиз бо-шига солган кулфатларни, маънавийтимизга етказган чек-сиз зарарларини бугун ҳаммамиз куриб турибмиз.

Одобимиз минг йиллар мобайнида исломий ахлоқ қоидалари асосида таркиб топиб, такомиллашиб борганлиги тарихдан маълум. Қуръони Карим ўғитлари, Пайгамбар алайҳиссалом суннатлари, уламо ва ҳукамоларимизнинг китоблари тарбиямизнинг манбаи бўлиб хизмат қилган. Исломий ахлоқ-одоб мусулмонлар ҳаётининг барча қирраларини, ҳатто энг эътиборсиз туюлган жиҳатларигача қамраб олган. У гўдакларни эмизишдан тортиб, қандай кийинтиришгача, овқатланиш одобидан тортиб, кўча-кўйда, катталар мажлисида ўзини қандай тутиш лозимлигигача аҳамият берган. Энг асосийси — исломий одоб фарзандларнинг ҳалол, пок, меҳнаткаш, илмга интилувчи, катталарни, айниқса, ота-онани ҳурматлайдиган руҳда тарбиялашни шарт қилиб қўйган.

Исломий тарбия болани етти жиҳатдан тарбиялашни маслаҳат беради. Булар — соғлиқ ва бадан тарбияси, ақлий тарбия, гўзаллик тарбияси, ахлоқий тарбия, виждоний-нафсий тарбия, диний-руҳий тарбиядир. Келгусида тарбиянинг мана шу барча жиҳатлари бўйича рисолалар, қўлланмалар чоп этилгуси, иншооллоҳ!

Жаноби Расулulloҳ: «Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга, ахлоқ-одобини ҳам яхшиланглар!» деганлар. Ушбу рисолача бу борадаги камтарин бир уринишдир.

Ҳазрат Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқу одобдан буюкроқ мерос беролмайди», деганлар. Яна бир ҳадисда эса: «Мўмин кишига берилган нарсаларнинг энг яхшиси чиройли хулқдир», дейилган. Шоядки, ушбу рисолача ҳам барча юртдош биродарларимизни чинакам исломий одоб қоидаларига амал қилишга даъват этса, уларни Исломнинг буюк ҳақиқати билан озгина бўлса-да, ошно қилса!

Аллоҳ таоло барчамизни исломий одоб- ахлоқ талабларига амал қиладиган, инсоний фазилатларга интиладиган бандалари қаторига қўшсин, ҳидоят йўлидан адаштирмасин, омин!

Мусанниф

ХУШХУЛҚЛИЛИК БАЁНИДА

Ислом дини барча мўмин-мусулмонларни ниҳоятда хушхулқли, ширин сўз, ҳилм, олижаноб бўлишга даъват этади. Бу соҳада, айниқса, олий хулқ соҳиби ҳазрати Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам умматларга катта ибрат бўлганлар. Қуръони Каримда Аллоҳ таоло пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга қарата: «Оллоҳ томонидан бўлган бир марҳамат сабабли уларга (саҳобаларингизга) юмшоқ сўзли бўлдингиз. Агар кўпол, қаттиқ дил бўлганингизда эди, албатта (улар) атрофингиздан тарқалиб кетган булар эдилар», дейди («Оли-Имрон» сураси, 159-оят).

Қуръон буюрган яхши хулқлар ҳақиқий инсоний фазилатлардир. Инсонлар Қуръони Карим ҳукмларига амал қилиб хулқларини тузатсалар, оилаларида, жамиятда хушмуомала, меҳрибон, олижаноб бўлсалар, абадий саодатга эришадилар.

Олий хулқ соҳиби Пайгамбар алайҳиссаломнинг ўзлари юриш-туришда, узаро муомалада, оилада ва жамият уртасида яхши фазилатларга, комил хислатларга эга бўлиб, ҳар жиҳатдан намуна кўрсатганлар, айна чоғда, умматларни ҳам шундай бўлишга қақирганлар. Абу Ҳурайра розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинишича, жаноби Расулulloҳ: «Жаннатга тушишга сабаб бўладиган нарса нима?» деб сўрадилар ва бунга ўзлари: «Аллоҳ таолодан кўрқиш ва яхши хулқли бўлишдир», деб жавоб қайтардилар. Яна шу зотдан ривоят қилинган ҳадисда бундай дейилган: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Мен яхши хулқларни камолотга етказиш учун пайгамбар бўлиб келдим», деганлар.

Яхши хулқ нималарда намоён бўлади? Агар Пайгамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига, у зоти бобарокотнинг насиҳатларига ибрат назари билан қарасак, бунинг жуда кўп қирралари борлиги намоён бўлади. Расулulloҳ алайҳиссалом айтадиларки, «Ҳамма ишларингизда тўғри бўлинг, одамларга муомалада хулқингиз чиройли бўлсин! Кичикни ҳурмат қилмаган, кексанинг қадрига етмаганлар бизнинг аҳлимиз эмас».

Хушхулқлилик хусусида Пайгамбар алайҳиссаломдан қуйидаги ҳадислар бор:

— Одамларга таом едиринглар ва ширинсуз бўлинглар.

— Яхшилиқни чехралари очик, хушрўй одамлардан кўтинглар.

— Мўминларнинг афзали — хулқ-атвори яхшиларидир.

— Иймон жиҳатидан мўминларнинг комилроғи — хулқи яхши бўлгани ва хотинларга яхши муомала қиладиганидир.

— Тангри биродарларига қовоғини солиб қарайдиган кишиларни ёқтирмайди. Тангри ҳар ишда мулоимликни яхши кўради.

— Мўмин киши ўзининг яхши хулқи билан кечаси ибодатда бедор ва кундузи рўзадор даражасига эришади.

— Сенда Тангрига ҳамда Унинг расулига маъқул ва маъбуб икки хислат бор: мулоимлик ва вазминлик.

— Одамлар билан хушмуомала бўлинглар, уларга қаттиққўллик қилиб беҳаё сўзламанглар.

— Одам фарзанди учун намоз ва мурасасозлик ва хушхулқлиликдан афзал иш йўқдир...

Жаноби Пайгамбаримиз мўминликнинг белгиси хушхулқлилик ва хушмуомалалилик эканини кўп марта таъкидлаб ўтганлар: «Сизларга ибодатнинг енгилроғи ва бажарилиши ҳам осонроғидан хабар берсам, у хомушлиқ ва хушхулқлиқдир. Қиёмат куни кимга дўзах ўти ҳаром бўлишини айтайми?! У ювош, мулоим, яхши муомалали, бир гапга

осон келишадиган одамлардир. Сизларнинг яхшиларингиз — хушхулқ, ширин суҳбатлиларингиздир. Ёмонларингиз эса, оғзини тўлдириб, эзмалик ила кўп гапирувчиларингиздир».

Яна Ҳазрати Расулulloҳ айтдиларки, нуқсонсиз бўла туриб узини камтарин олиб юрувчи, ҳалол касб қилувчи, қалби пок, кўриниши ёқимли, одамларга зарар етказмайдиган кишилар нақадар яхши! Илмига амал қиладиган, ортиқча дунёсидан хайру эҳсон қиладиган, беҳуда гапдан тилини тиядиган кишилар нақадар яхши кишилардир!

ҲИКОЯТ. Кунлардан бир куни Искандар Зулқарнайн ҳарбий бошлиқлари билан кенгаш қуриб ўлтирган экан. Улардан бири Искандарга деди:

— Тангри таоло сенга беҳисоб молу мулк ато қилди. Бундан буён сен хотинлар сонини купайтир, кўп фарзандлик бўласан. Сендан ёдгор бўлиб қоладиган нарса — фарзанд.

Искандар жавоб қилди:

— Хотин кўпайтирган одам жумлаи жаҳон устидан галаба қилган ҳисобланавермайди, балки хотинлар устидан голиб ҳисобланади. Инсондан ёдгорлик фақат фарзанд эмас, балки яхши хулқ ва дуруст сийрат ҳамдир.

Ҳуқамоларнинг айтишича, хушхулқлиликнинг ўнта нишониси бор экан. Биринчиси — халқ тўғри деб топган нарсага нотўғри деб қарамаслик. Иккинчиси — ўз нафсига инсоф бериш. Учинчиси — айб қидирмаслик. Тўртинчиси — бировдан ёмонлик содир бўлса, уни яхшиликка йўйиш. Бешинчиси — агар гуноҳкор уэр сўраса, узрини қабул қилиш. Олтинчиси — муҳожирлар ҳожатини чиқариш. Еттинчиси — эл ғамини ейиш. Саккизинчиси — ўз айбини тан олиш. Тўққизинчиси — эл билан очиқ юзли бўлиш. Унинчиси — одамлар билан ширин муомалада бўлиш.

Хушхулқлилик, яхши муомала, ширин сўзлик ва олийжаноблик — мўминларнинг кўзгусидир. Олий хулқ соҳиби Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатларидан ибрат олиб, ул зотнинг суннатларига амал қилган киши Тангри таолонинг раҳмат ва шафқатига муяссар бўлғай, иншооллоҳ!

САЛОМЛАШИШ БАЁНИДА

Мусулмон киши биродари ва яқинлари билан учрашганда, одамлар олдидан ўтаётганда, бирор хонадонга кирганда «Ассалому алайкум» деб салом беради. Аллоҳ таоло бандалару орасида дўстлик, меҳр-оқибат, биродарлик ва аҳилликни мустаҳкамлаш, ўзаро ҳурмат ва муҳаббатни қарор топтириш мақсадида салом беришга буюрган ва саломга алик олмоқни фарз қилган. «Ассалому алайкум» деб тўлиқ салом бериш керак, яъни, «Сизга тинчлик-хотиржамлик бўлсин», деганидир бу. Саломни янада муқаммалроқ қилишни хоҳлаганлар унга «ва роҳматуллоҳи ва барокатуҳу» иборасини қўшиб айтадилар. Яъни, «Оллоҳдан раҳмат ва барака ҳам тилайман».

Оллоҳ таоло Куръони Каримда шундай марҳамат қила-

ди: «Қачон сизларга бирон ибора билан салом берилса, сизлар ундан чиройлироқ қилиб олинглар ёки (ҳеч бўлма-са) ўша иборани қайтаринглар» («Нисо», 86) ёки «Эй мўминлар, ўз уйларингиздан бошқа уйларга то изн сурамагунингизча ва эгаларига салом бермагунингизча кирмангиз» («Нур», 27).

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳамиша биринчи бўлиб салом берардилар. Ҳатто ёш болалар олдидан ўтганда ҳам улардан олдин салом берганлар. Ул зот саломнинг нақадар зарурлигини ва тартибини кўп марта уқтирганлар. У кишидан шундай ҳадис ворид бўлган: «Салом — Аллоҳнинг ердаги исмларидан биридир. Бир-бирларингиз билан саломлашиб юринглар. Зеро, мусулмон киши одамлар олдидан ўтиб бораётиб уларга салом берса, улар ҳам алик олишса, уларга саломни эслатгани учун бир даража кўп савобга эришади. Мабодо алик олмаса, унга зарари йўқ. Чунки улардан яхшироқ ва афзалроқ зотлар (яъни, фаришталар) алик олишади».

Агар бир жамоа бошқа бир жамоанинг ҳузурига кирсаю, салом бермаса, ҳаммалари гуноҳкор бўлишади. Агар улардан бирортаси салом берса, ажрга мушарраф бўлади, бошқалар салом заруратидан соқит бўлади. Лекин ҳаммалари салом беришса, яхшироқ. Ислом шариаатида энгашиб салом бериш қатъий манъ этилган.

Энди салом тўғрисида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўрсатмаларидан айримларини келтирамиз:

— Учрашганда қайси бирларингиз биринчи бўлиб салом берсангиз, ўша одам Тангрига ҳам итоатлироқдир.

— Бир-бирларингиз билан саломлашиб юрингизлар. Шунда ўрталарингизда меҳр-муҳаббат уйғонади.

— Мўминларнинг бир-бирларига олтита ҳақлари бор: салом бериш, чақирса бориш, маслаҳат сўраса, жавоб бериш; аккурс, «Ярҳамукаллоҳу яшфик» дейиш; бетоб бўлса, йўқлаш; вафот этса, жанозада қатнашиш.

— Отлиқ-уловли киши пиёда кетаётганга, пиёда киши ўтирганга, озчилик кўпчиликка, кичиклар катталарга салом берсин. Саломга алик олса-ку яхши, бордию алик олмаса, салом берувчига зарари йўқ.

— Салом бериб кирмаган одамни ҳузурингизга қўйманглар. Анас розийаллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Эй ўғилчам! Агар сен ўз аҳли байтингга кириб борсанг, уларга салом бергин. Шунда сенга ҳам, аҳли байтингга ҳам Оллоҳнинг баракаси бўлур».

Қўл бериб сўрашганда бармоқлар билан эмас, кафтини кафтга қўйиш керак. Узоқ кўришмаганда кучоқлашиб қуришиш ҳам динимиз одоби. Учрашганда салом бериш қанчалик яхши бўлса, хайрлашаётганда ҳам салом бериб ажралиш шунчалик мақбул иш.

Шундай қилиб, салом бермоқлик мўмин-мусулмонлар ахлоқ-одобининг зарур бир кўриниши экан. Ҳозир айрим кишилар ўртасида урф бўлгандай «Салом», «Сомалайким», «Хайрли кун», «Салом бердук», деб саломлашишлар, қучоқлашгач чўлп-чўлп ўпишишлар шариат ҳукмига ҳам, одоб қоидаларига ҳам тўғри келмайди.

ОТА-ОНАНИ ҲУРМАТЛАШ БАЁНИДА

Оллоҳ таоло Қуръони Каримда шундай марҳамат этади: «Парвардигорингиз, Ёлғиз Унинг ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этади. Агар уларнинг (ота-оналарингизнинг) бирови ёки ҳар иккови қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сўзларини) қайтарма! Уларга (доимо) яхши сўз айт! Улар учун меҳрибонлик билан хорлик қанотини паст тут — хокисор бўл ва: «Парвардигорим, мени (улар) гўдак чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қилгин!» дея (ҳақларига дуо қил!) («Ал-Исро», 23-24).

Дарҳақиқат, Исломи дини ота-онани ҳурмат қилишни, уларга меҳр-шафқат кўрғазни ҳар бир мўминнинг энг асосий бурчларидан санайди, аксинча, ота-онага осий бўлмоқликни энг қаттиқ гуноҳ, яъни, гуноҳи кабиралардан деб ҳисоблайди ва бундайлар албатта жаҳаннамга тушиши ҳақида огоҳлантиради.

Исломи ақидаларига кўра, жаннатга кираман деган одам оналарнинг ризолигини олади: «Жаннат — оналар оёғи остидадир». Отага итоат қилмоқ Оллоҳга итоат қилмоқдир, отага гумроҳлик қилиш Оллоҳга гумроҳлик қилиш ила баробар ҳисобланади. Исломи динимиз: «Отага муҳаббатингни сақла, агар сен отага бўлган муҳаббатингни йўқотсанг, Оллоҳ сени ҳар турли файзлардан маҳрум қилур», деб таълим беради.

Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ота-онани ҳурматлашни, уларга эҳтиром, меҳр кўрсатишни кўп марта уқтирганлар. Ровийлар бу ҳақда Расулуллоҳдан жуда кўп ҳадисларни ривоят қилишган.

Жаноби Расулуллоҳнинг таълим беришларича, ота-онасига шафқатли бўлган кишини Тангри таоло қиёмат куни ҳимоя қилиб, ўз жаннатига киргизади, аксинча, ота-онасини норози қилиб, уларга оқ бўлган кишига Тангри раҳмат назари билан қарамайди, бундайлар жаннатга кирмагайлар. Бир ҳадисда: «Ота-оналарингиз кексалик вақтида ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин», дейилади. Кимки ота-онасининг ризолигини олган бўлса, унга қандай яхши. Тангри унинг умрини узайтиради.

«Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ»да келтирилишича, Абу Амр аш-

Шайбоний қўллари билан Абдуллоҳ (ал-Ансорий)нинг ҳовлисига ишора қилиб: «Мана шу ҳовлининг соҳиби менга бундай деб айтган эди, дедилар: Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан «Оллоҳ таоло азза ва жаллага қайси амал маҳбуброқдир?» деб сўрадим. Жаноб Расулуллоҳ: «Намозни вақтида ўқимокдир», дедилар. Мен: «Яна қайси амал?» деб сўрадим. Жаноб Расулуллоҳ: «Ота-онага итоат қилмоқдир», деб айтдилар. Мен: «Яна қайси амал?», дедим. Жаноби Расулуллоҳ: «Оллоҳ таоло йўлида жиҳод қилмоқдир», дедилар.

Уша пайтлар жиҳодга зарурат бўлмай турган пайтлар экан. Худди шу дамларда бўлса керак, Абдуллоҳ ибн Амрнинг ривоят қилишларича, бир одам Пайгамбар алайҳиссаломга: «Жиҳод қилмоқчиман», дебди. Жаноби Расулуллоҳ: «Ота-онанг борми?» деб сурабдилар. У «ҳа» деб жавоб қилибди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «(Аввал) ота-онангнинг хизматларини қилиб, розилиқларини олгин, сўнг жиҳод қилгин», дедилар.

Яна Абдуллоҳ ибн Амрнинг ривоятига кўра, жаноби Расулуллоҳ: «Одам қиладиган гуноҳи азимлардан бири — ота-онасини ҳақорат қилмоқдир!» дедилар.

Фарқад ус-Санжий айтдилар: «Баъзи китобларда ўқидимки, боланинг ота-она ҳузурда изнсиз гапирмоқлиги, олдилари ва икки ёнларида юрмоқлиги мақбул эмасдир».

Пайгамбар алайҳиссалом ҳузурларига бир саҳоба келиб сурабдилар: «Эй Расулуллоҳ, менинг касалманд онам бор, уни ўзим овқатлантираман, сув ичираман, таҳорат қилдириб қўяман, орқамда опичлаб юраман — ҳаққимни тўла адо этибманми?» «Йўқ, — дебдилар Расулуллоҳ, — юздан бирини адо этибсан, холос. Аммо яхши иш қилибсан. Оллоҳ ўзи шу оз ишинга кўп савоблар беради».

Ота-онанинг фарзанд устида ҳаққи куйидагилар:

1. Агар овқатга муҳтож бўлишса, овқатлантириш.
2. Кийимга муҳтож бўлишса, кийинтириш.
3. Хизматга муҳтож бўлишса, хизматларини қилиш.
4. Чақиришса, «лаббай» деб ҳозир бўлиш.
5. Гуноҳ ва гийбат ишлардан бошқасига буюришса, итоат қилиш.
6. Кўполлик қилмай, мулойим гапириш.
7. Уларнинг исмларини атаб чақирмаслик.
8. Олдинга ўтиб кетмай, ортларида юриш.
9. Ўзи ёмон кўрган нарсани уларга раво кўрмаслик ва яхши кўрган нарсасини илиниш.
10. Оллоҳдан ўзи учун қандай мағфират тиласа, уларнинг ҳам гуноҳларини кечиришни сўраш.

КАТТАЛАРНИ ҲУРМАТ ҚИЛИШ БАЁНИДА

Исломи ахлоқ-одоб катталарни ҳурмат қилишни, уларга меҳрибонлик ва итоат кўрсатишни яхши фазилатлар қаторига қўшган. Бу ҳақда Пайгамбаримиз соллаллоҳу

алайҳи васалламдан бир неча ҳадиси шарифлар ривоят қилинган.

Абу Кинона розийаллоҳу анҳу Абу Мусо ал-Ашъарий розийаллоҳу анҳудан ривоят қилишларича, у киши: «Соч-соқолларига оқ тушган мусулмон кишини, Куръони Каримни, кибранмай унга амал қилишдан юз угирмайдиган ҳофизул-Қуръонни ва адолат билан иш олиб борадиган амалдорларни ҳурмат қилиш Оллоҳ таолони ҳурмат қилишнинг белгиларидандир», дедилар.

Яна бир ҳадиси шарифда ёши катта одам гапни ҳам, савоб ишни ҳам олдин бошлаши ҳақида сўз борган. Пайғамбар алайҳиссалом: «Катта ёшдагилар билан суҳбатда бўлинглар, уламолардан маслаҳат сўранглар ва ҳукамолар билан аралашиб тулинглар», деб насиҳат қилганлар.

Қайс ибн Осим ибн Синон розийаллоҳу анҳу улимлари олдидан болаларига шундай васият қилган эканлар: «Оллоҳ таолодан кўрқинглар, ёши катталарингизни ўзларингизга бошлиқ қилинглар. Қайси қавмга ёши улуг киши бошлиқ бўлса, уша ота ўрнига ўтади».

Ёшлар катталарга биринчи бўлиб салом беришади, бирор нарса сўралгандагина жавоб қайтаришади. Катталар суҳбатида ўтирганда улардан аввал сўзлаш яхши эмас. Ёши катталардан аввал фикр билдирмаслик лозим. Катталар ҳузурда оғзини ланг очиб эснаш, қаттиқ овёзда гапириш, бурун қоқиш ва туфлаш ҳам одобсизликка киради. Улар суҳбатида оёқларни чалиштириб ёки узатиб ўтирилмайди, ёнбошлаб олинмайди. Жаноби Расулуллоҳ: «Кимки кичикларга раҳму шафқатли, катталарга иззат-икромли бўлмаса, у бизлардан эмасдир», деганлар.

Катталар мажлисида иштирок этишнинг ҳам маълум тартиб, одоблари бор. Суҳбат вақтида беҳуда кулинмайди, суҳбатдош сўзларига эътибор билан қулоқ солинади. Суҳбатдош сўзини тугатгандан сўнггина гап бошлаш жоиз, ҳуда-беҳудага баҳсга киришиш ярамайди. Баҳс қилаётган кишингиз камсаводли бўлса, кўпчилик ичида у билан тортишманг, зеро, уни осонгина мағлуб қилиш билан кўпчилик олдида обрўйини тўккан бўласиз.

ҲИКОЯТ. Шайх Саъдий шундай ҳикоя қиладилар: Дамашқ шаҳридаги масжиди жомеъда донишмандлар билан сўзлашиб ўтирган эдим. Ногоҳ эшикдан бир йигит кириб келди ва: «Қайси бирингиз форсчани биласиз?» — деб сўради. Ёронлар менга ишорат қилдилар. Мен ундан бўлган воқеани сўрадим. У йигит деди:

— Бир юз элликка кирган чол ўлим тўшагида ётибди. Форсча бир неча сўзларни айтди. Агар қадам ранжида қилиб, унинг сўзларини бизга англатсангиз, кўп миннатдор бўлардик.

Мен чолнинг ёнига бордим, ўтириб унинг сўзларига қулоқ солдим. У форсча байт билан шунча узоқ умр кўрса ҳам дунёдан ўтиб кетаётганига таассуф билдирди. Чолдан:

«Ҳолинг қалай?» деб сўрасам, «Бир тишни суғуриш қанчалик озор беради-ю, жонни жасаддан суғуриш осонми?» деди.

Эй фарзанд, кўрдингки, ёши улғайган сайин танадан мадор кетади, касалликнинг аянчли, нохуш дамлари бошланади. Шунинг учун ёши улугларни доимо ҳурмат қил, кўнгилларини оғритма, кўлингдан келганича уларга хизмат қил, дуоларини ол!

Исломиё одоб қоидаларига кўра, ёшлар катталарни оғир машаққатли юмушлардан халос қиладилар, юкларини кутаришадилар. Овқат устида таомнинг аввали катталарга тугилади. Улар қўл узатмагунча овқатланиш бошланмайди. Катталарни рози қилиш, мамнун этиш, улар билан хушмуомалада, меҳрибонлик билан муносабатда бўлиш ва шу тариқа улар дуосини олиш ёшларнинг униб-ўсиши учун яхши омил бўлади.

ИЛМ ВА КАСБ ЭГАЛЛАШ БАЁНИДА

Мусулмон фарзандлари илм олиб, оламни танишлари лозимлиги, дин ҳақиқатини англаш ва тафаккур қилиш учун илмнинг нақадар зарурлигини Ислому ҳамиша таъкидлаб келган. Қуръоннинг биринчи нозил бўлган ояти «Иқро» (ўқи) деб бошланиши ҳам бежиз эмас. Оллоҳ таоло Куръони Каримда: «Албатта, Оллоҳдан илмли бандаларгина кўрқади» («Фотир», 28.), деб марҳамат қилган. Яна бир ояти каримада: «Оллоҳ таоло сизлардан иймон келтирганларни ва илмли бўлганларнинг даражасини кўтаради» («Мужода-ла» 11.), дейди. Ҳақ субҳанаҳу ва таоло ўзининг яғоналигига ҳам илмли кишиларни гувоҳ қилган ва уларнинг шоҳидлигини ўз фаришталари шоҳидлигига тенглаштирган. Оллоҳ ўз ҳузурда илмли кишиларнинг мартабаси юқори эканлигини айтади ва, аксинча, илмсизларни Қуръонда танқид қилади.

Пайғамбар алайҳиссалом васаллам ўз умматларини илм олишга даъват қилганлар, илм эгаллашга ҳаракат қилиш ҳар бир мўмин ва мўмина учун фарз эканини қайта-қайта таъкидлаганлар. Ул зоти бобарокотдан ривоят қилинган ҳадисда: «Гарчи Хитойдан бўлса ҳам илм истанглар», деб таълим берганлар.

ҲИКОЯТ. Бир вақтлар Мисрда ака-укалар яшар эди. Бир илм урганди, бири эса бойлик орттирди. Илм ургангани ўз замонасининг энг буюк олими бўлди. Унинг укаси эса Мисрнинг энг бадавлат кишисига айланди. Бой ука илмли, лекин камбағал акани менсимас, уни ҳамиша: «Мен бой бўлдим, катта давлат ва мартабага эришдим. Сен эса фақир ва мискин, чор-ночорлигингча қолдинг», деб камситарди.

Олим бўлган йигит укасининг бу сўзларига эътибор бермас, унга бўйин эгмас эди. У бадавлат укасига шундай деди:

— Эй ўзини унутган жигарим! Тушунмасдан оғзингга келган гапни вайсайверма. Мана, Ҳақ субҳанаҳу ва таолога ҳар қанча шукрона қилсам арзийди. Чунки мени ўз пайгамбарларига ворис қилди (яъни, менга илм бойлигини берди). Назаримда, илмдан буюк, илмдан фазилатли нарса йўқ. Сен эса Фиръавннинг, Ҳомоннинг, Қоруннинг меросига эришдинг. Сен бутун умрингни мол-дунё тўплашга бағишладинг. «Молимнинг бошида чўпонлик қилиб қуриқ-лайн», деб умринг бесамаар кетди. Сен ўлганингдан кейин ҳатто уша молингдан бир эски сопол парчасини ҳам олиб кетолмайсан. Шунинг учун сен молингни бошқалар учун тўплаган бўлиб чиқасан. Сенга Оллоҳ таолонинг савол-жавоби ва азобидан бошқа ҳеч нарса қолмайди... Мен сендайларга ўхшаб азобли, уқубатли давлатни бермагани учун Оллоҳга ҳар қанча шукрлар қилсам камдир!

Расулуллоҳдан ривоят қилинган ҳадисда айтилишича, бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик дарс эса уч ой тутилган нафл рўзадан афзалдир. Эки, бошқача қилиб айтганда, илмга асосланган ибодат тақлидий ибодатдан афзалдир, тақво динни тутиб турувчи устундир.

«Илм икки хил бўлади: бири — қалбдаги илм бўлиб, у фойдалидир. Иккинчиси — тилдаги илм бўлиб, у Тангри ҳузурида банд зарарига далил бўлади», деганлар ҳазрат Расулуллоҳ.

Мўмин-мусулмон киши ўзи билим олгач, уни бошқаларга ҳам ургатиши, илм-маърифат тарқатиши лозим. Илмни ўрганиб, сўнг уни бошқаларга ўргатмаслик гўёки молу дунёни йиғиб, уни сарф қилмай кўмиб қўйиш билан баробардир, деб таълим берганлар жаноби Расулуллоҳ. Ҳазрати Али каррамаллоҳу ваҳҳа: «Илм талаб қилган кишининг талабида ҳамиша жаннат бўлади», деганлар.

Лекин илм олиш кўр-кўрона бўлмаслиги керак. Дуч келган нарсани ўрганавериш ярамайди. Яна, илмга қизикмаган кишиларга илм ургатиш ҳам шарт эмас. Бу тўғрида Пайгамбар алайҳиссаломдан қуйидаги ҳадислар бор:

— Тангридан фойдали илмни сўранглар, фойдасизидан четлашинглар.

— Илмнинг офати — эсдан чиқармоқлик ва илмга рағбати бўлмаган кишиларга ургатиб, уни зое кетказмоқликдир.

Аждодларимиздан бир уламо айтдилар: «Илм ўрган, у сенинг ёшлик пайтларингга тўғри юришингни таъминлайди. Катта бўлганингга буюк шахсга айланишингга асосий сабаблардан бўлади. Илм доим сенинг ҳамроҳинг бўлиб, адашингдан ва қоқилишингдан сақлайди, душманларингни мағлуб қилади».

Ҳар бир илмнинг ўз шарафи ва улўғлиги бор. Хоҳ диний, хоҳ дунёвий илм (кимё, жуғрофия, алжабр, тиббиёт ва ҳоказо) бўлсин, ҳаммасининг ўз ўрни, ўз аҳамияти бор. Барча илмларни мукамал эгаллаб олишининг иложи йўқ,

шунинг учун энг керакли, ҳаётда асқотадиган, эътиқодга хизмат қиладиган илмларни ўрганиш мақбул.

Энг афзал ва аъло илм — дину иймон илмидир. Шунинг учун ҳар бир мусулмон фарзанди аввало ҳеч бўлмаганда дин илмининг энг зарур жиҳатларини эгаллаб олиши лозим. Лекин билимларни эгалласа-ю, уларга амал қилмаса, бундан асло наф йўқ. Қуръони Каримда: «Илмига амал қилмаган олим устида китоб ортилган эшакка ўхшайди», дейилган.

Илм олиш билан бир вақтда мусулмон фарзандлари касб-ҳунар ҳам эгаллашлари, унинг воситасида оилаларини ҳалол меҳнат билан боқишлари Исломда шарт қилиб қўйилган. Пайгамбарларнинг ҳам ҳалол касб билан шуғулланганликлари тарихдан маълум. Масалан, пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом чўпон ва савдогар бўлганлар, Довуд алайҳиссалом темирчилик қилганлар, Исо алайҳиссалом табиблик билан шуғулланганлар ва ҳоказо.

Пайгамбаримиз алайҳиссаломдан ривоят қилинган қуйидаги ҳадисларда касб-ҳунар ҳақида йўл-йўриқлар берилган:

— Қайси бирингизга Тангри бир касб сабабли ризқ етказиб турган бўлса, ўша касбнинг ўзи ўзгармагунча шу касбни ташламанг.

— Касбнинг энг яхшиси — кишининг ўз қўли билан бажарадиган иши ва ҳалол савдодир.

— Қайси бир одам ҳалол касб билан молу дунё топиб, ундан ўзининг ва Тангрининг бошқа бандаларига озиқ-овқат ва кийим-кечак сифатида сарф қилса, шуларнинг ҳаммаси унга садақа ҳукмида ёзилади.

Демакким, ҳалол касб билан бола-чақа боқаётганлар ҳам савобга мушарраф бўлишади, иншооллоҳ.

ДУСТ ТУТИШ БАЁНИДА

Дўст тутиш ва дўстларни қадрлаш мўминларнинг фазилатларидан биридир. Лекин кимлар билан дўстлашиш керак? Оллоҳ таоло Қуръони Каримда шундай марҳамат қилади: «Сиз ўзингизни эртаю кеч Парвардигорларининг юзини — розилигини истаб, унга илтижо қиладиган зотлар билан бирга тутинг! Кўзларингиз ҳаёти дунё зийнатларини кўзлаб, улардан ўтиб (ўзга аҳли дунёларга боқмасин!)» («Каҳф», 28).

Дўстлик одоби ҳақида Пайгамбаримиз алайҳиссаломдан жуда кўп ҳадислар ворид бўлган, бирида бундай таълим берадилар: «Дўстингни енгилроқ севгинки, куни келиб душман бўлиб қолиши мумкин. Душманингга ҳам енгилроқ адоват қилгинки, куни келиб дўст бўлиб қолиши мумкин».

Расулуллоҳ яна оталаримизнинг дўстлари билан яқинлик ришталарини узмасликни, уларни йўқлаб туришни уқ-

тирганлар. Ҳадиси шарифда шундай ривоят қилинади: «Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиринг. Улар билан алоқани узсангиз, Тангри сизнинг нурингизни учиради».

Пайгамбар алайҳиссаломдан ривоят қилинадики, ким-кимни дўст тутса, севгисини унга изҳор қилиб қўйсин. Ер-ни турли номларига қараб таниб олиш мумкин бўлганидек, дўстни ҳам дўстига қараб билиб-олса бўлади.

Яқин дўстлар қандай бўлади, кимлар билан дўст тути-ниш мақбулроқдир?

Расулulloҳдан ривоят қилишларича, «Дўстларнинг ях-шиси — Тангрини зикр қилишингга ёрдами тегадиган ва ёддан чиқарганингга эслатадиганидир». Шундай бўлгач, дину диёнатли, инсофли, ҳалол, илмли кишиларни дўст тутиш керак. Айниқса, оғир кунингга ҳам, яхши кунингга ҳам бирдай оқибат кўрсатадиган содиқ дўстларни қадрлаш лозим бўлади. Киши уз дўстининг дину диёнатига мосла-шиб кетади. Бинобарин, ким билан дўстлашаётганини уйлаб иш тутсин. Пайгамбар алайҳиссаломдан шундай ри-воят қиладилар: «Қайси бир киши қишлоқдаги биродарини кўриш учун йўл олса, Тангри унинг йўлига бир фариштани ҳамроҳ қилиб қўяди. У йўловчидан: «Қаерга боряпсан?» деб сўрайди. У: «Мана шу қишлоқдаги биродаримни кўрга-ни боряпман», деб жавоб беради. Фаришта яна сўрайдики: «Сенга унинг бирор ато этган неъматни борми?» У: «Йўқ, лекин мен уни Оллоҳ йўлида дўст тутаман», деб жавоб беради. Шунда фаришта: «Мен сенга Тангри томонидан юборилган элчидирман. Сен биродарингни қанчалик яхши кўрсанг, Тангри ҳам сени шунчалик яхши куради, деган сўзни сенга айтгани келдим», дейди».

Яхши улфат ва дўст бамисоли атторга ухшар экан. Ун-дан бирор нарса харид қилмасангиз-да, ундаги хушбўй нарсалардан баҳраманд бўлиб тураркансиз. Шунинг учун яхши дўстларнинг қадрига етиш, уларни йўқотиб қўймас-лик, арзимас нарсаларни деб аразлашмаслик зарур. Ҳади-си шарифда: «Биродари билан бир йил аразлашиб юриш-лик — унинг қонини тўкиш билан баробардир», дейилган.

«Мунаббихот» деган китобда бундай ёзилган: «Баъзи ҳукамолар дейдиларки, Ҳақни танишнинг меваси учта ҳис-латдадир: Оллоҳ таолодан ҳаё қилиш; Оллоҳ таоло йўлида биродарлари билан яхши кўришиб дўст тутинишлик; Оллоҳ таолога дўст бўлишлик».

Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам айтадиларки, чин муҳаббат учта ҳислатдадир:

1. Дўстининг сўзини бошқаларнинг сўзидан устун ва афзал қўриш.
2. Дўст билан суҳбатни ўзгалар суҳбатидан аъло кўриш.
3. Дўст розилигини бошқалар розилигидан афзал кў-риш.

Суфён ибни Уйайна розийаллоҳу анҳу дебдилар: «Ким

Оллоҳни дўст тутса, Оллоҳ дўст тутган кишиларни дўст тутади. Кимки Оллоҳ дўст тутган кишиларни дўст тутса, Оллоҳ йўлида дўст тутинган бўлади».

ҲИКОЯТ. Бир куни Сеистон ҳокими амир Абулфазл сул-тон Алп Арслондан сўради:

— Шундай улуг подшо бўла туриб нега вазир ушла-майсиз?

— Нима, менга душманмисан? Салтанатимни барбод қилмоқчимисан?

— Бу нима деганингиз, аъло ҳазрат? — деди таажжуб-ланиб амир Абулфазл. — Наҳотки мени шунақа одам деб уйласангиз? Мен содиқ бир қўлингизман. Қандай қилиб салтанатни барбод қилайин! Шунчаки сўрадим-қўйдим.

Орага бир зум сукунат чўкди, сўнг султон Алп Арслон бунинг сабабини дўстига тушунтирди:

— Ким менга дўсту ким ёвлигини билайин деб атайин вазир тутишнинг не фойдаси бор ўзи?! Башарти шундай қилгудай бўлсам, дўстларим-ку тўғри тушунадилар, аммо душманларим фойдаланмоқчи бўлиб унга пора берадилар. Шундан кейин вазир менга дўстларим ҳақида ёмон сўзлар гапиради. Яхши сўз ҳам, ёмон сўз ҳам худди найзага ўх-шайди. Кунмас-кун нишонга тегади. Оқибатда дўстларим-дан ажраб қоламан, уларнинг ўрнини душманларим эгал-лаб олади. Шу сабабдан вазир тутмайман.

Алишер Навоий шундай дебдилар: «Ҳар ким биров би-лан дўст-ёр бўлса ёки дўст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганини унга ҳам раво кўрмаслиги керак. Баъзи нарсаларни ўзига раво кўрса ҳам, дўстига раво кўрмаслиги лозим. Кўп машаққатлардан киши руҳига алам етади, жи-му жони бунга тоқат қилади. Аммо бундай машаққат дўсти бошига тушишини ҳаёлига ҳам келтира олмайди. Мабодо ҳаёлига келтиргудек бўлса, даҳшатдан ҳаёти сўнади».

КИЙИНИШ БАЁНИДА

Кийиниш ҳам комил инсонликнинг бир белгиси бўлган-лиги учун унга Ислонда алоҳида эътибор билан қаралади. Шариат аҳкомларида қайд этилишича, кийим энг аввал сатри аврат (инсоннинг уят жойларини беркитиш) учун ҳизмат қилади. Асосан, юнгдан ва пахтадан ишланган кийимлар кийиш, кийим кияётганда аввал ўнг қўл ва ўнг оёқдан кийиш, ечаётганда чапдан бошлаш зарур.

Кийим бир-икки силкитиб-қоқиб кийилса дуруст. Ечил-ганда эса, дуч келган жойга ташланмайди ёки очик-сочик илиб қўйилмайди. Тугуб ёки жавонларга тахлаб қўйиш маъқулроқ. Кир кийимларни ювиб кийиш лозим.

Расулulloҳ алайҳиссалом авратни ёпувчи кийимни во-жиб (шарт) деганлар, икки ҳайитда янги, яхши либос кийишни, жума кунлари эса, оқ либос кийишни мустаҳаб деганлар. Яна, бой одамга ҳамиша йиртиқ ва эски либос

кийиш макруҳ қилинган. Эркакларга узрсиз ипак либос кийиш, ипак тўшақда ётиш ҳаром этилган ҳамда буни Ислом қатъий ман этган. Кийимларнинг этаги ва пойчасини жуда узун кийиш ҳам Исломда маъқулланмайди, чунки бу нарса кибр аломати ҳисобланади.

Ҳазрати Абу Саъид Худрий розийаллоҳу анҳу дебдиларки: «Жаноби Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам қачон янги бир либос киймоқчи бўлсалар, аввал унинг отини айтинг, кейин: «Эй Оллоҳ, ўзингга шукр, бу либосни ато қилганинг учун ҳамдингни айтурман», дердилар».

Ҳазрати Ибн Аббос розийаллоҳу анҳумодан ривоят этилишича, жаноби Расулуллоҳ бундай деган эканлар: «Оқ либосни ихтиёр қилинглр. Уни тирикларингиз кийсинлар ва у билан ўликларингизни кафанланглр. Чунки оқ либос либосларнинг афзалидир».

Аллома Маноди дебдиларки: «Амомани (саллани) намоз учун ва ҳусни жамоллик бўлиб кўринмоқ учун ўраш суннатдир. Чунки салла Ислом динининг аломати, мусулмон билан кофирни ажратувчи либос. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам қачон салла ўрасалар, печини орқаларига, икки кифтлари уртасига ташлаб қўядилар».

Жаноби Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васалламнинг куйидаги муборак ҳадислари кийиниш ҳақидадир:

— Либосингизни чиройли қилинглр, от-уловларингизни яроқли тутинглр. Юздаги холдек одамларга намуна бўлинглр.

— Оддий кийим кийиш ҳам иймондандир.

— Омонатга олиб кийгандан кура, қирқ ямоқли бўлсада, ўз кийимида юрган яхши.

— Тангри аёлларнинг кийимини киядиган эркакни ва эркакларнинг кийимини киядиган аёлни лаънатласин!

— Оллоҳ таоло кийимига мағрурланиб, этагини рўдапо қилиб судраб юрганларга қиёмат кунда назар солмайди.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да шундай ёзадилар: «Эркакларнинг ўзини кўз-кўз қилиш учун ясаниши хотинларнинг оройиш учун безанишлари кабидир. Аммо бу каби безанмоқ ҳар иккаласи учун номуносиб, хусусан эркаклар учун кўпроқ шармандалиқдир».

ОВҚАТЛАНИШ БАЁНИДА

Ислом дини тановул қилинажак таомнинг шариат нуқтаи назаридан ҳалол ва пок бўлишини асосий шарт қилиб қўяди ва овқатдан лаззатланиш учун эмас, яшаш учун фойдаланишни уқтиради.

Дастурхон устида ўтириб таом емоқ ва сув ичмоқнинг ҳам узига хос одоблари, тартиб-қоидалари бор. Бунда ҳам олий ҳулқ ва одоб соҳиби жаноби сарвари олам соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ўғитлари, суннатлари бизларга ибрат ва ўрнақдир. Ул зот: «Енглр, ичинглр, аммо исроф қилманглр», деб таълим берадилар. Овқатланишнинг тар-

тиб-қоидалари ҳақида бир неча ҳадислар қолдириб кетганлар.

Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий бундай ёзганлар: «Ҳар бир инсон овқатланишдан олдин қўлини ювмоқлиги мустаҳабдир, яъни, яхшидир. Бу нарса овқатнинг баракасига сабаб бўлади». Пайгамбар алайҳиссалом: «Таомни совутиброқ енглр, иссиқ-қайноқ таомда барака бўлмайди», деб таълим берадилар.

Овқатни пуфламай, хўриллатмай, устида нафас олмай ейиш лозим. Таом ейишнинг ҳам Пайгамбар алайҳиссалом буюрган алоҳида суннатлари бор: еб-ичишни Оллоҳнинг исми билан — «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» деб бошлаш; ўнг қўлда ейиш, таомни ўз олдидан ейиш, қўлни артишдан олдин яхшилаб ялаш, дастурхонга тўкилган ушоқ ва бошқа нарсаларни териб ейиш, қорни тўйгандан кейин, «Алҳамдулиллаҳ» деб Оллоҳга ҳамд айтиш шулар жумласидандир. Оллоҳ таоло Қуръони Каримда: «Агар сизлар берилган неъматга шукр келтирсангизлар, мен сизларга неъматни зиёда қиламан», дейди.

Сув, чой ва бошқа ичимликларни ичишнинг ҳам узига яраша тартиботлари бор. Русулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам сувни уч бора нафас олиб, бўлиб-бўлиб, утирган ҳолда ичишни тавсия қилганлар. Фақат зам-зам сувини Русулуллоҳ тик турган ҳолда ичганлар.

Инсонлар олтин ва қумуш идишларда сув ичишдан қайтарилган. Энг мақбули сопол идишларда сув сақлаш ва улардан ичишдир. Лекин бунда идишларнинг лаби учмаган, дарз кетмаган ё синмаган бўлиши зарур. Чунки ундай ерига кир тўпланади. Сув ҳам «бисмиллоҳ» деб ичилади, ичиб бўлингач, Оллоҳга ҳамд айтилади.

Ҳазрати Каъаб розийаллоҳу анҳудан марвийдурки: «Жаноб Расулуллоҳ таомни аксари уч бармоқлари — бош, ишорат ва урта бармоқлари ёрдамида ердилар. Икки бармоқда таом ейиш — такаббурлик аломатидир».

Ҳазрати Оиша розийаллоҳу анҳо шундай деганлар: «Жаноби Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам бир таомни олти нафар саҳоба билан тановул қилиб турган эдилар, ногаҳон бир бадавий келиб қолди. У қолган таомнинг ҳаммасини икки луқма қилиб тугатиб қўйди. Жаноб сайиди олам алайҳиссалом дедилар: «Агар бу одам бисмиллоҳ деб шуруъ қилса эди, бу таом ҳаммаларингизга кифоя қилар эди (яъни, аввал бисмиллоҳ дейилганда эрди). Охирида бир кишининг бисмиллоҳ демай шуруъ қилишдан шайтон таомга шерик бўлди ва кейин ундан барокот ўчди». Яна Расулуллоҳ алайҳиссаломатун васаллам икки киши бирга овқатланганда бири иккинчисидан берухсат дастурхондаги таом ёки мевалардан иккитадан олиб ейишни манъ этганлар.

Расулуллоҳнинг овқатланиш хусусидаги ҳадисларидан намуналар:

— Таом сузилган лаганнинг атрофидан энглар, ўртасидан еманглар, зеро, ўртасига барака ёғилиб туради.

— Одам танасида қориндан ёмонроқ идиш йўқдир. Инсон бир неча ошам овқат билан кифояланади. Агар зарур бўлса, қориннинг учдан бир қисмини овқатга, яна учдан бирини сувга, қолган учдан бирини нафас олишга ажратсин.

— Дастурхонга тўкилган таом ва ушоқларни териб еган одамнинг гуноҳлари тўкилади.

— Кимки ҳар луқмада Оллоҳни ёдга олса, қиёматда шу овқат тўғрисида ҳисоб бермайди.

— Устида кўп қўл бўлган овқат Оллоҳнинг хузурида овқатларнинг махбуброғидир.

Исломиё одоб қоидаларига кўра, овқатни тез ейилмайди, кетма-кет оғизга луқма ташланмайди, катта-катта қилиб, чайнамай ютиш гирт одобсизликка киради. Ёнингизда овқатланаётган кишига назар ташлаш ҳам мақбул эмас.

Овқатланиш чоғида нонга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уни исроф ва увол қилмаслик зарур. Нон устига бошқа емаклар қўйилмайди, нон икки қўллаб ушатилади, оғзига лойиқ қилиб синдириб ейилади.

Овқатланиб бўлингач, қўлни ялаб, сўнг сочиққа артилади. Ёғли идишларни ялаб қўйиш ҳам суннатдир. Дастурхонга дуо ўқиб, берган неъматлари учун Оллоҳ таолога шукр айтиб, турилади.

Меъёрида овқатланиш ҳам одобга киради. Сархил овқатлар, қуюқ зиёфатларга ўчлик одамни ялқов қилиб қўяди, соғлигига таъсир қилади, ибодатдан чалғитади. Ҳатто Пайғамбар алайҳиссаломдек улуғ зот хонадонларида ҳам иша ҳам овқат бўлавермаган. Исломининг илк даврида мусулмонлар гоёт қаноатли бўлишган. Саъд бин Абу Ваққос: «Биз газот қилиб юрган чоғларимизда хубла ва самр дарахтларининг баргидан бошқа емак бўлмаган», деганлар. Оиша розийаллоҳу анҳо ривоят қиладилар: «Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам хонадонидагилар Мадинага келганидан то ул зот вафот қилгунларига қадар ҳам лоақал уч кеча тўйиб бугдой таоми ейишмаган. Расулulloҳ хонадонидагилар бир кунда икки маҳал таом емагандирлар, еган бўлсалар ҳам унинг бири хурмо бўлар эди. Биз бир ойда бир марта бўлса ҳам ўчоққа ўт ёқолмас эдик, агар аҳён-аҳёнда ҳаё қилинадиган озроқ гўштни ҳисобга олмасак, ейишимиз нуқул хурмо, ичишимиз сув эди».

...Машойхлар жумласидан бўлган Хусайн Антокий маъна буларни ҳикоя қилади: «Кунлардан бир кун икки кечкурун ёронлардан ўттиз-қирқ киши билан суҳбатлашиб ўлтирган эдик. Уртада фақат битта нонимиз бор эди, холос. Нонни майда-майда бурдалаб дастурхонга қўйдик, сўнг «Ҳар ким тортинмасдан истаганича олиб есин», деб чироқни ўчириб қўйдик. Орадан бир мунча вақт ўтгач, чироқни ёқдик. Қарасак, ҳеч ким дастурхонга қўл урмабди».

Меҳмондўстлик, меҳмоннавозлик исломий хулқнинг энг муҳим кўринишларидан бўлгани учун ҳам халқимиз меҳмондўстлиги билан ном чиқарган. Пайғамбар алайҳиссалом: «Меҳмондўст бўлмаган одамдан яхшилик кутилмайди», деганлар.

Абу Шурайҳ ал-Каъбий ривоят қиладилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Кимки Оллоҳга ва охиратга ишонган бўлса, меҳмонини иззат-икром қилсин. Мезбоннинг бир кеча-кундуз кўрсатган иззат-икромни, қилган зиёфати меҳмон учун бир мукофот тариқасида бўлсин. Асли меҳмоннинг иззати уч кундир. Бундан ортиги меҳмон учун садақа бўлиб, у мезбоннинг уйида то ҳайдаб чиқармагунларича туриб қолмасин!» деб айтдилар».

ҲИКОЯТ. Бир пайт уч юз асирни амир Муъин ибн Зоиднинг хузурига олиб келдилар. Амир уларнинг барчасини ўлимга ҳукм қилди. Шу пайт асирлар орасидан бир кўхлик йигит отилиб чиқиб, амирга мурожаат қилди:

— Эй улуғ амир! Сени худога топширдик. Айт, ўлимиз олдидан сув беришиин.

Амир мулозимларга асирларга сув беришни буюрди. Шундан кейин уша йигит урнидан туриб, амирга қуллуқ қилди ва деди:

— Эй улуғ амир, бугун энди сенинг меҳмонинг бўлдик. Меҳмонга мурувват ва иззат-икром кўрсатиш мезбоннинг бурчи. Сен ўз бурчингга содиқ экансан.

— Рост сўзладинг, йигит, — деди амир унга, — асирларнинг ҳаммасига ҳаёт бағишладим.

Меҳмондорчиликнинг ҳам ўзига хос одоб-тартиблари бўлиб, Ислому уламолари бу ҳақда бирмунча ўғитлар қолдириб кетишган. Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий раҳматуллоҳи алайҳ айтидиларки: «Агар бир меҳмондорчиликка, зиёфатга борсанг, агар шу зиёфат моли ҳаром бўлмаса, унга фисқ-фужур аралашмаган бўлса, боришингдан зарар йўқдир. Агар акси бўлса, норози эканингни билдириб, бормай қўявер. Фақат чақирилган жойгагина бориш лозим.

Зиёфатга борсангу бир мункара (Исломда қайтарилган) ишни кўрсанг, у ердагиларни бу ишдан қайтар, агар кўнмалар, зиёфатни тарк эт. Бордию сен улар билан бирга утираверсанг, улар сени шу ишдан рози экан, деб ўйлайдилар ва яна шу ишни давом эттираверадилар».

Расулulloҳ алайҳиссалом меҳмон учун ортиқча такаллуфни (зиёфат учун ҳаддан ташқари уринишни)манъ этганлар. Шунингдек, меҳмон хузурида ўз газибини, жаҳли чиққанини, бирор нарсдан хафалигини ёки ташвишдалигини билдириш, бўлар-бўлмасга тажанглик қилавериш одобдан саналмайди. Халқимизда «Меҳмон хузурида ҳатто мушугингни пишт демагин», деган нақл ҳам бор.

Пайғамбар алайҳиссаломдан «Чақирилган жойгагина

боринг» деган ҳадис бор. Баъзилар чақирилган жойга бориши вожиб (зарур) ҳисоблаб, уни тарк қилмасликка буюришган ва жаноби Расулulloҳнинг «Кимки чақирилган жойга бормабди, батаҳқиқ, Абул Қосимга (яъни, менга) гуноҳкор бўлибди», деган ҳадисларини далил келтиришган. Лекин суннати уламолар буни вожиб эмас, балки таъкидланган аксарат дейишган.

Афзали шуки, агар зиёфатга бой ва камбағал баробар чақирилса, бориши лозим. Агар рузадор меҳмондорчиликка чақирилса, рўзаси тўғрисида маълум қилсин. «Бормасанг бўлмайди», дейилса, борсин. Зиёфатга борилгач, овқатланмай ўтириш мезбонга малол келмаса, овқат емаган маъқул. Агар у малол кўрса, нафл рўзани очиб, бошқа куни қазосини тутиб бериш керак. Оғиз очишни истамаган киши очмасин, лекин очиши афзалдир.

Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий айтадиларким, мезбон қаерга ўтқазса, меҳмон ўша ерга ўтириши керак. Чунки мезбон хонадон аҳлининг ички синоатини бошқаларга қараганда яхшироқ билади.

Меҳмон учун тўрт нарса вожиб:

1. Қаерга ўтқазилса, ўша ерга ўтириш.
2. Дастурхонга қўйилган нарсаларга рози бўлиш.
3. Мезбоннинг рухсати билангина ўрнидан туриш.
4. Кетиш пайтида мезбон ҳақиқа дуо қилиш.

Келтирилган таомнинг айбини топмасдан, балки нима келтирилса, ўшани еб, еган нарсасини мақтамоқлик одобдан саналади. Агар дастурхон атрофида ёши улуғ одам бўлса, таомга ундан олдин қўл узатиш ярамайди.

Иброҳим алайҳиссаломдан: «Нима қилганингиз учун Аллоҳ таоло сизни дўст қилиб олди?» дея сўраганларида, у киши: «Қуйидаги уч нарса учун, — деб жавоб бердилар. Яъни: — 1. Оллоҳ таолонинг амрини бошқалар амридан устун қўйганим учун. 2. Оллоҳ таоло мен учун кафил бўлган нарсаларга ғам қилмаганим учун. 3. Кундузги овқатни ҳам, кечки овқатни ҳам меҳмон билан баҳам кўрганим учун».

Агар бир жамоани меҳмонга чақирсангиз, улар озчилик бўлса, бирга ўтиришдан зарар йўқ. Чунки уларга дастурхон устида хизмат қилиб туриш зарур бўлади. Бордию улар кўпчилик бўлса, ташқарида хизмат қилиб турган маъқул.

Мезбоннинг баъзида зўрламай «олинг, енг» демоқлиги мустаҳаб, яъни, савоб иш. Меҳмон билан кўп вақт жим ўтирилмайди ёки узоқ яқка ташлаб чиқиб кетилмайди. Овқат ҳозир бўлмай туриб қўл ювгани сув келтирилади. Меҳмоннинг овқат келтириладиган томонга ҳадеб ўгирилариши одобдан эмас.

ҲИКОЯТ. Бир куни бир тўда йигит бир муътабар одамнинг уйига меҳмон бўлиб боришди.

Мезбон меҳмонларни ўтқазиб, гуломбаччани чақирди ва баланд овоз билан «Дастурхонни олиб чиқ!» деб буюр-

ди, лекин меҳмонларга сездирмай, унга чап кўзини сал қисиб қўйди.

Гуломбачча ичкарига кирганича ҳаяллаб кетди. Мезбон эса, меҳмонлар олдида бир оз хижолат чекди. Тахминан бир соатлардан кейин гуломбачча дастурхонни олиб чиқди.

— Нега шунча йўқолиб кетдинг?!

— Банда уни олиб очсам, чумоли босиб ётган экан. Уни шу ҳолда меҳмон олдида олиб чиқсам, одобдан бўлмас, дедим. Яна, нонни бечора нонхўрлардан тортиб олишни муруватсизлик деб билдим ва чумолилар дастурхонни бўшатиб чиқиб кетгунларича кутдим.

Меҳмонлардан бири деди:

— Тангри таоло дастурхонга барака ато қилсин, чунки у шунча чумолига таом берибди.

Меҳмондорчилик ҳақида гаплар фақат булардан иборат эмас, балки минг йиллар мобайнида исломий ахлоқ-одоб қоидалари халқимиз турмушига сингиб, унинг урф-одатларига айланиб кетган. Чинакам яхши хулқли, комил инсонлар бўлиб етишмоқ учун яна ўша ахлоққа қайтишимиз маъбул иш бўлур эди.

МУНДАРИЖА

НАЗМ

Эркин Воҳидов. Юртим — саодат улкаси	3
Гулчеҳра Раҳимова. Кимнингдир йулига куз тутиб илҳақ	65
Эргаш Абдулла. Куксимни тулдирар бир хушбуй насим	69
Уктам Олим. Ғазаллар	71
Мушоира. Рост бўлсин умримга муборак дамлар	117
Шамсия Худойназарова. Юракдай асрадим бир ғамни	148
Бектемир Пирнафасов. Уйларим тўзғибди атрофга	150

НАСР

Аъзам Уктам. Хабар. Қисса	127
Раънохон Розик. Ҳикоялар	152

МЕРОС ВА ҚАДРИЯТ

Менким, фотиҳ Темур	7
Яхшилар одоби	184

МАҚОЛАНАВИСЛИК

Ражаббек Ислombeков. Таҳликали замонлар	157
---	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Абдулҳамид Исмоил. Қоши ёсинму дейин	179
--	-----

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Ҳожиакбар Ислom Шайх. Туташ оламлар. Роман.	71
---	----

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин ● Таҳририятга келган бир босма табоқчача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунанага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент-700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 10.01.95 й. Босишга рўхсат этилди. 16.02.95 й. Қогоз формати 84x108^{1/32}. Офсет босма усулида 2-қогозга босилди. Босма табоги 7. Шартли босма табоги 13,44. Нашриёт ҳисоб табоги 18,48. Буюртма №3252. Адади 15000 нусха.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.